

O'ZBEKISTONNING TARIXIY
O'TMISHI

E. V. RTVELADZE

O‘ZBEKISTONNING TARIXIY O‘TMISHI

To'ldirilgan, 2-nashri

“San'at Jurnalı” nashriyoti
Toshkent – 2009

63.3(5Y)

P-82

P-82 Rtveladze E. V.

O'zbekistonning tarixiy o'tmishi

To'ldirilgan, ikkinchi nashri

Toshkent, 2009 – 240 b.

ББК 63.3(5Y)+63.4(5Y)

ISBN 978-9943-322-68-4

Ushbu kitobda O'zbekistonning qadimgi davrlardan to XIX asr o'rtalarigacha bo'lgan tarixiy o'tmishi yorqin va mazmunli shaklda bayon qilingan.

Kitob, birinchi navbatda keng o'quvchilar ommasiga – o'z Vatanining tarixiy o'tmishi bilan qiziqadigan barcha-barchaga mo'ljallangan.

“San'at Jurnalı” nashriyoti

SO‘ZBOSHI

Mazkur ish, kattagina qismi O‘rta Osiyoning Ikki daryo oralig‘idagi hududga to‘g‘ri keladigan, O‘zbekistonning tarixiy o‘tmishiga bag‘ishlangan.

Yaqin, 1991 yilga qadar sovet O‘rta Osiyosi deya atalib kelingan, kattagina mintaqa, G‘arb tomondan Kaspiy dengizi va Sharqdan Pomir tog‘lari, Janubdan Amudaryo va Kopetdog‘ tog‘lari o‘rtasida hamda Shimol tomondan Qozog‘iston cho‘llari bilan tutashib ketgan yerlarda joylashgan.

Arablar mana shu mintaqaning bir qismini Movarounnahr – “daryo ortidagi o‘lka” deb atashgan bo‘lsa; shuningdek, “Avesto”da tilga olib o‘tilgan, tur qabilasining nomidan kelib chiqib, Turon degan nom bilan ham atalgan, O‘rta asrlardan boshlab esa – Turkiston sifatida dunyoga tanilgan. Qadimiy Xitoyda uni G‘arbiy o‘lka deya nomlashgan.

Mintaqaning bosh suv manbai ikki buyuk daryo: Orol dengiziga quyiladigan, Amudaryo (qadimda Oks) va Sirdaryo (qadimda Yaksart) hisoblanadi. Bu hududda anchagina kichikroq bo‘lgan daryolar – Zarafshon, Qashqadaryo, Murg‘ob, Tejen va boshqalar ham oqib o‘tadi. Aynan mana shu daryolarning bari va ulardan o‘tkazilgan kanallar hamda ariqlar sharofati tufayli, ulkan hududda hayot kechirish imkoniyati yuzaga kelgan va qadimda hamda ilk O‘rta asrlarda yuksak tamaddunning (sivilizatsiyaning) rivojlanishi mumkin bo‘lgan.

Hozirda bu mintaqada, SSSR parchalanishi natijasida, tashkil bo‘lgan – Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston, O‘zbekiston va qisman Qozog‘iston kabi mustaqil davlatlar joylashgan, ularning nomlanishi asosida unvonli xalqning nomi bo‘yicha etnonim yotadi va hind-Yevropa so‘zidagi “stana”, dastlab ruschadagi “prostor” (kenglik) ma‘nosini anglatgan (masalan, hind-Yevropa tilshunosligidagi “varu-stana” – keng bo‘shliq), so‘ngra esa joy (masalan, shahriston – shahar o‘rni, O‘rta asrlarda shahar) va mamlakat.

Kitobning solnomaviy doirasi – tosh davridan boshlab to kechki O‘rta asrlargacha bo‘lgan vaqtni qamrab olgan. Bu shunchaki qat‘iy monografiya emas, balki, ilmiy-ommabop kitob bo‘lib, O‘zbekistonning siyosiy va sulolaviy

tarixiga oid asosiy voqealar, jumladan tarixiy geografiya va madaniyat tarixi ham bo'lib, keng o'quvchilar ommasi tomonidan osongina tushuniladigan shaklda bayon qilingan.

Ilmiy-ommabop adabiyotlarga bo'lgan ehtiyoj kattaligi shubhasiz, biroq hanuzgacha, bu mavzudagi kitoblar Vatanimiz adabiyoti olamida nihoyatda ozchilikni tashkil qilib kelmoqda edi. Shu bilan birga, mazkur kitobning ilmiy-ommabop xarakteri umuman olganda, mamlakatimiz va xorijdagi olimlar tomonidan arxeologiya va tarixga doir qo'lga kiritgan eng so'nggi yutuqlari hisobga olinmagan, degan ma'noni anglatmaydi, albatta.

Ushbu kitobning birinchi nashri, 2005 yili 1 000 nusxada chop etilgan va tezda qo'lma-qo'l bo'lib ketgan, va ularni hatto nodir kitoblar (bukinistik) do'konidan topish ham oson kechmagan. Ikkinchi nashrda biz bir qator tuzatishlar kiritdik va shuningdek uni yangi materiallar bilan ham to'ldirdik.

Ishonamizki, kitobimiz O'zbekiston tarixini yanada chuqurroq o'rganishda, o'quvchilar uchun o'z Vatanining tarixiy o'tmishida kechgan murakkab jarayonlarni anglab olishlarida yaqin ko'makdosh bo'lib qoladi va ajab emaski, ilmga tashna yoshlar kelgusida yetuk olim, tarixchi va arxeolog bo'lib etishishlarida, kitobimiz yaqin yordamchi bo'lib xizmat qilishidan umidvormiz.

Mazkur kitob, Gruziyaning O'zbekiston Respublikasidagi elchixonasi va "Silk Road Group A. S." kompaniyasining yaqindan ko'rsatgan yordami sharofati bilan, birinchi marta o'zbek tilida nashr qilinmoqda.

Muallif mazkur kitobning nashr etilishida ko'makdosh bo'lib sa'y-harakat qilgan Gruziyaning O'zbekistondagi elchixonasiga, "Silk Road Group A. S." kompaniyasi va "Mir INFORM" MChJ ko'rsatgan moliyaviy yordami uchun tashakkur bildiradi.

TARIXIY – MADANIY VILOYATLAR

Qadimda va ilk O'rta asrlarda O'rta Osiyo hududida bir qancha yirik va o'nlab mayda tarixiy-madaniy viloyatlar mavjud bo'lgan, shulardan ayrimlarining nomlari hozirgacha saqlanib qolgan, misol uchun, Xorazm va Farg'ona. Ularning shakllanish ibtidosi, harqalay, miloddan oldingi II ming yilliklarga taalluqli bo'lsa kerak, biroq, ular orasida eng yirigi Baqtriya (Afg'oniston Shimoli va O'zbekiston hamda Tojikistonning Janubi), Parfiyona (Turkmaniston Janubidagi Kopetdog' tog'oldi yerlarida), So'g'd (zamonaviy O'zbekistonning Qashqadaryo, Samarqand va Buxoro viloyatlari), Dovon – Farg'ona (O'zbekistonning Farg'ona vodiysi), Marg'iyona – Margush (Turkmanistondagi Murg'ob daryosining quyi qismi), Choch – Chochon (O'zbekistonning zamonaviy Toshkent viloyati). Ilk O'rta asrlarda (eramizning V-VIII asrlari) O'rta Osiyoning boshqa tarixiy-madaniy viloyatlari ham tilga olib o'tilgan, ular orasida Chag'oniyon (O'zbekiston Janubidagi Surxondaryo havzasi), Shuman, Axarun, Xuttal (Tojikiston Janubi), Ushrushona (O'zbekistonning Jizzax viloyati va Tojikistonning Xo'jand viloyati), Kesh va Nahshob (O'zbekistonning Qashqadaryo viloyati) va boshqa ko'plarini sanab o'tish mumkin.

Ma'muriy-davlatchilik jihatlari asosiga qurilgan viloyatlardan farqli o'laroq, tarixiy-madaniy viloyatlar har turli omillar asosida, uzoq yillar davomida vujudga kela boshlagan: hududiy-geografik joylashuvi, xo'jalik-madaniy va etnik umumiyliigi va boshqalar. Ma'lum sabablarga ko'ra va qisman, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va tabiiy-geografik, etnik guruhlar, dastlabiga uncha katta bo'lmagan, suvli manbalarga boy bo'lgan tumanlarga ko'chib o'tishar ekan, asta-sekin tarqalishib, kattagina hududlarni egallay boshlashgan va bu joylarda ko'pincha avvalgi joy nomlari o'rtnashib qolavergan. Shunga o'xshash yo'l bilan Baqtriya, So'g'd, Xorazm singari yirik tarixiy-madaniy viloyatlar shakllana boshlagan, keyinchalik esa ular asosida yirik davlatlarning birlashmalari vujudga kela boshladi.

Shunga o'xshash har bir viloyat, o'z navbatida, anchagina mayda hududiy birliklardan tarkib topgan bo'lib, ular ham dastlabiga ma'muriy jihatlar asosida emas, balki ma'lum bir tarixiy-madaniy sabablar tufayli vujudga kela boshlagan. Ular geografik jihatdan uncha katta bo'lmagan, asosan daryo vodiylari yoki tog'lik joylardagi cheklangan hududlarni egallashgan.

Harqalay, miloddan avvalgi I-ming yilliklar boshlarida Sharqiy-Eron shevasida dialektida gaplashadigan, bir xil etnik guruhga mansub aholi joylashgan mana shu

viloyatlarning barchasiga, aslan nafaqat etnik qarindoshlik va xo'jalik-madaniy ishlaridagi umumiylik, shuningdek mahalliy farqlanish kabi holatlar ham xos edi.

Baqtriya – Baqtriana – qadimiy yunoncha; Baxlika – qad. hindcha; Baq-trish – qad. forscha; Baxdi – Avesto; Baxdo – Balx – baktr, forscha – Hindiqushdan (Afg'oniston) boshlab to Hisor tizma tog'larigacha (O'zbekiston, Tojikiston), Amudaryoning ikkala qirg'oqlari bo'ylab joylashgan tarixiy-madaniy viloyatlar, dastlabiga Balxaba vodiysidagi uncha katta bo'lmagan hududni egallagan. Poytaxt markazi – Baqtra shahri, ancha keyinroq Balx deya atala boshlagan (Shimoliy Afg'oniston). Inson tomonidan viloyatlarni o'zlashtirish paleolit va neolit davriga borib taqaladi. Miloddan avvalgi II ming yilliklar boshida, ehtimol undan ancha ilgariroqdir, Janubda va Shimolda Amudaryo bo'yi tekisliklari, Murg'ob vodiysi va Janubiy Turkmanistondan kelgan, o'troq-dehqonchilik bilan shug'ullanadigan qabilalar (Toshli – Sopollitepa madaniyati) tomonidan keng o'zlashtirish ishlari avj ola boshlaydi.

Daryo vodiylarida uncha katta bo'lmagan so'lim vohalar shakllana boshlaydi, ularda mustahkam markazga ega bo'lgan bir qancha qo'rg'onlar mavjud bo'lgan. Sun'iy sug'orishga asoslangan, dehqonchilikning yuksak madaniyati xarakterli bo'lib, kulolchilik, temirga ishlov berish kabi ixtisoslashgan hunarmandchilik gurkirab rivojlana boshlaydi. Me'morchilik, qurilishga doir ishlar, savdo keng rivojlana bordi. Mahobatli binolar, saroylar (Toshli – 3, Jar-qo'ton) qad rostlay boshladi.

Eramizdan avvalgi II minginchi yillarning ikkinchi yarmida bu viloyatlarda protoshaharlar shakllana boshladi. Ancha keyinroq esa, ehtimol, qadimiy Baqtriya podshohligi kabi – ilk davlatchilik birlashmalari yuzaga kelgan bo'lishi ham mumkin.

Miloddan avvalgi VI asrning uchinchi choragi o'rtalaridan boshlab va to eramizning 330 yillariga qadar Baqtriya o'zboshimcha hokimlik huquqi asosida Ahamoniylar saltanati tarkibiga kirgan. Miloddan avvalgi 329-327 yillarda u Iskandar Zulqarnayn (Aleksandr Makedonskiy) tomonidan zabt etilgan. Miloddan avvalgi 306 yildan to miloddan avvalgi III asr o'rtalariga dovr salavkiylar shohligiga bo'ysungan. Miloddan avvalgi III asr o'rtalarida Baqtriya hududida Yunon-Baqtriya shohligi yuzaga keladi va qariyb yuz yil hukmronlik qiladi. Mana shu davrda Baqtriyada ko'plab shaharlar bunyod bo'ldi,

ellinizmning kuchli ta'siri ostida, mahalliy asoslarga tayangan holda, moddiy va ma'naviy madaniyat yuqori darajaga ko'tarila boshlagan.

Taxti-Sanginshaharchasidagi Oy-Xonimshaharchasiva Oksaibodatxonasi mana shu davrga taalluqli eng buyuk yodgorliklardan hisoblanadi. Miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmida Baqtriyada Shimol va Shimoli-Sharqdan ko'chib kela boshlagan sak va yuechjiy (tohariy) qabilalari qo'nim topa boshladi. Ehtimolki, aynan shu davrga kelib Baqtriya Tohariston deb atala boshlagandir, bu nom ilk bor eramizning 386 yilida, Baqtriya bosib olgan qabilalardan biri – tohariylar nomi bilan atala boshlagan. Eramizning I asri birinchi yarmida Baqtriyada Kushon podshohligi yuzaga keladi. Eramizning III asri o'rtalarida esa bu joylar Sosoniylar tomonidan zabt etilgan. Eramizning V asri o'rtalari va to eramizning VI asri ikkinchi yarmigacha Baqtriya – Tohariston – Eftalitlar davlatining asosiy markazlaridan biriga aylanadi.

Eramizning VI asri ikkinchi yarmidan boshlab to eramizning VIII asri ikkinchi yarmi boshlarigacha, ya'ni arablar bu yerlarni o'zlariga to'la bo'ysundirgunlariga qadar, Tohariston turk yabg'ulari hukmronligi ostidagi, ko'plab uncha katta bo'lmagan feodal egalik qilish konfederatsiyalari sifatida faoliyat yuritgan.

Viloyat aholisi eramizdan avvalgi 1 ming yilliklar – eramizning birinchi asri boshlarida asosan, Sharqiy Eron tillaridan birida gaplashadigan baqtriyaliklardan iborat bo'lgan. Aftidan, eramizdan avvalgi 1 ming yillik o'rtalaridan boshlab bu erda kelib chiqishi chet elliklar yozuviga xos bo'lgan (mixxat, oromiy xatlari) yozuvlar paydo bo'la boshlagan, eramizdan avvalgi IV-III asrlarda esa yunon yozuvi amalda bo'lgan. Kushon shohi Kanishka yoki uning o'tmishdoshi Kadfiz 11 davrida, yunonchaga asoslangan holda shakllangan va to VIII-IX asrlargacha amalda qo'llab kelingan, baqtriya yozuvi muomalada bo'lgan. Antik davrda va ilk O'rta asrlarda Baqtriya – Toharistonda boshqa yozuvlar ham qo'llab kelingan: kxaroshtxa, braxma, pahlaviy, oromiy, so'g'diy va shu bilan birga noma'lum xatlar ham mavjud bo'lgan. Baqtriya – Tohariston madaniyatining shakllanishi va rivojlanishida Sharqning ilg'or sivilizatsiyasi va ellinistik olam qo'shgan munosib hissalari alohida o'rin tutadi.

Farg'ona – Dovon – tarixiy-madaniy viloyat, aftidan, eramizdan avvalgi birinchi asrlarda mavjud bo'lgan, alohida davlat. Dovon haqidagi dastlabki

ma'lumotlar Chjan-Szyan (eramizdan avvalgi 128 yillar) yozuvlarida keltirilgan. Poytaxti – Guyshuan, uni hozirgi Koson yoki Qo'qon bilan qiyoslashadi.

Dovonni bosh hukmdor boshqarib turgan (ulardan ayrimlarining ismlari bizgacha yetib kelgan – Mugua, Mosay, Chjanfin). Davlat boshqaruvida oqsoqollar kengashi muhim rol o'ynagan, ular o'z xohishlariga ko'ra eskisini o'rniga yangi hukmdorni almashtirish huquqiga ega bo'lishgan. Dovon aholisi, Chjan-Szyan ma'lumoti bo'yicha, yuz ming nafarga yaqin odamni tashkil qilgan, Bu yerda 70-dan ziyod katta va kichik shaharlar mavjud bo'lgan. Dovon iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi, ayniqsa beda, uzumchilik va sharob tayyorlash alohida o'rin tutgan. Sharob anchagina katta miqdorda tayyorlangan va uzoq yillar davomida buzilmasdan saqlangan. Shuningdek, sholi va bug'doy ham yetishtirilgan, Dovon – Farg'onada ixtisoslashgan yilqichilik keng rivoj topgan, ayniqsa “ter o'rnida qon tomchilari ko'rinadigan dongdor arg'umoslarni” va shu nasldan tarqalgan hamda eramizdan avvalgi 104-102 yillarda Xitoy – Dovon o'rtasida urush kelib chiqishiga sababchi bo'lgan, “samoviy otlar” deb nom olgan alohida nasldor otlarni yetishtirish bilan shug'ullanishgan. Farg'ona ustidan nomigagina hukmronlikni o'rnatib, o'z noiblarini taxtga o'tqazgan xitoylik qo'shinlar, ortlariga qaytishadi. Ular qaytib ketishgach, farg'onaliklar xitoyliklar tomonidan tayinlangan hukmdorni taxtdan ag'darishadi va uning o'rniga o'zlarining odamlari – Chanofinni taxtga o'tqazishadi. U esa garov sifatida o'zining kenja ukasini Xitoyga jo'natadi va har yili ikkitadan “samoviy otlardan” yuborib turish majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Shunday bo'lsada Dovon mustaqil davlat bo'lib qolaverdi. U bilan Xitoy o'rtasida muntazam ravishdagi diplomatik munosabatlar o'rnatiladi. Xitoylik elchilar Dovondan uzum va beda urug'ini olib ketishadi, avvaliga uni imperator xonligining shahar chekkasidagi saroyiga ekishadi, so'ngra esa Xitoyning ko'plab qishloqlariga tarqalgan.

Kesh (Kish, Kishsh) – tarixiy-madaniy viloyat, alohida hukmronligi bo'lgan shahar. O'zbekiston Respublikasining zamonaviy Qashqadaryo viloyati, Qashqadaryo daryosining havzasi va uning Oqdaryo hamda Tanxozdaryo oqimlarida joylashgan.

Zamonaviy tarixiy adabiyotlarda Kesh va u bilan qo'shni bo'lgan Naqshobni Samarqand va Buxoro So'g'didan farqli o'laroq, janubiy So'g'd deb atash qabul qilingan.

Xolchayon. Askarning boshi. Eramizning I-II asrlari.

Dalvarzintepa. Marjon. Tilla. Eramizning I-II asrlari.

Dalvarzintepa. Nana ilohasining boshi. Loy. Eramizning I-II asrlari.

Maskaron. Marmar. Shahri gulgul. Eramizning I-II asrlari.

Kesh (Kish, Kishsh) atamasining etimologiyasi hanuzgacha aniqlanmagan. Uning kelib chiqishi So'g'diycha bo'lgani haqidagi taxmin, haqiqatga yaqinroq, lekin uning Mesopotamiya (Shumerlar) dagi Kish shahri atamasini ham e'tibordan qochirmaslik lozim.

Kish shahri birinchi marta oromiy hujjatalida, A4 deb atalmish xatida tilga olib o'tilgan, unda devorlarni ko'tarish va ularning atrofida handaqlar qazish (Nikshoblar) haqida gap boradi va Kish shahrida hukmdor Xulma Bagavanta buyrug'iga binoan Buyuk Iskandarning yurishi arafasida, ya'ni miloddan avvalgi 329 yilning bahorida devor ko'tarish ishlari boshlanadi. Kesh atamasining keyingi tilga olingan joyi Shopur 1 (241-272) ning "Ka'bai Zardusht" bitigidagi Naqshi Rustomda uchratish mumkin. Kesh (Kishsh) IV-VI asrlardagi 563 raqamli So'g'diy yozuvda tilga olingan u Inda daryosining yuqorui etaklaridan topilgan bitikda aytilishicha: "Kesh shahrilik Xutnamak" (N. Sims-Vilyams, V. A. Livshis). Yakka kurash sahnalari aks etgan eramizning IV asrlari – VII asr boshlariga mansub Bronza tangalarda so'g'diy afsona keltirilgan: "Kesh podshohi" (V. A. Livshis). Shu afsonaning o'zi E. V. Rtveldze tomonidan "Kesh hukmdori" deb o'qilgan.

"Keshliklar" (Kishliklar) atamasi eramizning VIII asrlaridagi monaviycha "Xalqlar ro'yxati" da ham uchraydi (V. Xenning). Keshlik (Kishlik) (odamlar) So'g'diylik bilan birga Mug' tog'idan topilgan hujjat – 720-721 yillardagi Xuroson noibi Amir Said bin Abdulaziz xatida ham tilga olingan. Mana shu yozuvda bu nom Axurpataning tangalardagi afsonalarida ham mavjud – "Kesh/Kish hukmdori Axurpat". Bu Axurpat Kesh hukmdori Axubido tomonidan ulug'langan, Xitoy manbalariga ko'ra, eramizning 720-740 yillarida hukmronlik qilgan. Eramizning VIII asri ikkinchi choragi o'rtalarida Kesh atamasi, Ixrit felsaxlarida tilga olingan Kesh hukmdori, 751 yili Abo Muslim paytidagi arablar tomonidan qatl etilgan.

Xitoy manbalarida (Beyshi) Kesh Shi deb nomlangan. Keshliklar (Shi) kelib chiqishlari bo'yicha genealogiyalari epitafiyalarda aks etgan bo'lib, Shimoliy Xitoydagi Giyan (Guyuan) joylashgan dahmalarga dafn etilgan. Ularning ajdodi Miaoni bu yerlarga eramizning V asr oxirlarida kelib qolgan.

Shi hukmdori Dichje eramizning VII asr boshlarida Kishi, yoki Si-shi, yani Kish shahrini bunyod qilgan. Tanshuda tilga olinishicha, 658-659 yillarda Shi mulki Kyusha yoki Kieshianna deparasiga aylantirilgan.

Arab-fors manbalarida Kesh atamasi Kashsh yoki Kiss, shuningdek Kishsh shaklida berilgan.

XIV asrda Kesh atamasi bilan parallel (yondosh) ravishda, Shahrisabz (Yashil shahar) atamasi ham paydo bo'lgan. Chig'atoy xoni Buyon-qulining tangalari ham mavjud bo'lib, 752 hijriy / 1351 yildagi tangalardan birida, Kesh nomi tilga olinadi, boshqasida esa – Shahrisabz. Sharafiddin al-Yazdiyning ta'rifi bo'yicha, "Shahrisabz, turklar Kesh deya ataydigan shahar"dir. XV asrdan keyin Kesh atamasi iste'moldan chiqib ketdi.

Dastlab mazkur viloyatni odamlar tomonidan manzilgoonga aylantirilishi o'rta paleolit davriga borib taqaladi (Angillak g'ori). Sipattosh tog' etaklarida (Kitobdan 25 km. Shimoli G'arbda) astral xarakterdagi noyob qoyaga ishlangan rasmlar topilgan, ular miloddan avvalgi XV-X ming yilliklar bilan sanalanadi.

Miloddan avvalgi II-I ming yilliklar boshida viloyatda, o'ndan ziyod qo'rg'onlarni birlashtirgan, qadimiy ziroatchilik vohasi – Sho'rob shakllanadi. Uning poytaxt markazi ulkan shaharcha Uzunqir bo'lib, maydoni 70 gektar, uchtomonlama devorlar bilan o'rab olingan va atrofiga handaqlar qazilib, Podayaktepali tayanch qo'rg'onga ega bo'lgan.

U yerlarni manzil – makon aylashning asosiy davri miloddan avvalgi VI-IV asrlarga to'g'ri keladi, o'shanda bu viloyat huddi butun O'rta Osiyo kabi, Ahamoniyar saltanati tarkibiga kirgan edi.

Uzunqir shaharchasi – bu A4 raqamli Oromiy hujjatida tilga olingan Kishning o'zginasidir. Kish viloyati o'rnida tadqiqotchilar mahalliy Nautaka shahrini aniqlashgan, aynan shu yerga miloddan avvalgi 329 yilning bahorida Makedoniyalik Iskandar mahalliy hukmdor Sisimitraga qarshi yurish qilgan. Endilikda A4 xatli Oromiy hujjati topilganidan so'ng, aytish mumkinki, Qashqadaryo Shimolidagi hudud keyingi davrlardagi kabi, Kish viloyatidan tarkib topgan, uning Janubiga tomon cho'zilgan hudud esa Nautaka deb atalib, uning markazi Daratepa shaharchasi bo'lgan.

Ellinistik davrida Kish Kitob shahri o'rniga ko'chib o'tadi (M. E. Masson), negaki Uzunqirdagi hayot orqaga keta boshlagan edi. Kitobda esa miloddan avvalgi III – II asrlarga oid qudratli qatlamlar topilgan, ya'ni Salavkiy va Yunon-Baqtriya davriga taalluqli bo'lgan qatlamlar shular jumlasidandir. Kish shahrining maydoni bu vaqtda kamida 40 ga.ni tashkil etgan. Mana shu davrga oid qal'a devorlarining qoldiqlari topilgan, Ellinistik sopolchilik,

terrakotalar, Makedoniyalik Iskandar, Salavk 1, Diodod, Evtidem, Antimax va Evkraditlarning tangalariga taqlid qilib o'z tangalarini zarb etishgan, bu esa tovar-pul munosabatlari erta rivojlanganidan dalolat beradi.

Miloddan avvalgi II asr oxiri – eramizning I asrlarida Kesh kichik Kangyuyning Suse yoki Suxe hukmdorligi tarkibida bo'lgan, uning poytaxti Kitob shahrining mahalliy o'rnida joylashgan (M. E. Masson). Hukmdorlik tarkibiga janubiy So'g'dning Nahshob bilan birga (Qashqadaryo vohasi) barcha hududi kirgan. Bu vaqtda ularda Gerakl va Zevs tasvirlari tushirilgan hamda So'g'd afsonasi sanalmish – “Shoh Aptat” tasvirli kumush tangalar zarb etila boshlagan.

Eramizning V-VI asrlarida butun janubiy So'g'd ham shunigdek yagona hukmdorlikni tashkil etgan edi. Tanshu ma'lumotlariga ko'ra Nashebo (Nahshob) kichik Shi deb atalgan, negaki u Shi (Keshga) qaram edi. Mazkur vaqtda ushbu hududda sher bilan yakka kurash olib borayotgan va So'g'd afsonalariga oid tangalar zarb etila boshlagan. Eramizning VII asrlarda yagona hukmdorlik ikkiga – Kesh va Nahshobga bo'linadi, hamda ularning har birida alohida o'z tangalari zarb qilina boshlaydi.

Kesh hukmdorlari, Beyshida (VII asr) va Suyshuda (VII asr) yozilishicha, Chjaou hukmdori uyidan, ya'ni Yueychjidan kelib chiqqan. Eramizning VII asr boshlarida Keshda, aftidan, hokimiyat yangi sulola qo'lga o'tgan ko'rinadi. Uning birinchi hukmdori – Dichjeni Xitoy manbalari Sishi shahrining quruvchisi deb ataydilar, ya'ni Keshning, bu vaqtga kelib, Kesh Shaxrisabz shahri o'rniga ko'chib o'tgan edi.

Kesh hukmdorlari orasida eramizning VII-VIII asr o'rtalarida oltita hukmdor sanab o'tilgan, ulardan uchtasi – Shishpir, Axurpat, Ixrid – o'z nomlaridan tangalar chiqarishgan. Shishpir keyinroq so'g'dlarning Irshid sulolasiga asos solgan.

Mana shu tarzda, miloddan avvalgi III asrga qadar eng erta tilga olingan Kish shahri Uzunqir shaharchasi o'rnida joylashgan; miloddan avvalgi III asr – eramizning VII asr boshlariga qadar u zamonaviy Kitob shahri o'rnida mahalliylashadi; eramizning VII asr boshlarida Kish shahri Shahrisabz o'rniga ko'chib o'tadi.

X asrlarga kelib Kesh Somoniylar davrida “Kuxandiza”, “Xisna” va rabadadan tashkil topgan (Ibn Xaukal), ya'ni tayanch qal'a, qo'rg'onlar (shaharlar) va shahar chekkalari. Rabod bilan birga uning yaqinidagi yana bitta shahar (madina) tilga

olinadi. Ichki shahar (Shaxri – dorun va Kuxandis) vayronalıklarda, tashqi shahar (Shahri – birun) aholi ko'p joylashgan yer bo'lib, Rabod musalla degan yerda joylashgan. Ichki shaharning qal'a devorlarida to'rtta darvoza bo'lgan: Bab al Xadid – temir darvoza, Bab Ubaydulloh – Ubaydulloh darvozasi, Bab al Kassarin – tozalovchilar darvozasi va Bab al Madina al dahil – ichki shahar darvozasi.

Shahar tashqarisida “hukumat uyi” – Dar al imora joylashgan. Qamoqxona va “So'g'dda Samarqanddan keyin eng go'zal maskan” hisoblangan, jome' masjidi, vayron bo'lgan ichki shaharda joylashgan, bozorlar esa – Rabodda. Shaharning kattaligi farsahning uch qismini tashkil etgan. Tashqi shahar darvozalarida ikkita darvoza – Bob Barnan – va Bob al Madina ad-daxil-ichki shahar darvozasi mavjud bo'lgan.

So'nggi arxeologik tadqiqotlar natijasida IX-X asrlarga doir ancha qudratli qatlamlar aniqlangan, ular Shahrisabzni butun maydoni bo'ylab qayd qilingan, ularni ichkari va tashqaridan devorlar to'sib turgan. Bu esa, tilga olib o'tilgan o'sha davrdagi Keshga nisbatan tavsif berilgan – kuxandiz, ichki va tashqi madina, ichki va tashqi rabod kabi, barcha tarkibiy birliklar, ushbu maydonda bemalol joylashishi mumkin, deya ishonch bilan aytishga imkon beradi.

Kesh shahridan tashqari X asrda, o'sha paytda 16 ta qishloq xo'jalik okruglariga (rustaklarga) bo'lingan, bugungi kunda joylashgan yeri aniq belgilangan, Kesh viloyati ham mavjud bo'lgan.

XI-XIII asr boshlarida Qoraxoniylar va Xorazmshohlar davrida Kesh shahri o'sha joyning o'zida rivojlanishda davom eta bergan. XII asrda Somoniy uni “uncha katta bo'lmagan shahar” yoki “Samarqand yaqinidagi qishloq” deb atagan. Mana shu davr uchun xos bo'lgan Shahrisabzning butun maydoni bo'ylab qo'nimgohlarning qudratli qatlamlari aniqlangan, Amir Temur davriga xos bo'lgan ayrim binolarning ostidan esa – eramizning XI-XII asrlariga oid inshootlarning qoldiqlari topilgan. Jumladan, Ko'k Gumbaz masjidining asosida bundan ancha avvalgi, eramizning XI-XII asrlariga taalluqli masjid poydevori topilgan.

Eramizning XIV asridan boshlab Kesh Shahrisabz (Yashil shahar) deb atala boshlagan, hozirda ham u mana shu nom bilan atalib kelinmoqda.

Nahshob (Nikshapa, Ksennipa, Nasaf) – tarixiy-madaniy viloyat, alohida hukmronlikka ega bo'lgan shahar. Zamonaviy Qashqadaryo viloyatining G'arbiy qismidagi, Qashqadaryoning quyi oqimlarida joylashgan.

Bu nomning etimologiyasi haligacha aniqlanmagan. Biroq jumlaning ikkinchi bo'g'inidagi “ob” jumlasiga qarab, u ehtimol Sharqiy Eron tilidan kelib chiqqan deyish mumkin, forschada “ob” – suv, daryo ma'nosini anglatadi.

Kvint Kursiy Ruf Janubiy So'g'dda Ksennipa viloyatini tilga olib o'tadi, bundan avvalroq V. Tomashek tovushlar o'xshashligiga asoslanib, Nahshobni Qashqadaryoning quyi oqimlariga nisbat berib, mahalliyashtiradi, keyinchalik esa bu tarixan va arxeologik nuqtai-nazardan to'la tasdiqlanadi.

Nikshob-Ksennip haqidagi yangi qiziqarli ma'lumotlarni, Makedoniyalik Iskandarning bu yerga qilgan yurishi arafasidagi voqealar aks etgan (miloddan avvalgi 328 yil), Haliliy kolleksiyasidagi A4 raqamli Oromiy hujjatlarida uchratish mumkin. Mazkur hujjatga ko'ra, Hukmdor Xulma, qaysidir bir Bagavant ismli kimsani, harbiylar otryadi bilan devorlar qurish va ushbu shahar atrofida handaqlar qazish uchun Nikshapga jo'natadi.

Hujjatda ma'lum qilinishicha, mazkur ishlar yili ko'rsatilmagan holda, yozda amalga oshirilgan. Biroq bu ishlar miloddan avvalgi 330 yillarda qilingan bo'lsa kerak, deb taxmin qilish mumkin, negaki miloddan avvalgi 329 yilda Makedoniyalik Iskandar bu vaqtga kelib, Oks daryosini kechib o'tib, So'g'diyona hududida jang qilayotgan bo'lgan, o'sha yilning bahorida esa u Hindiqush orqali o'tib, Baqtriya hududiga bostirib kirgandi.

Nikshob (Ksenippa) viloyatini zabt etish, Iskandarning So'g'diyonaga ikkinchi yurishi paytida, miloddan avvalgi 328 yilning kuzida sodir bo'lgan.

Kvint Kursiy Ruf Ksenippa aholisi zich joylashgan qishloqlar tarzidagi viloyat sifatida bayon qilgan. Buni boshqa ma'lumotlar ham tasdiqlab, guvohlik bermoqda.

Miloddan avvalgi VI asr va ayniqsa V asrlarda Nahshob (Nikshapa – Ksenippa) yuqori darajada rivojlangan, aholisi zich joylashgan viloyat bo'lib, markazi o'sha paytlarda O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'idagi eng katta shaharlardan biri – Yerqo'rg'on shaharchasi edi. Bu shahar o'rnida, So'g'diyonaning “ikkinchi” deb atalmish poytaxti joylashgan, degan taxminlar ham bor.

Miloddan avvalgi 323 yilda, Makedoniyalik Iskandarning o'limidan so'ng va to miloddan avvalgi 311 yilgacha davom etgan, Salavk I tomonidan yangi

saltanat barpo qilingunga qadar bo'lgan vaqt oralig'idagi hukmronliklarda ushbu viloyat tarixiga oid, bironta ham daliliy ma'lumotlar mavjud emas. Faqat bir narsa ma'lum, o'sha kezlarda O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'i viloyatlarini, shubhasiz Nikshabni ham yunon-makedoniyalik noiblar boshqarishgan. Jumladan, miloddan avvalgi 321 yilda Baqtriya va So'g'diyona satrapi makedoniyalik Filipp bo'lgan, miloddan avvalgi 321 yildan bu lavozimni kiprolik Stasanor egallagan.

Miloddan avvalgi IV asr oxiri va, ehtimol, eramizning III asr o'rtalariga qadar Nikshapa viloyati Salavkiylar davlati tarkibiga kirgan, miloddan avvalgi III asr o'ratalaridan boshlab esa – Yunon-Baqtriya podshohligi tarkibida bo'lgan. Mana shu davrlarning o'zida, ya'ni miloddan avvalgi III-II asrlarda, mazkur viloyatda tovar – pul munosabatlari keng rivojlangan, bularni shu maskandan topilgan Ellinistik davrga mansub tangalari, shu jumladan Makedoniyalik Iskandarning yoki Salavk I ning tetradraxmlari, Diodotning xalkalari (miloddan avvalgi 250-230 yillar) va Demetriyning obolalari ham tasdiqlaydi.

Miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmi boshlarida Yunon-Baqtriya podshohligi, Saklar va Yuyechjilar tomonidan bosib olingani oqibatida, o'z hukmronligini tugatadi. Ularning yurishlari, aftidan Janubiy So'g'd orqali o'tgan bo'lishi ham ehtimol, biroq Nahshobda ya'na qanchadir vaqt oralig'ida kelib chiqishi yunonlarga taalluqli bo'lgan hukmdorlar faoliyat yuritgan. Yerqo'rg'ondan old tomonida hukmdor byusti tasvirlangan, orqa tomonida esa Dioskurlar qalpoqchasi va Yunon afsonasi bo'yicha hukmdor nomini anglatadigan so'zning birinchi qismida $\delta\iota\varsigma$, – Zevs nomi yozilgan noyob kumush tanga topilgan.

Miloddan avvalgi ikkinchi asr oxiri – eramizning I asrida Kangyuyga bo'ysungan beshta kichik hukmronliklar mavjud bo'lgan, bulardan biri Suxey, yoki Susey – Kish shahri o'rnida bo'lgan.

Xitoyning Tanshu solnomasiga ko'ra Shi (ya'ni Nahshob), Kyusha, Giyeshuana (ya'ni Kesh) – Suxe shahrining qadimiy zamini bo'lib, kichik Kangyuy hukmdorlariga tegishli bo'lgan.

Suse/ Suxe hukmronligining poytaxtini M. E. Masson Kitob shahri o'rnida deb ko'rsatgan. Biroq, Qal'ayi – Zahoki – Maron shaharchasi unga mos bo'lib,

miloddan avvalgi II-I asrlarda ma'muriy va harbiy markaz sifatida bunyod qilingan bo'lishi ham ehtimoldan holi emas.

Miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmi oxirlaridan boshlab, Janubiy So'g'd hududida old tomonida Gerakning tasviri tushirilgan va orqa tomonida Zevsning va So'g'diylarning MR'Y Artt – ya'ni hukmdor Apt(a)t tasviri tushirilgan kumush tangalar zarb etila boshlagan. Ular janubiy So'g'dning, shu jumladan Nahshobning barcha yeridan topilgan, Tollimarjon tumani tomonida (boshqa ma'lumotlarga ko'ra – Denov qishlog'i) ushbu tangalarning kattagina xazinasi topilgan.

Mana shu tarzda antik davrdagi butun Qashqadaryo vohasida – Kangyuy hukmdorligi Suse/Suxe mavjud bo'lib – asoschisi Apt(a)t ismli kimsa bo'lgan, sulola vakillari tomonidan boshqarilgan.

Tangalarni zarb qilishning oxirgi vaqtlari, ikkita alohida ajralib turadigan solnomaviy guruhga bo'linadi, ehtimol eramizning III asrlari bo'lsa kerak. Ushbu davrda Aptatning Kangyuylik sulolasi janubiy So'g'dda hukmdorlik qilgan davri ham tugagan. Albatta bu Shopur 1 (eramizning 241-272 yillari) sharqda bosqinchilik ishlarini olib borgan paytiga to'g'ri kelgan bo'lishi ham ehtimoldan holi emas, buni "Ka'bai Zardushtiy" ning PKS bitiklarida aks etganidan ham bilish mumkin, bunda Kash (Kesh) Sosoniylar tomonidan barpo qilingan ulkan davlat tarkibiga kirganligi ko'rsatib o'tilgan.

Eramizning III-VI asrlariga oid Nahshob tarixi haqidagi yozma manbalarga doir ma'lumotlar unchalik ko'p emas. Eramizning III-IV asrining birinchi yarmida Nahshobda Samarqandning kumush tangalariga taqlidan kamonchi tasviri tushirilgan mis tangalar zarb qilina boshlagan.

Shu munosabat bilan, Beyshi ma'lumotlariga ko'ra Nashebo, ya'ni Nahshob ma'lum bir vaqtda boshqa hukmronliklar bilan birga Kan davlati, ya'ni Samarqandga bo'ysunganini aytib o'tish ham qiziqarlidir.

Mana shu ma'lumotlar bilan bir qatorda Xitoyning Tszin (265-419) sulolasiga doir solnomada xabar qilinishicha, Kangyuy davlati bosh hukmdorining qarorgohi, ungacha Sirdaryoning o'rta oqimi tumanlarida joylashgan bo'lsa, bu davrga kelib u Qashqadaryo vohasi tomon yetib borgan. Eramizning III-IV asrlarida janubiy So'g'dda Samarqand qo'l ostida bo'lgan mustaqil hukmronlik – Shi (Kesh) va Nahshob (Nahshab) yuzaga keladi.

Mana shu vaqtdan boshlab va aftidan eramizning VII asr boshlarigacha janubiy So'g'dda old tomonida yon tomonidan o'ziga xos soch turmakli hukmdor, uning yuzi ro'parasida esa – So'g'dcha ikki so'zdan iborat afsona yozuvi tushirilgan mis tangalar zarb qilingan. Orqa tomonida – o'ta qadimiy Mesopotamiya – Eronga oid syujet: inson (qahramon, podshoh), qilich bilan orqa panjalariga tayanib turgan sherni mahv etayotgan tasviri tushirilgan, bu – "Kish hukmdori", "Kishlik hukmdor" afsonasi bo'lsa kerak.

Eramizning IV-VII asrlari oxirida janubiy So'g'd, huddi antik davrdagikabi, yagona davlat sifatida namoyon bo'lib, Kishlik sulolaning bosh hukmronligi ostida bo'lgan, uning tarkibiga bir necha mulklar, shu jumladan, Kichik Shi (Nahshob) ham kirgan. Bu xulosani Tanshuda keltirilgan ma'lumotlar ham tasdiqlaydi, unda aytilishicha o'sha paytlarda Nashebo (Nahshob) Kichik Shi deb atalgan, negaki u Shiga (Kesh) bo'ysungan edi.

Eramizning 468 yillaridan so'ng janubiy So'g'd – Kish va Nihshab eftalitlar davlati tarkibiga kirgan.

563 – 567 yillardan so'ng, eftalitlar turklar tomonidan yakson qilinganidan keyin, Katta Shi (Kish) va unga bo'ysungan Kichik Shi (Nahshob) hukmronlik qilishda hamon davom etavergan, buni yakka kurash sahnasi aks etgan tangalar zarb qilinganidan ham bilsa bo'ladi.

Ehtimol, avvalgi yagona hukmdorlikning parchalanishi va yuqorida ko'rsatib o'tilgan tangalar zarb qilishning to'xtatilishi, eramizning VII asrlariga to'g'ri kelsa kerak.

Eramizning VIII asri birinchi yarmida Kish va Nahshobda mustaqil hukmronliklar yuzaga keladi, bunga tangalar haqidagi ma'lumotlar guvohlik beradi.

Kishda hukmdor Axurpataning tangalari, Nahshobda shu paytning o'zida – old tomonida hukmdor tasviri tushirilgan va orqa tomonida So'g'd afsonasi bilan -ot tasviri tushirilgan mis tangalar zarb qilingan, ularda Nahshobning Ispaxbodi Ashkanda yoki Ishkanda nomi yozilgan.

Qutayba bin Muslimni Xurosonga noib etib tayinlanishi va u arab qo'shinlarining bosh qo'mondoni sifatida Movarounnahrning barcha viloyatlariga, shu jumladan Nasabga ham rejali yurishlarni boshlagan. Qutayba bu viloyatga uch marta yurish qilgan: 89/707-708 yillar, 91/709-710 yillar va 95/713-714 yillar

98/716-717 yillarda Xuroson noibi Yazid bin Muhallab o'z o'g'li Muaviya bin Yazidga Samarqand, Kish, Buxoro va Nasafni boshqarishni topshirgan. Eramizning VIII asr birinchi yarmida Movarounnahrning bir qator viloyatlarida bo'lgani kabi, Nasafda ham o'ziga xos ikki hukmronlik vujudga keladi. Bir tomondan, uning boshida Xalifa tomonidan tayinlangan, xirojlar yig'ish ishlari bilan shug'ullangan arab noiblari turgan bo'lsa, boshqa tomondan – Nasafda hamon mahalliy hukmdor taxtni egallab o'tirgandi. Jumladan, 104/722-723 yillarda Sulaymon bin Abus Sari harbiy harakatlarni olib borish va Kisda (Kishda) va Nasafda xiroj yig'ishga bosh etib tayinlanadi. Agar o'sha davr numizmatik ma'lumotlarga asoslanadigan bo'lsak, bu yerda arablar hukmronlik qilishi boshlanagn bo'lsada, ot tasviri tushirilgan, tangalar zarb qilinavergan, ya'ni Nasafning mahalliy sulolasi hukmronlik qilishda davom etganini anglash mumkin, At Tabariy 111/729-730 va 118/736 yillarda Nasaf hukmdori, qadimiy Ispaxbad unvoniga ega bo'lgan Al Ashkanda nomini tilga olib o'tadi, u arablarga qarshi kurash olib borgan, o'sha paytda turk xoqonligi tomonidan boshqarib turilgan, arablarga qarshi qudratli koalitsiyaning ishtirokchisi bo'lgan.

Nasaf aholisi Abo Muslimning Mayatga qarshi harakatida faol ishtirok etishgan, bu esa Muoviyani taxtdan ag'darish va 750 yili yangi sulola – Abbosiylar xalifaligining tasdiqlanishiga olib kelgan. Shubhasiz, bu vaqtlarda, Movarounnahrning ko'plab viloyatlarida bo'lgani kabi, Nasafning mahalliy Ispaxbodlar sulolasi ham bartaraf etilgan, buning so'nggi vakili aynan Ashkand bo'lgan edi.

Arab xalifaligining O'rta Osiyodagi siyosatidan norozilik, aholining anchagina qismi zardushtiylik diniga va boshqa qadimiy dinlarga e'tiqod qilishi, VIII asrning uchinchi choragida oxir-oqivbat ochiq isyonga aylandi, uni Muqanna ("yuziga niqob to'silgan") laqabli Hoshim bin Hakim boshqargan.

Muqannaning tayanch nuqtalaridan biri Nasaf va u bilan qo'shni Kesh bo'lgan, bu yerda mahalliy So'g'diy aholi orasida, yaqindagina zo'rlik bilan islomga kiritilgan odamlar orasida "yangi din"ning ma'ruzalari katta muvaffaqiyat qozona boshlagan edi.

Faqat Xurosonning yangi noibi, Musayyab bin Zuhayr davridagina, mashaqqatli sa'y-harakatlar natijasida arablar Muqanna qo'zg'olonini bartaraf

etishga muvaffaq bo'lishdi. Muqanna o'z tarafdorlari tomonidan Kish yaqinidagi tog'li qal'aga qamalgan bo'lib, o'z joniga qasd qilgancha, hayotdan ko'z yumadi.

806 yili So'g'dda yangi isyon ko'tarildi, unga Rafi bin Lyays boshchilik qilgan. Bu qo'zg'olonga Movarounnahrning, shu jumladan Nasafning ko'plab viloyatlari aholisi qo'shilgan. Ushbu harakatning bosh maqsadi arablar hukmronligini taxtdan ag'darib, musulmon dinini qabul qilmaslikdan iborat edi.

Bu Movarounnahr aholisining arablarga qarshi eng so'nggi qo'zg'oloni bo'lib qolgan, biroq u bundan oldingi xarakterlar kabi, mintaqada avtohtonli davlatchilikning yuzaga kelishiga sharoit yaratdi.

Tohiriylar va Somoniylar davrida, shuningdek Qoraxoniylar va Anushteginiylar davlati tarkibida Nasaf yirik iqtisodiy-madaniy markaz sifatidagi ahamiyatini saqlab qolishda davom etdi. Nasaf atamasi bu vaqtga kelib, qadimiy Nahshob nomi bilan bir qatorda ishlatilavergan. XIII – XIV asrlarda bu vaziyat Chig'atoy xonlari davrida ham saqlanib turavergan. Ammo XIV asrning boshlarida bu viloyatning markazi sifatida Qarshi (mo'ng'ulcha saroy degani) nomi mustahkam o'rnashib bo'lgan edi. Endilikda bu viloyatning emas, balki shaharning nomi bo'lib qolgan.

So'g'd – tarixiy-madaniy viloyat. Dastlab, aftidan, faqat Zarafshon vodiysinigina egallagan, keyinchalik esa, shuningdek, O'zbekistonning zamonaviy Qashqadaryo va Buxoro viloyatlari hududi ham uning tarkibiga kirgan. Ko'pchilik arab-fors geograflari va tarixchilari Panjikentni So'g'dning sharqiy chegarasi, Karminani esa (Navoiy shahri yaqinida) g'arbiy chegarasi deb hisoblashgan. Shu bilan birga ayrim mualliflar So'g'd tushunchasini kengaytirib, uning tarkibiga Buxoro va Qashqadaryoni ham kiritishgan. Shuningdek, xitoylik mualliflar Keshni ham So'g'dga kiritishgan. X asrdan keyin So'g'd mamlakat va viloyat nomi sifatida asta-sekin muomalaga kira boshladi, Temuriylar davrida ham Samarqandning g'arbiy tomonidagi ikkita uncha katta bo'lmagan tumanlarda nomi saqlanib qolgan.

“So'g'd” so'zining etimologiyasi haligacha mavhum bo'lib qolmoqda. V.Tomashekdan boshlab, uning kelib chiqishi eroncha “so'x” – yonmoq, yaltiramoq, nur taratmoq ma'nolarini anglatishi fanda o'rnashib qolgan. O. I. Smirnovaning ta'rifi bo'yicha, “So'g'd” – serhosil vodiylar mamlakati degan ma'noni anglatar ekan. Bu atamaning ilk bor tilga olinishi shoh Doro I ning (eramizdan avvalgi 522-486 yillar) Behistun qadimgi yozuvlarida, Avestoning

Mixr-Yashtida (eramizdan avvalgi 1 ming yillikning birinchi yarmi) uchratish mumkin. Bu viloyatda qo'nim topgan so'g'diylar sharqiy-eronlik xalqlar tarkibiga kiradi. So'g'dni inson tomonidan o'zlashtirilishi yuqori paleolit (eramizdanavvalgi 40-12 mingyilliklar) davrigamansubbo'lib, Samarqandning paleolitli manzili Omon-Qo'ton shular jumlasidandir. Eramizdan avvalgi IV ming yilliklar davrida Zarafshon vodiysining yuqorigi qismini qadimiy dehqonchilik bilan shug'ullanadigan qabilalar (Sarazm) tomonidan o'zlashtirish ishlari boshlab yuboriladi. Eramizdan avvalgi VI-IV asrlar oxirida So'g'd Ahamoniylar davlatining 16-satrapiyasi (valiyligi) tarkibiga kiradi. Eramizdan avvalgi 329-327 yillarda So'g'd Iskandar Zulqarnayn tomonidan zabt etiladi, Makedoniyalik Aleksandr bu yerda Spitamen boshchiligidagi mahalliy qabilalarning shiddatli qarshiligiga duch keladi. Eramizdan avvalgi III-II asrlarning o'rtalarida So'g'd navbati bilan Salavkiylar va Yunon-Baqtriya saltanati tarkibiga kirgan. Eramizdan avvalgi II-1 asrlarda uning hududida bir qancha mustaqil hukmdorliklar yuzaga keladi, ularning boshida, kelib chiqishi sakva yuechjiko'chmanchi qabila vakillariga mansub bo'lgan boshliqlari turgan. Eramizdan avvalgi birinchi asrlarda So'g'd Kangyuy konfederatsiyasi tarkibiga kirgan. Mana shu davrda so'g'diylarning jadallik bilah sharqqa – Yettisuv, Sharqiy Turkiston, Xitoy tomon ko'chib o'tishi sodir bo'ladi. Buyuk ipak yo'li trassalari bo'ylab ko'psonli so'g'diylar qo'nim topgan qo'rg'onlar paydo bo'la boshladi. Miloddan avvalgi II-1 asrlarda so'g'd yozuvi keng iste'molga kira boshladi. Miloddan avvalgi VII asr o'rtalarida so'g'diylarning kuchli ixshidlar hukmronligi yuzaga kelgan bo'lib, eramizning VIII asr o'rtalariga kelib, arablar tomonidan bekor qilingan. Eramizning 670 yillaridan arablarning So'g'dga tajovuzi kuchaya boshlandi, bunga qarshi so'g'diylar shiddat bilan qarshilik ko'rsatishgan, ayniqsa Devashtich boshchiligidagi qarshilik kuchlari bu kurashlarda jasorat namunalarini ko'rsatishgan. VIII asrning o'rtalaridan So'g'd Abbosiylar xalifaligi tarkibiga kirgan. So'g'd hududida moddiy va badiiy madaniyatga doir buyuk yodgorliklar topilgan va tadqiq etilgan (Afrosiyob, Varaxsha, Panjikent, Sarazm va boshqalar).

Xorazm – Amudaryo etaklaridagi qadimiy tarixiy-madaniy viloyat. Xorazm nominig etimologiyasi (qadim fors tilida – Uvarazmas, yunoncha – Xorasmiya, arabcha – Xvarizm) haligacha to'la ma'lum emas. Bitta fikrga ko'ra, Xorazm so'zi "Quyosh zamini" degan ma'noni anglatar ekan, boshqa

tadqiqotchilarning fikricha, – bu “serhosil yer”, uchinchi nuqtai-nazarga muvofiq esa, – Xorazm “oq ko’ngil varali zamin”, “yaxshi varaga ega zamin”, ya’ni shaharlar ma’nosini anglatgan. Olim S. P. Tolstov esa – Xvari yoki Xarri xalqlari zamini (mamlakati) deya, mutlaqo boshqacha interpretasiyani taklif etgan, bunda u miloddan avvalgi II ming yilliklarda Osiyoda Mitani davlatiga asos solgan xurrit xalqlarining nomi aks etgandek ko’radi.

Xorazm tarixi uzoq o’tmishga borib taqaladi. Neolit davrida bu yerda ovchilar va baliqchilar madaniyati deb nom olgan – Kaltaminor madaniyati (miloddan avvalgi IV-III mingyilliklarning ikkinchi yarmi) keng tarqalgan edi.

Miloddan avvalgi II ming yilliklarning ikkinchi yarmi – miloddan avvalgi I ming yilliklar boshidagi kechki bronza davrida uning o’rnini tozabog’yob madaniyati egallaydi, ularning asosiy mashg’uloti dehqonchilik va chorvachilikdan iborat bo’lgan hamda rivojlanishning erta bosqichlarida suvyorgan madaniyati davrida uning aholisi, ovchilik va baliqchilik bilan shug’ullanishgan, kechroq davrida esa – dehqonchilik va chorvachilik ularning asosiy mashg’uloti bo’lib qolgan. Miloddan avvalgi birinchi mingyilliklar boshida Xorazm hududida, bundan oldingi madaniyatlardan, rivojlanishda ancha yuqori bosqichga ko’tarilgani bilan ajralib turadigan, Amirobod madaniyati keng tarqala boshlaydi.

Gekatey Miletskiy (miloddan avvalgi VI asrning oxirlari) va Gerodot (miloddan avvalgi V asr) ma’lumotlariga asoslangan holda keltirilgan, taxminlardan biriga ko’ra, xorazmliklar Murg’ob va Tejen havzalarida yashashgan. Bu uncha aniq bo’lmagan ma’lumotlar – markazi Marv va Xirot mintaqasida joylashgan va go’yoki ahamoniylargacha bo’lgan davrda, ya’ni miloddan avvalgi VII-VI asrlarda ham mavjud bo’lgan “Katta Xorazm” davlati sifatidagi taxminlarning yuzaga kelishiga zamin yaratgan. Boshqa taxminlarning tarafdorlari, xorazmliklar bu hududga o’zlarining azaliy yashash joylari – Shimoldan kelib qolishgan, degan fikrga tayanadilar.

Xorazm nomi ancha ertaroq, ishonchli tarzda tilga olib o’tilgan manba, shoh Doro I farmoyishiga ko’ra bajarilgan, miloddan avvalgi 521-518 yillarda Behistun qoyasiga bitilgan yozuvlarda uchratish mumkin. Aftidan, miloddan avvalgi VI asrning 40-yillarida Xorazm Ahamoniy Kir II tomonidan bosib olingan, Doro I (miloddan avvalgi 522-486 yillar) hukmronligi davrida esa bu viloyat So’g’d va Parfiya bilan birga Ahamoniylar saltanatining 16-satrapiga kirgan ko’rinadi.

Xorazmni Ahamoniylardan ozod bo'lishi va Xorazm podshohligining tuzilishi miloddan avvalgi IV asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Yunon manbalarida Xorazm shohi Farasman tilga olib o'tilgan, u miloddan avvalgi 329 yilda Samarqandga, Makedoniyalik Iskandar oldiga ittifoq tuzish xususidagi masala bo'yicha kelgan.

Miloddan avvalgi II asrda yoki, ehtimol, miloddan avvalgi III asrda Xorazm mustaqil hukmronlik qilish huquqi asosida, ulkan Kangyuy konfederatsiyasi tarkibiga kiradi. Miloddan avvalgi II-I asrga kelib bu yerda, Evkraditning Yunon-Baqtriya tangalariga taqlid qilgan holda, o'z tangalarini zarb qila boshlashgan. Avvaliga buzilgan yunoncha yozuvli, so'ngra esa afsonaviy xorazm yozuvi bilan zarb qila boshlashgan. Tangalarning ikonografiyasi ham o'zgara boshladi, endilikda tangananing old tomonida mahalliy hukmdor tasvirlangan bo'lsa, orqa tomonida – otliq chavandoz va tamg'a aks ettirilgan. Bu kabi timsollar to eramizning VIII asr o'rtalarigacha bo'lgan davrida ham Xorazmning barcha tangalarda mavjud bo'lgan va bu qariyb 800 yil davomida xorazmlik hukmdorlarning sulolaviy vorisligidan dalolat berib turadi. V.A.Livshis va B.I. Vaynberglar tomonidan tangalardagi xorazm yozuvlari tadqiq qilinishi sharofati tufayli Xorazm hukmdorlari – Artav, Vazamar, Bravik va boshqalarning (Xorazmshohlarning) nomlarini aniqlash mumkin bo'ldi, ular Beruniy tomonidan keltirilgan, Afrig'a sulolasining ismlar ro'yxatidagi kattagina farqlanishlar borligi bilan ajralib turadi.

Eramizning birinchi asrlarida Xorazm, Tuproq-qal'a shaharchasidagi poytaxti bilan, qudratli mustaqil davlat sifatida namoyon bo'ladi.

Bu davrga kelib Xorazmda moddiy va badiiy madaniyat rivojlanishning eng yuqori bosqichiga ko'tariladi. Murakkab ichki qurilmali shaharlar paydo bo'la boshladi, hunarmandchilik, savdo, iqtisodiyot gullab-yashnaydi. Uning hududidagi eng buyuk va noyob yodgorliklar: Qo'yqirilganqal'a, Jonbosqal'a, Tuproqqal'a, Qo'rg'oshin qal'a va boshqalar joylashgan.

Tuproqqal'a shaharchasi rejada to'g'ri burchakli (500x350 m), Shimoli Sharqiy burchagini saroy majmuasi egallagan. Unda olib borilgan qazilma ishlarida loydan ishlangan, Xorazm shohlari va ularning xotinlari, homiy-ilo-halar, harbiylarning (lashkarlarning) tasviri tushirib bo'yalgan haykalchalar topilgan, shuningdek bu yerdagi qasrda saroy devorlari rang-barang tasvirlar bilan bezatilgan noyob parchalar (fragmentlar) ham saqlanib qolgan. Ayniqsa

bu yerdan topilgan, yuzga yaqin teri va yog'ochga bitilgan qadimiy Xorazm yozuvlari, shu jumladan, xonadonda – xo'jayindan tortib qullargacha, aniq necha nafar odam istiqomat qilganini ko'rsatuvchi "Uylar ro'yxati" deb atalmish hujjat ham topilgan.

Xorazmning mazkur davrdagi o'ziga xos madaniyatining rivojlanishi Sharq va G'arbning ko'plab mamlakatlari bilan mustahkam aloqada kechgan.

Afrig'iy davrida (eramizning V-VIII asrlari) Xorazmning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotida tub o'zgarishlar sodir bo'ladi. Bu davrga mansub mumtoz yodgorliklar sirasiga – Berkutqal'a, Yakka-Porson, Teshikqal'a va boshqalarni kiritish mumkin.

Xorazm musulmonlashtirish doirasiga eramizning 712 yillarida kirgan, o'shanda bu o'lkaga arablarning Xurosondagi noibi Qutayba bin Muslim bostirib kelgandi, Beruniyning so'zlariga qaraganda, ular butunboshli kutubxonalarni yakson qilish bilan birga, mahalliy tamaddunga (sivilisatsiyaga) ulkan zarar yetkazishgan. Shunda ham Xorazmshohlarning mahalliy sulolasi VIII asr oxiridan – IX asr boshlariga qadar o'z mustaqilligini saqlab kelgan. Ushbu sulolaning vakillaridan biri islom dininiga kiradi va Abdulloh ismini qabul qiladi. Shunga qaramay Afrig'iylarning qadimiy sulolasi yangicha – endilikda musulmon sulolasi sifatida Xorazmda to eramizning 995 yillariga qadar hukmronlik qilib kelgan va u mahalliy ma'muniylar avlodi tomonidan taxtdan ag'darilgan. Xalifalik tarkibida Xorazm muhim rol o'ynagan, u orqali eng muhim savdo magistrali o'tgan bo'lib, O'rta Osiyoni Rus va Sharqiy Yevropa mamlakatlari bilan bog'lab turgan. Xorazm xalifalikning madaniy hayotida ham salmoqli rol o'ynagan. Xorazm zaminidan yetishib chqqan – Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy va Abu Rayhon Beruniy singari buyuk olimlarning nomlari jahon tarixining oltin sahifalaridan joy olgan. Qanchagina mashhur adabiyotchilar va olimlar al-Xorazmiy nisbasiga ega bo'lishni o'zlariga sharaf deb bilganlar. Afrig'iylar va ma'muniylar davrida Xorazm poytaxti, Amudaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan Kat shahri edi. Ma'muniylarning (995-1017) hukmronlik qilgan yillari uncha uzoqqa cho'zilmagan, ammo ancha samarali bo'lgan. Ma'muniylar saroyida o'ziga xos Akademiya tashkil qilingan bo'lib, unda ko'plab olimlar, shoirlar, adabiyotchilar, jumladan Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, adabiyotchi al-Sa'alibiy va boshqalar ijod qilishgan.

1017 yilda Xorazm Mahmud G'aznaviy tomonidan bosib olinadi va qariyb 20 yil davomida u G'aznaviylar tayin qiladigan noib tomonidan boshqarib kelingan, so'ngra esa Jand shahrining hukumdori, turk-o'g'uz Shoh-Malik ibn Ali qo'liga o'tadi. Biroq 1041 yilda uning hokimiyati, Xorazmda o'z hukumdorligini o'rnatgan, saljuqiylar tomonidan tugatiladi. Saljuqiylar Xorazmga o'z noiblarini tayinlashadi, ulardan biri sobiq qul Anushtegin Garcha bo'lib, keyinchalik u Anushteginiylar sulolasiga asos soladi. Uning vorislari Xorazm hukumdorlari bo'lib, Xorazmshohlar unvoniga ega bo'lishgan.

Anushteginlar davlatining qudrati sultonlar Takash (1172-1200) va Muhammad (1200-1220) davrida gullab-yashnadi. XIII asr boshlarida Xorazmshohlar davlati, Hindistondan to Onado'ligacha bo'lgan ulkan hududni egallagan bo'lib, bu davrda u eng yirik musulmon davlatlaridan biri edi. Uning poytaxti Gurganj (Urganch) shahrida bo'lgan. Ammo, 1220 yilga kelib, Xorazmshohlar davlati Chingizxon boshchiligidagi mo'ng'ul bosqinchilari hujumiga dosh bera olmay, yengiladi. So'nggi Xorazmshoh Jaloliddin Manguberdi mo'ng'ullarga qarshi kuchli qarshilik ko'rsatgan va bir qator janglarda mo'ng'ul armiyasini yakson qilishga ham erishgan.

Mo'ng'ullar qo'lga kiritgan ulkan hudud bo'lib olinganidan so'ng, Xorazm Oltin O'rdadagi Jo'chi ulusining tarkibiga kiradi. Urganch (Ko'hna Urganch) hamon uning poytaxti bo'lib qolavergan, bu shahar mo'ng'ullar tomonidan vayron qilinganidan so'ng, XIV asrda yangitdan qad rostlay boshlaydi. Italiyalik savdogar Franchesko Balduchi Pegollotining yozishicha, Urganchdan dunyoning turli burchaklaridan keltirilgan mollarni topish mumkin bo'lgan. Bu yerda Anushteginiylar davriga mansub buyuk yodgorliklarni uchratish mumkin – Sulton Takash maqbarasi, Faxriddin Roziy va ancha keyingi davrlarga taalluqli yodgorliklar – To'rabek xonim maqbarasi, Qutlug' Temur minorasi va boshqalar shular jumlasidandir. Oltin O'rda davridagi Xorazm madaniyati Quyi Volgabo'yi va Shimoliy Kavkazdagi shaharlarda madaniyat yo'lga qo'yilib ular rivoj topishida kuchli ta'sir ko'rsatgan. XIV asrning 60-80 yillarida Xorazm mahalliy So'fi sulolasiga tegishli bo'lib, u Amir Temur tomonidan tugatilgan. XIV-XV asr oxirlarida Xorazm Amir Temur va Temuriylar davlati tarkibiga kiradi.

XVI asrdan boshlab bu yerda markazi Xivada joylashgan, mustaqil xonliklar shakllana boshlaydi, uni Shayboniylarning boshqa tarmog'idan tarqalgan,

Arabshohidlar deb atalmish sulola tomonidan boshqarila boshlaydi. Ular vaqti-vaqti bilan bir Shayboniylar, bir Jonidlar davlati tarkibiga kirib turadi. Keyingi yuz yilliklar davrida Xiva xonligi taxtida turk sulolasiga mansub, shu jumladan inoqi deb atalmish avlod boshchilik qilgan.

1804 yili ulardan birining nabirasi – Muhammad Amin – Eltuzar xonlik unvonini qabul qilib, yangi Qo'ng'iro't sulolasiga asos soladi, ular Xiva xonligini to 1920 yilgacha boshqarib kelishgan. 1873 yili Xiva rus qo'shinlari tomonidan bosib olinadi va qaram (vassal) hukmdorlik huquqi asosida Rossiya saltanati tarkibiga kiradi.

Choch, Chochon (arabcha Shosh) – zamonaviy Toshkent viloyati hududining, Chirchiq va Ohangaron daryolari havzasidagi, Sirdaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan, tarixiy-madaniy viloyat.

Ilk marta Choch nomining tilga olinishi, hozirda olimlarning aniqlashlaricha, eramizning 262 yillariga to'g'ri keladi. Bu Choch tog'lari, O'rta Osiyoning boshqa viloyatlari qatorida, shoh Shopur I ning (eramizning 241-272 yillari) Ka'bai Zardushtiy bitiklarida ham tilga olingan.

Viloyatning to'liq nomi, harqalay, Chochoni bo'lsa kerak, negaki ushbu yozuvlar qadimiy va erta O'rta asrlarga taalluqli (eramizning III asr o'rtalari bilan sanalanadi) ayrim afsonalarga doir tangalarda ham qayd etilgan, harqalay Choch – bu unung qisqartirilgan nomi bo'lsa kerak. Negaki yuqorida tilga olingan tangalarda ham Chochon yoki Chochoni shakli uchraydi. Ulardagi yozuvda: “Choch xalqining (yoki jamoasining) hukmdori Vanvan yoki Vanun” so'zlari bitilgan.

Eramizning IV asrlariga taalluqli bo'lgan kumush tovoq Kerchevo (G'arbiy Sibir) qishlog'idan topilgan, undagi so'g'diy yozuvi, mazkur idishning Choch xalqi yoki jamoasiga tegishli ekanligidan dalolat beradi. Choch atamasi, Xitoyning Vetnam bilan chegaradosh o'lkasi yaqinidagi qabristondan topilgan kumush tovoq ham, aftidan o'sha davrga taalluqli bo'lsa kerak.

Choch atamasi VI asr va VIII asrning birinchi yarmida ushbu viloyatda zarb qilingan bronza tangalarda keng qo'llanilgan. Bu haqda so'g'diy hukmdor Devashtichning elchisi Fatufarnning mashhur hatida ham keltirilgan. VIII asrning ikkinchi yarmidan Choch atamasi boshqa ishlatilmagan.

Arablarning yozma manbalarida bu nom Shosh shaklida uchraydi, bunga sabab arab yozuvida “ch” harfini ifodalaydigan belgi bo'lmaganidir, shu bois ular

“ch”ni “sh” bilan almashtirib, qo'llayverishgan, huddi Surxondaryo vodiysidagi viloyat bo'lmish Chag'oniyonni, arablar Sag'oniyon shaklida berganlari kabi.

Qadimiy Xitoy manbaalarida bu viloyat Yuni deb atalgan, ancha keyinroq esa (eramizning V-VI asrlarida) – Shi deb nomlangan. Choch nomining qadimiy shakli, arabchalashtirilgan – Shosh, hanuzacha uning turkchalashtirilgan shakli – O'zbekistonning poytaxti – Toshkent sifatida saqlanib qolgan.

Qadimiy Choch hududini inson tomonidan o'zlashtirilishi tosh davridan boshlangan. Quyi va Yuqori paleolit davrlarida vaqti-vaqti bilan, Bo'zsuv va Qoraqamish qirg'oqlarida makon topgan insonlar, Ko'lbuloq konidan chaqmoqtosh (kremniy) qazib olish ishlarini olib borganlari haqida ma'lumotlar bor.

Bronza davrida (miloddan avvalgi II ming yilliklar) bu viloyatda, andronoid turidagi, sahroyi qabilalar makon aylagan va ular asta-sekin dehqonchilik ishlariga o'tishgan.

Miloddan avvalgi IX-VII asrlarda mazkur hududning anchagina qismini, asosiy mashg'uloti dehqonchilik, chorvachilik, metallurgiya va to'qimachilikdan iborat bo'lgan, burg'uluk madaniyatiga mansub qabila egallagan.

Burg'uluk madaniyati makon aylagan manzilgohlardan biri – Shoshtepa, zamonaviy Toshkent o'rnida qad rostlagan. Aftidan, mana shu davrlarda bu yerlarda ko'psonli sak qabilalaridan biri yashagan bo'lsa kerak. Miloddan avvalgi III asrga kelib burg'ulik madaniyatining tugatilishida, harqalay, bu yerga Sirdaryo va Orolbo'yi etaklaridan kelib qolgan, sarmatlar doirasidagi qabilalar muhim rol o'ynagan ko'rinadi.

Bu qabilalar Toshkent vohasiga shahar madaniyati an'analarini, xom g'isht va pahsadan uy qurish malakasini olib kirishdi. Bu vaqtga kelib bu yerda, jumladan, Qonqa va Shoshtepa shaharchalari o'rnida, birinchi shaharlar paydo bo'la boshladi.

Qadimda Toshkent vohasida keng o'zlashtirish ishlari olib borilgani xususida yozma manbalarda ham keltirilgan (Gerodot – miloddan avvalgi VI asr, Doro I ning Behistun bitiklari – miloddan avvalgi VI asr), ular bu yerlik aholini “So'g'd ortidagi, saklar”, “zayaksartlik (Sirdaryo ortidagi) saklar” va “xaoma tayyorlaydigan, saklar” deb atashgan, “Avesto”da ular afsonaviy Turon

mamlakatining egalari – harbiy turlar deb atalgan. Avestoning muqaddas Kanhasi Kangdiz shu yerda joylashgan bo'lsa ajab emas, buni Oqqo'rg'on tumani yaqinidagi Qonqa shaharchasining nomi ham tasdiqlab turibdi.

Miloddan avvalgi birinchi asrlar – eramizning birinchi asrlarida Choch – Yuni – alohida hukmronlik qilish huquqi asosida, ulkan Kangyuy konfederativ davlati tarkibiga kiradi.

Eramizning III-IV asr boshlarida Choch (yoki Xitoy manbalaridagi ma'lumotlarga muvofiq – Shi) mustaqil hukmronlik qilishga o'tadi.

Qadimiy va erta O'rta asrlarga oid Choch tangalarini tadqiq qilinishi sharofati bilan, ushbu viloyatda tangalar zarb qilinishi, bu yerga so'g'd yozuvi va tilining kirib kelishi, Chochdagi sulolaviy hukmronlikning xarakteri va o'ziga xos xususiyatlari va uning mulklarining biri Yuni yoki Chje Shi bo'lgan, Kangyuy uyi bilan aloqasiga bog'liq, muhim ma'lumotlar olindi.

Chochning eng qadimiy tangalari hajmi bo'yicha ancha kattagina bo'lgan mis tangalar sifatida zarb qilingan. Uning old tomonida hukmdorning byusti o'ng tomonga qaratilgan holda, alohida-alohida kokillar sifatida pastga qarab yoyilib turgan soch turmaklari va nishablangan peshona hamda bo'rtib turgan yirik burni, ingichka uzun mo'ylovi hamda bodomsimon ko'zlari bilan tasvirlangan. Orqa tomonida esa Choch uchun o'ta xarakterli bo'lgan, so'g'd yozuvi doirasidagi tamg'a joylashtirilgan. Kattagina miqdordagi ushbu tangalarni o'rganish davomida, ular Kangyuy davriga taalluqli ekanligi aniqlandi va mazkur viloyatda pul munosabatlari o'ta rivojlangan, ushbu mulkda bozor savdosi jadallashgani hamda bu yerlarda so'g'd yozuvining paydo bo'lganidan dalolat beradi.

Buyuk ipak yo'lining bosh trassalarida joylashgan Choch, so'g'diylarning kattagina ta'siri ostida bo'lgani, shubhasiz, albatta. Ehtimol, bu hol Makedoniyalik Iskandarning yurisdan so'ng, mana shu viloyat hududidan Serindiyaga (Sharqiy Turkistonga) ko'chib o'tish paytidan boshlangandir. Mazkur jarayon eramizning I ming yilliklarida yanada tezlashgan, bu haqda ko'plab ma'lumotlar guvohlik beradi, va ayniqsa eramizning II asri yoki eramizning IV asr boshlari bilan sanalangan "Eski xatlarda" o'z aksini topgan. Ushbu xatlarning ruhi qaysidir ma'noda shunga o'xshash qadimiy Choch tangalariga yaqindir. Agar ushbu tangalarning III-IV asrlarga taalluqli bo'lgan sanasidan ko'ra, ancha ertaligi tasdiqlansa, bu holda so'g'd yozuvi va tilining Chochda tarqalganlik sanasini, eramizning I ming yilliklari

boshiga to'g'ri kelishi haqida gapirish mumkin bo'ladi. Har holda, mazkur tangalarning eng erta nusxalarida rivojlangan kursiv mavjudligining o'zi, ehtimol, ularning tangalarda paydo bo'lguniga qadar, so'g'd yozuvi Chochda rivojlanishning uzoq yo'lini bosib o'tganidan dalolat berib qolar.

Ushbu tangalar orqali Chochning eramizning I ming yilliklaridagi sulolaviy tarixiga doir qiziqarli ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

Jumladan, huddi Xorazm tangalaridagi kabi, Choch tangalarida ham o'sha-o'sha bitta sulolaviy belgi qo'yilgan. Ammo, Xorazm tangalarida, misol uchun Kushon, u umumiy o'xshashlik jihatlari bilan detallardagina bir oz farqlanadi xolos, ya'ni, ehtimol u har bir hukmdor uchun individual sanalgandir, biroq Choch tangalarida bu belgi uzoq asrlar davomida o'zgarib ketgan. Bu esa I ming yillikning birinchi yarmi – ikkinchi yarmining boshlarida Choch, erta O'rta asrlardagidan farqli o'laroq, aftidan Toshkent vohasining kattagina qismini qamrab olgan, yagona hukmdorlik bo'lganga o'xshaydi, uning hukmdorlari esa bu vaqtlarda o'zlarini bitta sulola va bir avlodga mansub ekanliklarini anglagan ko'rinishadi. Bu sulola, haqiqatga yaqinroq, kelib chiqishi bo'yicha kangyuylik bo'lishi mumkin, bularni tangalardagi ma'lumotlar va Xitoyning yozma manbalaridagi guvohliklar orqali aniqlab olish mumkin.

Choch tangalarida hozir bo'lgan, sulolaviy belgilar, Kangyuy tamg'alari qatoriga mansub bo'lib, ular umumiy o'xshashlikda faqat pastki qismi va Kushon hukmdorlari tamg'alaridan nisbatan farqlanadi.

Eramizning VI asri ikkinchi yarmi boshlarida Choch Buyuk Turk hoqonligi tarkibiga kiradi, bungacha, eramizning V asri ikkinchi yarmi – VI asrning birinchi yarmida mustaqil hukmdorlik qilib kelgan, bu haqda o'sha kezlarda, qadimiy namunadagi bronzadan yasalgan bir tipdagi, ammo sifat jihatidan ancha pastroq bo'lgan, tangalarni zarb qilish davom etganligi, yaqqol shohidlik beradi. Ehtimol, Choch bu kezlarda efitlitlar panohida turgan bo'lsa kerak.

Eramizning VII-VIII asrlari birinchi yarmida Choch, aftidan, "tudun" va "tegin" unvoniga ega bo'lgan, turk hukmdorlarining homiyligi ostidagi, uncha katta bo'lmagan konfederatsiyalar tarkibiga kirgan bo'lishi mumkin.

Bu nomlardan kelib chiqib, shu jumladan yozma manbalarda saqlanib qolgan ma'lumotlarga tayangan holda, turk nomlari bilan birga, kelib chiqishi

bo'yicha So'g'diy ismlarga yaqin bo'lgan, qadimiy Choch hukmdorlarining ismlarini ham uchratish mumkin.

VII-VIII asrlarda Choch ko'plab shaharlar va qishloqlarga ega bo'lgan, iqtisodiy rivojlangan, qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik, tovar-pul munosabatlari yuksak darajaga ko'tarilgan viloyat sifatida namoyon bo'ladi.

Choch arablar bosqini arafasida iqtisodiyot va madaniyatning barcha jabhalarida gullab-yashnayotgan bir davrda edi. Qal'a-ibodatxonalar, dahmalar bu yerda turli dinlarga e'tiqod qilinganidan dalolat beradi. Xitoy manbalarida keltirilishicha, bu yerlarda Desi ruhiga, olovga, yer ruhiga, samoviy ilohalarga, osmon, ajdodlar ruhiga sajda qilishgan. Beruniyning ko'rsatib o'tishicha, so'g'diyar olovga topinishgan, va ularda marhumlar ruhi va o'layotgan hamda tirilgan o'simliklar xudosi – Siyovushga sajda qilish keng tarqalgan edi.

So'g'd va Shoshda qayd etilgan, ostadonli dafn marosimi, bu yerda zardushtiylik keng tarqalgani, biroq, u davlat dini darajasida bo'lmagani haqida gapirish imkonini beradi, ammo u o'zida olovga topinishdek mahalliy majusiylik dini bilan qo'shilgan holda, yashab kelganidan dalolat beradi.

VIII asrda Choch arablarning bosqinidan qattiq aziyat chekadi.

Arablariga qarshi ko'proq qarshilik ko'rsatganlar Choch aholisi, Turk hoqonligi va So'g'dning ayrim hukmronliklarigina bo'lgan.

VIII-IX asr boshlarida erta O'rta asrlarga oid shaharlar, qasrlar, qo'rg'onlar deyarli bo'shab qolgan. Xalifalik tarkibiga kirgan O'rta Osiyo Old Osiyo bilan mustahkam aloqalar orqali bog'langan edi, bu esa uning savdo ishlari, madaniy va ijodkorlik faoliyatining rivojlanishiga keng imkoniyatlar yaratdi.

Yangitdan bosibolingan shaharlarda arablar ko'pinchashahartashqarisidan qo'nalga tayyorlashardi, bu yerda ular "imon uchun kurashchilar"ga atab – mustahkam chegarali "rabotlar" bunyod etishgan. IX-X asrlarda ana shunday rabotlarning oldida yirik feodal shaharlar qad rostlay boshladi. Yangi shaharlarni bunyod etishda, mahalliy aholi o'zining quruvchilik tajribasi va mahoratini ishga solib mehnat qilgan.

IX asrdan e'tiboran, Tohiriylar va Somoniylar sulolasi hukmronlik qilgan vaqtlarda, Shosh shahrining iqtisodiy ko'tarilishi yangitdan boshlangan.

Tarixiy solnomalarda keltirilgan ma'lumotlarga muvofiq, Shosh viloyatini poytaxti Binkat bilan somoniy shoh Yahyo bin Asad ixtiyoriga topshirilishi hijriy 204 yilda (819-820 yillarda) sodir bo'lgan.

TARIXIY-
ARXEOLGIK
OCHERK

Yorqin va ahamiyatga molik voqealarga boy bo'lgan O'rta O'siyo tarixi, qadim – qadim zamonlarga borib taqaladi. Arxeologlar tomonidan bu yerlarni yashash uchun moslashtirish quyi paleolit davridayoq boshlangani, aniq dalillar bilan isbotlangan. Janubiy Farg'onaning So'x daryosi vodiysidagi Selungur g'ori tekshirib ko'rilganda, bundan taxminan 500 ming – 1 million yillar ilgari dastlabki ibtidoiy odamlar bu yerlarni manzil-makon aylagani aniqlangan. O'zbekistonning Samarqand viloyatida joylashgan Omon qo'ton, Surxondaryo viloyatidagi Machay va Teshiktosh g'orlarida makon topgan ibtidoiy odamlar maskani yuqori paleolit (miloddan avvalgi 10-12 ming yilliklar) davriga mansub bo'lgan. Teshiktoshdan topilgan neandertal – bolakayning qoldiqlari tekshirib ko'rilganda, O'rta Osiyoning janubiy tumanlari zamonaviy tipdagi odam shakllanayotgan zonaga kirishi, O'zbekistonning Surxondaryo viloyatidagi Ko'xitong tog'i ekaklaridagi Zarautsoydan topilgan mezolit davriga mansub (miloddan avvalgi XII-V ming yilliklar) qoyaga ishlangan rasmlarda, buqa ovi sahnalari tasvirlangan manzarani uchratish mumkin, shuningdek Tojikistonning Kon g'oridagi qoyaga ishlangan rasmlar mana shu davrga mansub.

Neolit davrida (miloddan avvalgi VI-IV asrlar) O'rta Osiyoda uchta keng tarmoq otgan arxeologik madaniyat tarkib topgan: Joytun, Hisor va Kaltaminor.

Joytun madaniyati Turkmaniston janubidagi Kopetdog' tog'oldi etaklarini egallagan. Miloddan avvalgi VI-V ming yilliklar oralig'i ehtimol miloddan avvalgi IV ming yilliklar boshi bilan o'lchanadigan bu maskan Markaziy Osiyodagi eng qadimgi o'troq – dehqonchilik madaniyati avj olgan joy hisoblanadi. Nomlanishi, Ashxoboddan shimoli – g'arb tomondan 30 km uzoqlikda joylashgan – Joytun qo'rg'onida ilk bor to'laligicha qazib olingan yodgorlikdan olingan. Bu yerdagi qazilma ishlari 50-yillarning ikkinchi yarmi – 60-yillarning boshlarida V. M. Masson rahbarligi ostidagi JTKAE (YuTAKE) arxeologik otryadi tomonidan amalga oshirilgan. Joytun madaniyati insoniyat tarixidagi eng muhim davr – o'zlashtiruvchidan ishlab chiqaruvchi iqtisodga o'tish bilan tavsiflanadi. Joytun madaniyati aholisining asosiy mashg'uloti, botqoqli-sug'orish deb atalmish, sodda negiz asosidagi dehqonchilikdan iborat bo'lgan. Joytunliklarning xo'jaligida ovchilik va to'plovchilik muhim rol o'ynagan. Aholi uncha katta bo'lmagan, asosan bir xonali uydan tashkil topgan, juft oilalar uchun turar-joy hisoblangan, muqim qo'rg'onlarda yashagan. Hisob-kitobga ko'ra, misol uchun Joytundagi 30 ta bir xonali uylarda taxminan, 150-160 nafar odam yashagan. Qurilishda, loy bo'laklari deb atalmish, loy parchalari – pahaslar urilgan.

Aftidan, ayni shu vaqtga kelib, devorlari sodda naqshlar bilan bezatilgan. Pessejiktepadan topilganiga o'xshash, muqaddas xobxonalar paydo bo'la boshlagan. Jigarrang va qizil bo'yoqli naqshlar bilan bezatilgan, yopishtirma sopollar, Joytun madaniyati uchun xos hisoblangan. Maishiy turmush va mehnat qurollari tosh va suyaklardan tayyorlangan: boltalar, suyakdan yasalgan

o'roqlar va panshaxalar, chaqmoqtoshli mikrolitik nekleslar, o'roqlar uchun moslamalar, plastinalar ana shular jumlasidandir. Joytun madaniyatiga mansub asosiy yodgorliklar – Joytun qo'rg'oni, Chag'alitepa, Cho'plitepa, Pessejiktepa va boshqalar hisoblanadi. Turkmaniston janubidagi Joytun madaniyati o'rni, Anau, Oltintepa va Qoratepa singari yodgorliklar bilan taqdim etilgan, eneolit madaniyati egallaydi.

Kaltaminor madaniyati – miloddan avvalgi IV ming yillikning yarmi VII ming yilliklarda Amudaryo etaklarida qo'nim topgan neolitik qabilaning arxeologik madaniyati hisoblanadi. Ular asosan Aqchadaryo quyiladigan joining yonbag'ri bo'ylab, unga yondosh ichki Qizilqim tumanlarida yashashgan.

Kaltaminor qabilasining asosiy mashg'uloti ovchilik va baliqchilik bo'lgan. Qo'nimgohlari daryo quyiladigan joyning ichi va uning qirg'oqlari bo'ylab joylashgan. Aholisi yer ustiga yog'och va qamishdan konussimon, cho'qqaygan uchli qoplama bilan yopilgan kattagina uylarda istiqomat qilgan. Kaltaminor madaniyati tarixida ikki bosqich alohida ajralib turadi: erta (miloddan avvalgi IV ming yillikning ikkinchi yarmi – III ming yillikning birinchi yarmi) va kechki (miloddan avvalgi III ming yillikning ikkinchi yarmi – III-II ming yilliklarning ilk bosqichi); ilk erta bosqichda mikrolitoidli chaqmoqtoshli buyumlar: kamon o'qi uchi, chetlari o'tmaslashtirilgan moslamalar, tarashlagich va plastinalardagi kurakchalar, sanchqilar. Idish – tovoqlar tagi uchli, yopishtirma, o'tga chidamli tuproq (shamot), yog'och qipig'i, xovonchada yanchilgan chig'anoqlar va mayda oqtosh (kvars)li qum aralashmasi qo'shilgan loydan yasalgan. Ular past olovda bir tekis bo'lmagan tarzda kuydirilgan. Yuza qismi butunisicha chizilgan yoki to'lqinsimon, archali va dumaloq bosma naqshlar bilan bezatilgan, ayrim idishlar qizil yoki sariq rangga bo'yalgan. Kechki bosqichda o'q-yoy va nayzaning ikki tomonlama ishlov berilgan uchliklari, kattagina pichoqlar, qoziqsimon oyboltalar, tagi yassi bo'lgan tuvaksimon idishlar paydo bo'la boshladi. Eng muhim yodgorliklar Jonbos – 4 va Qavat – 7 (Qoraqalpog'istonning To'rtko'l tumani) kabi qo'nimgohlar hisoblanadi.

Hisor madaniyatiga taalluqli dehqoncnilik va chorvachilik bilan shug'ullanadigan aholi qisman O'zbekistonning janubi va Tojikistonni qamrab olgan edi.

Neolit davri – O'rta Osiyo tarixidagi eng muhim bosqichlardan biri sanaladi, negaki aynan shu davrda dehqonchilik yuzaga kelib, ular sodda sun'iy sug'orish tizimiga asoslanib ish ko'rishgan, dastlabki muhim manzil-makonlar paydo bo'la boshladi, birinchi uy-joylar va ibodatxonalar barpo bo'lib, ularning devorlari loy bo'lakchalari va xom g'ishtdan qurilgan, naqshlar bilan bezatilgan sopol idishlar paydo bo'lgan, ibodatxona devorlariga ishlangan rangtasvir hamda loydan yasalgan sodda haykalchalar ko'rinishidagi san'ating ilk kurtakchalari yuzaga kela boshladi. Bularning hammasi, aytish joizki, Joytun madaniyatiga xos belgilardir. O'rta Osiyoning qolgan viloyatlarida xo'jalik faoliyatining asosini chorvachilik, ovchilik, to'plovchilik va baliqchilik tashkil qila boshladi.

BRONZA VA ILK TEMIR
(JEZ) DAVRINING
ARXEOLOGIK
MADANIYATI

O'troq – dehqonchilik madaniyatining bundan buyongi taraqqiyoti eneolit (miloddan avvalgi IV ming yillik) va ayniqsa bronza davrlarida (miloddan avvalgi III-II ming yilliklar) kuzatiladi. Bu paytga kelib mehnat qurollari va bronzadan yasalgan qurollar keng tarqala boshladi, dehqonchilik ham rivojlana bordi, kanallar va ariqlar qazildi, ixtisoslashgan hunarmandchilik yuzaga keldi-sopolchilik, metalga ishlov berish va boshqa turlar. Yirik qo'rg'onlar – protoshaharlar bunyod bo'la boshladi: Oltintepa, Jarqo'ton, Nomozgohtepa. Ularda rivojlangan tarkiblar (qal'a-qo'rg'on) mavjud bo'lib, ko'pincha xom g'ishtan terilgan devorlar bilan o'ralgan edi. Qo'rg'on ichida, turar – joylardan tashqari, mahobatli inshootlar – saroylar, ibodatxonalar bunyod etilib, kattagina qabristonlari alohida joylashgan edi. Bu davrga kelib o'troq-dehqonchilik madaniyati Marg'iyona va Janubiy Turkmanistondan Uzoq Sharq va janubi sharq tomon tarqala bordi va zamonaviy Janubiy O'zbekiston hamda Shimoliy Afg'oniston hududlarini ya'ni Baqtriya viloyatini qamrab ola boshladi.

Bu yerda toshli – sopolli madaniyat shakllanib, miloddan avvalgi II ming yilliklarda Shimoliy Afg'oniston, Janubiy O'zbekiston va Tojikistonda manzil-makon aylagan, arxeologik madaniyati yuqori darajada rivoj topgan bronza davriga mansub qabilalar yashagan edi. Ayrim tadqiqotchilar buni Oks tamadduni (sivilizatsiya) deb ataydilar. Aholining asosiy mashg'uloti – sug'orma dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilikdan iborat bo'lgan. Qo'rg'onlar, mustahkamlangan va ikki qismli bo'lib, to'rt tomoni o'ralgan rejali qal'alar uncha katta bo'lmagan daryoli vohalarda joylashgan. Madaniyat rivojlanishining kechki bosqichlarida protoshahar turidagi (Jarqo'ton) qo'rg'onlar shakllana boshladi. Uy-joylar yer ustiga, loydan va xom g'ishtdan qurilgan bo'lib, mahobatli me'morchilikka xos bo'lgan (ibodatxonalar, saroylar) ko'pxonali binolar bunyod bo'ldi. Mehnat qurollari va qurol – yarog'lar tosh, suyak, muguz va yuqori sifatli bronzadan yasala boshladi.

Dehqonchilikda qo'l keladigan mehnat qurollari, to'qimachilik buyumlari, tosh muhrlari, bronzadan yasalgan ko'zgular va to'g'nog'ichlar ham keng tarqalgan edi, taqinchoq bezaklarning ko'pchiligi hayvonlar shakllari bilan bezatilgan bo'lib, marjonlar turli materiallardan yasalgan. Yuqori sifatli dastgohli idishlar ikki qavatli pechlarda kuydirilgan, bezak berilmagan sopol idishlar, asosan yorqin va qizil ranglarda bo'lib: egri oyoqli baland vazalar,

konussimon idishlar, naycha og'izli idishlar va hokazolar shular jumlasidandir. Idishlar bronza, teri, yog'ochdan tayyorlangan.

Qurol-yarog'larning ko'psonli bo'lgani ham xarakterlidir: jangovar oyboltalar, o'q-yoy va nayzalarning uchligi, qilichlar va boshqalar.

Marhumlarni qabrlarga yon tomonga bukchaytirgan holda mag'oralarga (katakomba) dafn etishgan, bunda har turli anjomlar ham yoniga qo'yilgan bo'lib, ular uylarning yerto'lasida yoki maxsus qabristonlarda qurilgan bo'lardi. Kenatoflar va hayvonlarni ko'mish marosimi ham diqqatga sazovor bo'lgan. Eng ahamiyatga molik madaniyat yodgorliklari – Toshli (Shimoliy Afg'oniston), Jarqo'ton qo'rg'oni, Mollali, Sopolli, Bo'ston 1-5 (O'zbekiston) dahmalari.

Shu vaqtning o'zida O'rta Osiyoning boshqa geografik zonalarida o'zgacha madaniy – xo'jalik turiga mansub arxeologik madaniyatlar bilan band edi.

Jumladan, O'rta Osiyoning shumoli Andronov madaniyatiga doir cho'l chorvachiligi bilan band bo'lib, ular asta-sekin O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'i va undan tashqari tomonlarga kirib borishgan. Ular manzil-makon aylagan qo'nimgohlarning izlari O'zbekiston janubi, Tojikiston, Turkmaniston va Shimoliy Afg'onistonda topilgan. Zarafshon daryosining quyi etaklari va Mahandari vodiysi bronza davriga mansub qabilalarning Zamonbobo madaniyati bilan band edi. Tojikistonning janubi-g'arbida Bishkent madaniyati tarqalgan bo'lib, Turkmaniston g'arbida esa sрубnoy (kesuvchi, arrakash) madaniyatiga oid qabila qo'nim topgan.

Zamonbobo madaniyati qabilasining asosiy mashg'uloti chorvachilik va dehqonchilikdan iborat bo'lgan. Keng sinchli turar joy-qo'rg'onlar, qisman yer ostiga chuqurlashtirilgan. Xona ichida – o'choqlar va xo'jalik o'ralari mavjud bo'lgan. Topilmalar ichida chaqmoqtoshdan yasalgan uchlik buyumlar (o'q-yoy uchlari, sanchqilar, o'choqlar uchun moslamalar, toshdan yasalgan bug'doy yanchgich va ketmonsifat asboblari, so'rilar, bronza ko'zgular, pichoqlar, baliq tutadigan qarmoq ilgaklari, suyakdan yasalgan bigizlar, munchoqlar, ikkita terrakotali haykalchalar) bor edi. Idishlar ikki qavatli temirchilik o'choqlarida kuydirilgan, ularning bari qo'lda yasalgan bo'lib, ancha sifatli qilib bajarilgan, idishlar yassi taglik yoki dumaloq taglik bo'lgan, ular bezaklarsiz turli-tuman shakllarda yasalgan.

Marhumlarni qabrlarga yon tomoniga bukchaytirgan holda, yoniga anjomlarni ham qo'shib dafn etishgan. Dafn etish joylari bittali, juftli va jamoaviy bo'lgan.

Zamonbobo madaniyatli O'rta Osiyo janubidagi o'troq dehqonchilik madaniyati ta'siri ostida, mahalliy neolitik madaniyat asosida tarkib topgan.

Eng muhim yodgorliklari Zamonbobo dahmasi va qo'rg'oni (Buxoro viloyatining Qorako'l tumani).

Amudaryoning quyi etaklarida, Aqchadaryo quyiladigan joy bo'ylab, kechki bronza davriga (miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmi – I ming yillik boshlari) mansub Tozabog'yob qabilasining madaniyati tarqalgan edi. Tozabog'yob qabilasining asosiy mashg'uloti sodda irrigatsiya yordamidagi dehqonchilik va chorvachilik bo'lgan. Uncha mustahkam bo'lmagan qo'rg'onlar turidagi yashash joylari daryo quyiladigan joy yonida va uncha katta bo'lmagan soylarning qirg'oqlarida joylashgan. Turar-joylar yog'och va qamishdan, sinch usulida qurilgan bo'lib, poydevori qisman yer ostida joylashgan. Bronzadan yasalgan pichoqlar, to'rt qirrali suyakdan yasalgan dastakli bigizlar, bronza bilaguzuklar, marjonlar, bronzadan, qizg'ish rangli qimmatbaho tosh (serdolik) dan yasalgan munchoqlar, shu davrga xosdir. Toshidan yasalgan buyumlar ham kundalik turmushda ishlatilavergan. Idish – tovoqlar yopishtirma, yassi tagli, yog'och qipig'i va maydalangan chig'anoqlar qo'shib loydan tayyorlangan. Yuza qismiga bir xillarida tilla suvi yuritilgan, ko'pgina idish – tovoqlar, asosan geometrik xarakterdagi naqshlar bilan bezatilgan, jilolangan uchburchaklar asosiy o'rinni egallagan. Marhumlar, bir yoniga bukchaytirilgan holda, turli anjomlarni (idish – tovoqlar, taqinchoqlar, mehnat qurollari) qo'shib, uncha chuqur bo'lmagan tuproqli qabrga dafn etilgan. Dafn marosimi ikki turdan iborat bo'lgan: bir odamli va juftli. Tozabog'yob madaniyati bronza davriga mansub Andronov madaniyatiga xos bo'lgan, o'xshash qirralari bilan ajralib turgan.

Qo'rg'onning eng muhim yodgorliklari sirasiga Anqa-5, Qavat-3, qo'rg'onlarini, Ko'kcha-3 dahmasini (Qoraqalpog'istonning To'rtko'l tumani) kiritish mumkin.

Miloddan avvalgi II-I ming yilliklar boshida Amudaryo quyi etaklaridagi janubiy Aqchadaryo quyiladigan joy bronza davriga mansub suvyorgan madaniyati qabiali tomonidan band etilgan edi.

Suvyorgan madaniyatining rivojlanishida ikki bosqichni ajratib ko'rsatish mumkin: erta (qamishli) va kechki (qaundinli). Suvyorganliklar asosan oqar daryo qirg'oqlarida qo'nim topishgan. Aholisi ustunlarga o'rnatilgan, yer ustiga qurilgan tomi yopiq uylarda yashagan. Erta Suvyorgan madaniyati uchun chaqmoqtosh va oq toshli kamon oq'i uchlari, pichoqlar, qisqich uchlari xosdir. Idishlari yassi taglik, yopishtirma, loyga yog'och qipig'i va maydalangan chig'anoq aralashmasi qo'shib tayyorlangan, ko'pincha jilolangan bo'lgan. Bir xillari uncha boy bo'lmagan naqshlar bilan bezatilgan.

Kechki bosqichga kelib bronzadan yasalgan buyumlar ishlatila boshlagan – o‘roqlar, pichoqlar. Idish – tovoqlarga pishiq-puxta ishlov berilib, yaxshigina kuydirilgan va jilo berib yaltiratilgan, bo‘rttirib ishlangan naqshinkor chiziqlar bilan bezatilgan. Asosiy mashg‘ulotlari ovchilik va baliqchilik; kechki bosqichda dehqonchilik va chorvachilik. Irsiy jihatdan suvyorgan madaniyati Kaltaminor madaniyatidan kelib chiqqan. Shu bilan birga uning Janubiy Turkmanistondagi anaus madaniyati bilan ham ma‘lum bir aloqasi borligi qayd etilgan.

Eng muhim yodgorliklari – Qamishli, Jonbos-6, Qaundi-1 (To‘rtko‘l tumani) qo‘nimgohalari.

Xorazmda Suvyorgan madaniyati o‘mini miloddan avvalgi I ming yillik boshlarida yashab o‘tgan, kechki bronza davriga mansub Amirobod madaniyati egallaydi. Aholining asosiy mashg‘uloti sug‘orma dehqonchilik. Qo‘rg‘onlar anchagina yirik kanallar yoqasi bo‘ylab joylashgan. Uy-joylari sinchli, poydevori yer ostiga ko‘p ham kiritilmagan, markaziy o‘choqli va kattagina xo‘jalik o‘ralariga ega bo‘lgan. Bronzadan yasalgan: o‘roqlar, kamon o‘qlarining bronza uchliklari, ignalar, bigiz buyumlar keng tarqalgan. Kamon o‘qlarining uchlarini quyish uchun mo‘ljallangan quyma tosh qoliplar topilgan. Idish – tovoqlari yopishtirma, yassi taglik, loydan o‘tga chidamli tuproq (shamot) va yog‘och qipig‘i aralashmasi qo‘shib tayyorlangan, ularning tashqi yuzasi ko‘pincha jilolangan, ora-chira bo‘g‘zida bezakli chiziqchalarga ega bo‘lgan. Irrigasiya tarmoqlari ancha rivojlangani xarakterlidir – bir necha kilometrga cho‘zilib ketgan magistral kanallar uncha katta bo‘lmagan ariqlar va hokazo. Irsiy jihatdan Amirobod madaniyati kechki bosqichda suvyorgan madaniyatidan kelib chiqqan deyish mumkin.

Eng muhim yodgorliklar Yakka Porson-2 (To‘rtko‘l tumani) qo‘rg‘oni.

Farg‘ona vodiysida, miloddan avvalgi II ming yillikning oxiri – I ming yillik boshlaridagi kechki bronza davriga mansub Chust qabilasi madaniyati keng tarqalgan edi. Chust qabilasining asosiy mashg‘uloti – dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik (metallga ishlov berish va kulolchilik). Qo‘rg‘onlari mustahkamlanmagan va pishiq-puxta uylari, loy va xom g‘ishtdan aylana qilib o‘ralgan devorli, ikki qismdan iborat tayanch qo‘rg‘onli (Dalvarzin qo‘rg‘oni), tabiiy tepaliklarda qurilgan. Binolar sinchli bo‘lib, yog‘och va qamishdan, poydevori qisman yer ostiga qazib kiritilgan, shuningdek loydan qurilgan yer ustki uylar ham bor edi. Bronzadan yasalgan buyumlardan (xanjarlar, kamon oq‘i uchlari, qarmoq sopi, suvluq, pichoqlar, o‘roqlar, bigizlar, ignalar, bezaklar), toshdan yasalgan (o‘g‘ir dastalari, qirg‘ichlarlar, xovonchalar, bug‘doy maydalagichlar, qum qayroqlar), suyak va muguzdan yasalgan buyumlar,

to'qimachilik uskunalari, quyish qoliplaridan foydalanilgani xarakterlidir. Shuningdek dag'al oshxona idishlari va turli shakllardagi matoli qoliplarda, qo'lda ishlangan nozik oshxona idish-tovoqlari ham tayyorlangan. Namoyishga qilinadigan idish-tovoqlar qizil angob bilan qoplangan, jilolangan va qora bo'yoq bilan naqshlangan. Marhumlarni dafn etish bir necha turda bo'lgan: bir kishilik murda yon boshiga bukchaytirib yotqizilgan holatda va chalqancha yotqizilgan holatdagi jasad, jamoaviy dafn etishlar, murdalarni bo'lak-bo'laklarga ajratish, idishlarda dafn etish. Vafot etganlarni qo'rg'on hududiga ko'mishgan.

Chust madaniyati, O'rta Osiyodagi kechki bronza va ilk temir davrlarida ancha keng tarqalgan, naqshli sopolchilik deb atalmish, madaniyatlar doirasiga kiradi. Eng muhim yodgorliklari Chust qo'rg'oni va Dalvarzin (Namangan viloyati).

Toshkent vohasidagi Ohangaron va Chirchiq daryolari vodiysida, miloddan avvalgi I ming yillikning birinchi yarmi bilan sanalanadigan kechki bronza davridagi burg'uluk madaniyatiga mansub qabilalar qo'nim topgan. Aholining asosiy mashg'uloti – chorvachilik va dehqonchilikdan iborat edi.

Qo'rg'onlar daryo qirg'oqlari yoqalab, tabiiy tepaliklarda qad rostlagan; ulardan birida xom g'ishtdan ko'tarilgan himoyaviy (mudofaa) devorlar borligi aniqlangan. Uy-joylar sinchli turdan iborat bo'lib, qisman yer ostiga qazib kiritilgan. Bronzadan yasalgan o'roqlar, keltlar, kamon o'qi uchlari, bigiz, pichoqlar, hojatxona qoshiqchalaridan foydalanishgan. Toshidan yasalgan buyumlar qirg'ich, o'g'ir dastalari, don maydalagichlar tarzida taqdim etilgan. Idish-tovoqlar yopishtirma, yassi taglik va dumaloq taglik, tasmali usulda, matoli qolipda shakllantirilgan. Ular bezaklanmagan, onda-sonda qizil, jigarrang bo'yoqda, uchburchak, egri chiziqlar, nuqtalar tarzidagi naqsh bilan qoplangan.

Burg'uluk madaniyati, O'rta Osiyo hududining kattagina qismida keng yoyilgan, kechki bronza, erta temir davridagi naqshli sopolchilik deb atalmish, madaniyatlar doirasiga kiradi. Eng muhim yodgorliklari sirasiga – Ohangaron daryosi vodiysidagi Burg'uluk-I qo'rg'oni (Oqqo'rg'on tumani), Shoshtepa (Toshkent) kiradi.

Miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalarida O'rta Osiyo tarixi uchun, ma'lum bir fikrlarga ko'ra, uning hududi orqali Hindistonga yo'l olgan hindoriy qabilalarining ko'chib o'tishi bilan mashhurdir, aynan ular ko'chib borishi bilan u yerdagi Xrappi madaniyati o'z faoliyatini tugatgan.

O'rta Osiyoning eng old viloyatlarida, kechki bronza davrida va miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmida, qadimiy Misr nomalari tipidagi birinchi protodavlat birlashmalari shahar-davlatlar yuzaga kelgan bo'lishi,

ehtimoldan holi emas. Ma'lumki, davlat insoniyat hamjamiyatida tashkilotning alohida shakli sifatida rivojlanishning (evolyutsion) ma'lum bir bosqichlarida, tamaddunning (sivilizatsiya) rivojlanish darajasi, keng ma'nodagi tushunchaga ko'ra, ayrim hududlaridagina yuzaga kelib, o'zining yuqori darajasiga ko'tariladi.

Davlat birlashmalarining birlamchi tipi qadimiy shaharlar hisoblanadi. Ular egallagan hududiga ko'ra anchagina kichikroq bo'lgan "davlatlar", ya'ni shahar-davlatlar deb atalmish joylardagi xo'jalik, siyosiy va diniy markazlar tarzida namoyon bo'ladi. Keyinroq esa, ma'lum bir sabablarga ko'ra, shahar-davlatlar bitta, endilikda kattagina podshohlik saltanatiga birlashib, so'ngra esa ulardan ayrimlari ulkan saltanatga (imperiyaga) aylanadi. Yaqin va O'rta Sharqdagi davlat birlashmalarining qisqacha asosiy evolyutsion (rivojlanish) yo'li mana shulardan iborat.

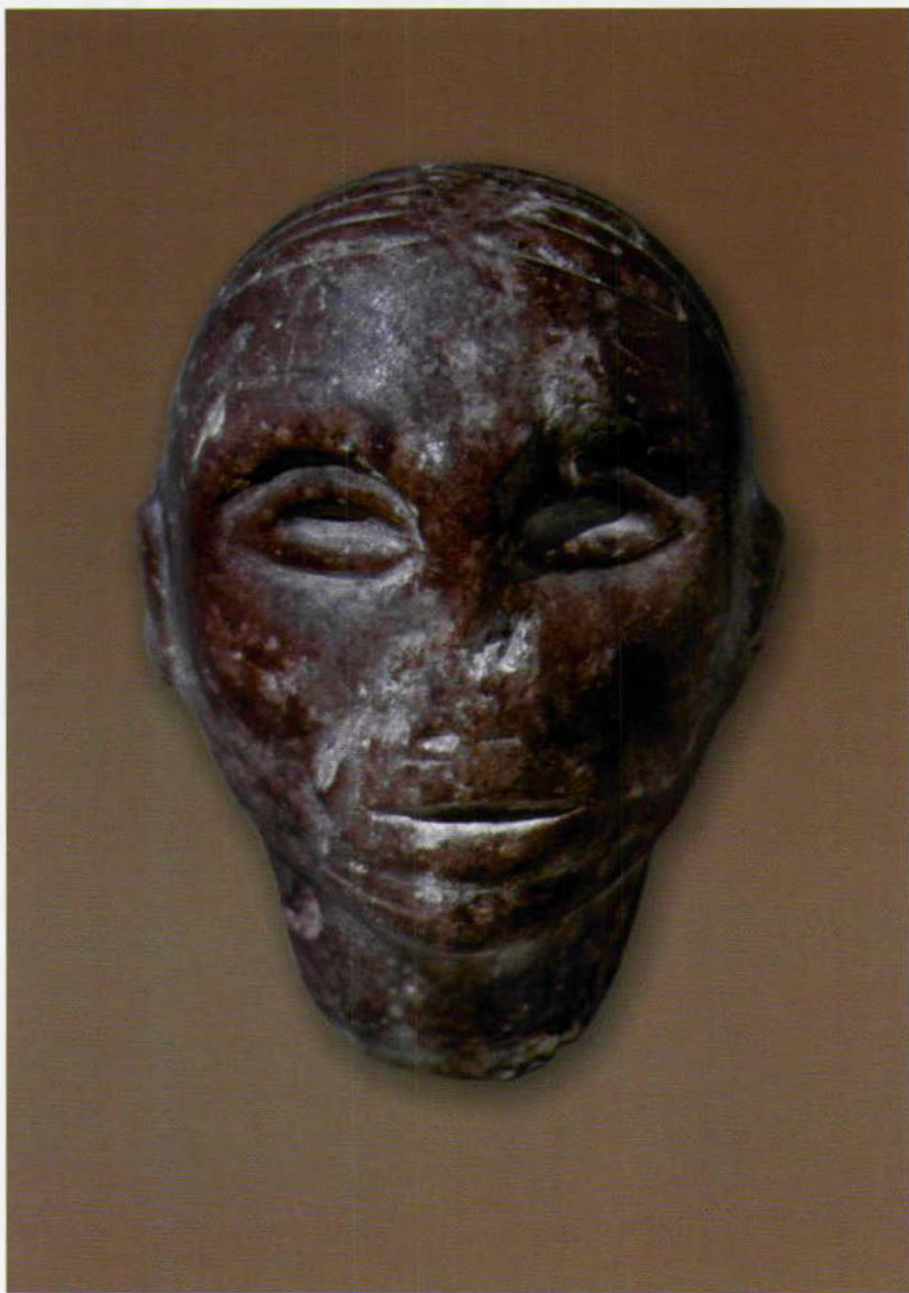
O'rta Osiyoning janubiy tumanlaridagi davlatchilikning oyoqqa turishidagi ilk shakllari qaysidir ma'noda o'xshash yo'llar orqali sodir bo'lgan, biroq shu vaqtning o'zida, ma'lum bir tarixiy sabablarga ko'ra ko'p tomondan farqlanadi ham.

Shunday qilib, janubda, Baqtriya va Marg'iyona vohalarida, aftidan, miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmilaridayoq o'z tarkibiga ko'ra shahar-davlatlarga yaqin bo'lgan protodavlatchilik tuzilmalari tashkil topa boshladi. Bu kabi tiplar Oltintepa, Namozgohtepa, Jarqo'ton va boshqa dominant (hukmron) qo'rg'onlarda aks eta boshladi. Ular sug'orish inshootlarining ma'lum bir maydoniga bog'langan va shahar-davlatlar yoki shahar-vohalarga xos ko'pgina belgilarga ega bo'lgan.

Keyinchalik shu kabi davlat-vohalarning qo'shilishi sodir bo'la boshladi, jumladan Baqtriya yagona podshoh hukmronligi ostidagi saltanatga. Bu xulosalar arxeologik ma'lumotlarning tahliliga asosalangan bo'lib, yunon tarixchisi Ktesiy Knidskiyning (miloddan avvalgi V asr) qudratli Baqtriya shohligi, Baqtriya podshohi Oksiart va uning Suriya bilan kurashi haqidagi ma'lumotlarida o'z tasdig'ini topgan.

Keyinroq Baqtriyadagi kabi, protodavlatchilik birlashmasining qandaydir shakli So'g'diyonada tarkib topa boshlagan. Har holda, bu yerda Ahamoniylar davriga qadar, tayanch qal'asi mavjud bo'lgan, shunga o'xshash birlashma singari poytaxt markazi bo'la oladigan Ko'ktepa kabi kattagina qo'rg'on mavjud bo'lgan.

Davlatchilikning oyoqqa turishidagi boshqa yo'l, O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'idagi voha – Shimolda hududi sak qabilalari band etgan Xorazmda

Mirshodi. Iloha boshi. Tosh. Miloddan avvalgi birinchi mingyillik boshi.

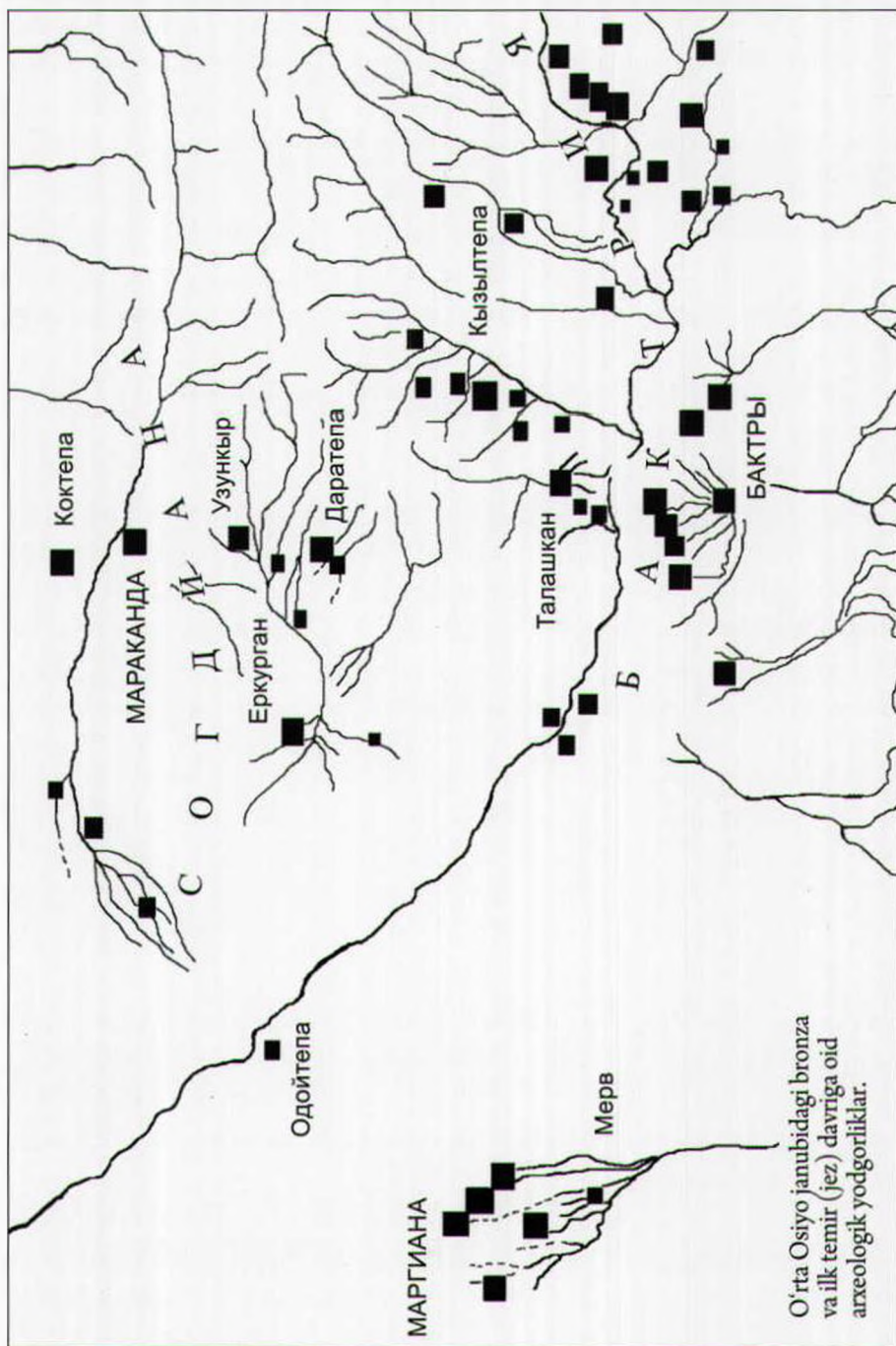
*Tog' echkisi shakli bilan, bronzali to'g'nog'ich bezagi,
miloddan avvalgi ikkinchi mingyillik.*

Saklarning bronza qozoni. Miloddan avvalgi VII-VI asrlar.

Xolchayon. Askarning boshi. Loy. Eramizning I-II asrlari.

O'rta Osiyo janubidagi bronza va ilk temir (jez) davriga oid arxeologik yodgorliklar.

qayd etilgan. Bu yerda, aftidan, miloddan avvalgi I ming yilliklar boshidayoq, harbiy demokratiya jihatlariga amal qilish asosiga qurilgan, saylanadigan shoh yoki qirolicha (To'maris va Zarina kabi) boshchiligidagi konfederativ birlashmalar yuzaga kela boshladi, har holda, Xorazm ular uchun asos bo'lib xizmat qilgan bo'lishi mumkin.

ILK TEMIR (JEZ) DAVRI

Miloddan avvalgi I ming yillik boshlarida O'rta Osiyodagi madaniyatning qiyofasi va mazmun- mohiyati keskin o'zgarib boshladi.

Bu davrga kelib ushbu mintaqaning janubini Yaz-1 yoki sharqiy Xuroson madaniyati egallay boshladi.

Yaz madaniy jamoasi O'rta Osiyo janubining, g'arbdan Konetdog', sharqda Pomirgacha bo'lgan kattagina hududida, kechki bronza – ilk temir davrida manzil – makon aylagan Sharqiy Eron qabilalarining madaniyatiga dahldor. Aholining asosiy mashg'uloti sug'orma dehqonchilik va o'troq chorvachilikdan iborat bo'lgan.

Ikki qismi, mustahkamlangan tayanch qo'rg'onli, baland g'ishtli platformada qad rostlagan qo'rg'onlar xarakterlidir. Xom g'isht va loydan ko'tarilgan uy-joylar, shuningdek sinch tipidagi binolar, qisman yer ostiga chuqurlashtirilgan. Mehnat qurollari va qurol – yarog'lar tosh va bronzadan yasalgan (bug'doy maydalagich, maydalagich-qirg'ichlar, o'roqlar, kamon o'qi uchlarining tiqinsimon hamda cho'michsimon turlari). Temirdan yasalgan buyumlar va dastlabki magistral kanallar paydo bo'la boshladi. Idish – tovoqlar qo'lda yasalgan o'tga chidamli tuproqdan va yog'och qipig'i aralashmasi qo'shib, bezakli va bezaksiz turlari tayyorlangan. Umumiy markazga ega (konsentrik) bezakli uchburchak, egri va to'g'ri chiziqli ko'rinishdagi qizil va jigarrang bo'yoq bilan bo'yalgan naqshli sopolalar bu davr uchun xarakterlidir.

Shu bilan birga dastgohli sopolchilik ham ishlatila boshlagan. Mirshodidan topilgan erkak kishining toshdan ishlangan boshi va marosimiy buyumlar majmui ancha qiziqarlidir.

Mana shu davrga mansub qo'rg'onlar ichida eng yirigi va yaxshigina o'rganilgani Marg'iyonadagi Yaz-1, Shimoliy Baqtriyadagi Kuchuktepa va Bandixon hamda ushbu viloyatning janubiy qismida joylashgan Tillatepa hisoblanadi.

Bugungi kunda mana shu madaniyatning G'arbdan Sharqqa tomon cho'zilib, Kaspiy dengizidan to Pomirga qadar, Janubdan Shimol tomon Janubiy Afg'onistondan to Amudaryoning o'rta oqimlarigacha bo'lgan joylarda keng tarqalgan mazkur madaniyatning ko'plab qo'rg'onlari topilgan. Yaz-1 madaniyatining kelib chiqishini tadqiqotchilar Sharqiy Eron qabilalarining ko'chishi va joylashuvi bilan bog'lashadi. Olim V. I. Sarianidining fikricha bu hol Sharqiy Xurosondagi yagona markazdan ko'chish orqali yuz bergan. Ayni mana shu tufayli ham olim taklif qilgan Sharqiy Xuroson madaniyati nomi kelib chiqqan. V. M. Masson bu madaniyatning paydo bo'lishi, ma'lum bir tarixiy sabablarga ko'ra sodir bo'lgan, bronza davridagi qadimiy madaniyatning transformatsiyasi bilan bog'laydi.

Yaz-1 madaniyati yuzaga kelishini shuningdek, Chust qabilalari madaniyatining Farg'onadan janubga va Janubi-G'arb tomon ko'chishiga ham nisbat berishadi. Chindan ham Yaz-1 Chust madaniyati bilan ko'pgina umumiy belgilari bilan bog'liq-yopishtirma, bezakli sopol, toshli diniy buyumlar va hokazo, albatta ular o'rtasida anchagina farqlanishlar ham bor.

Ushbu madaniyatning qaysi paytdan boshlab amal qila boshlagani kabi savol ham ancha murakkab. V. M. Masson tomonidan sanalashtirilgan miloddan avvalgi IX asrdan to VII asrning o'rtalarigacha bo'lgan vaqt belgilangan, biroq ayrim tadqiqotchilar, ayniqsa yevropaliklar Yaz-1 madaniyatini miloddan avvalgi II ming yilning o'rtalari deb belgilashmoqda.

Ammo bu kabi sanalashtirish, bundan keyingi Yaz-II va Yaz-III madaniyatlarini sanalashtirishda mutlaqo qarama-qarshilikni keltirib chiqaradi. Yana shunisi ham borki, natijada o'rnini hech narsa bilan to'ldirib bo'lmaydigan, ulkan solnomaviy uzilishlar hosil bo'lmoqda.

Yaz-1 madaniyati o'rniga, miloddan avvalgi VII-V asr o'rtalari doirasida sanalashtiriladigan (miloddan avvalgi 650-450 yillar, V. M. Masson bo'yicha) Yaz-II madaniyati kelmoqda. Mazkur madaniyatga xos yodgorliklar O'rta Osiyoning janubiy tumanlarini, ayniqsa Baqtriya va Marg'iyonani egallagan, biroq ular hali yetarli darajada yaxshi o'rganilmagan. Bu madaniyat O'rta Osiyo tarixidagi Ahamoniylardan oldingi va erta Ahamoniylar davrini aks ettiradi. Madaniyat xarakteri ham o'zgara boshladi – konussimon-cho'qqaygan qiyofadagiga xos dastgohli sopolchilik ustunlik qila boshladi, yopishtirma naqshli sopolchilik yo'qolib, qo'rg'onlar tipi ham o'zgardi. Bu vaqtga taalluqli eng diqqatga sazovor qo'rg'onlardan biri – Bandixon II uch qismli tipga monand qal'ali va mustahkamlanmagan kenggina qo'rg'onlidir.

Yaz-II davri O'rta Osiyo tarixidagi eng muhim davrlardan biri sanaladi, negaki mazkur vaqtda dastlabki davlatchilikning paydo bo'lishi va tarixiy-madaniy viloyatlarni qat'iy shakllana borishi sodir bo'layotgan, birinchi yakka xudoli (monoteistik) din – zardushtiylikning yuzaga kelayotgan, dastlabki (Baqtra, Maroqanda, Ko'ktepa, Uzunqir, Yerqo'rg'on kabi) yuzdan ziyod gektar maydonlarni egallagan va qudratli devorlar bilan o'ralgan shaharlar paydo bo'layotgan payt edi.

Qisqacha qilib mana shu eng muhim tarixiy jarayonlarning ayrimlarini tavsiflab o'tamiz.

O'RTA OSIYO AHAMONIYLAR SHOHLIGI TARKIBIDA

Mahalliy davlatchilikning rivojlanish yo'li miloddan avvalgi VI asr o'rtalarida tashkil bo'lgan, Ahamoniylar saltanati podshohlarining bosqinchilik yurishlari oqibatida buzildi.

Miloddan avvalgi 539 yoki 529 yillarda O'rta Osiyo Ahamoniylar podshohi Kir tomonidan bosib olinadi. Shoh Kirning o'zi qirolicha To'maris boshchilik qilayotgan saklar qo'shini bilan bo'lgan jangda o'ldiriladi va faqat oradan uzoq yillar o'tib uning avlodi Kserks Kirning jasadi qoldiqlarini qo'lga kiritishga muvaffaq bo'lib, Pasargadohdagi maxsus dahmaga dafn etadi. Ikki yuz yil davomida O'rta Osiyoning butun janubiy tomonlari Ahamoniylar saltanati tarkibiga kirgan. Miloddan avvalgi, taxminan 518 yillarda shoh Doro I (522-486 yillar) ma'muriy tizim va davlat xizmatini moliyalashtirishni qayta tashkil qilishga doir islohotni boshlaydi. Gerodotning yozishiga ko'ra, Ahamoniylar saltanatining butun hududi 20 ta satrapliklarga bo'lingan, ulardan Baqtriya, Saklar, Xorazm, Parfiya, So'g'd va Xarayva O'rta Osiyoga tegishli tegrada bo'lgan. Ularning har biri shoh g'aznasiga ma'lum bir summadagi soliqni to'lashga majbur bo'lgan, ular og'irlik birligi hisoblanmish 25,92 kg.ga teng bo'lgan talantda ifodalangan. Jumladan, Baqtriyadan 360 talant kumush (9 331 kg) undirilgan; Saklardan – 250 talant (6 480 kg); Xorazmdan, Parfiya, So'g'd va Xarayvadan tegishli ravishda 360 talant (9 331 kg) soliq undirilgan.

Mana shu tarzda, O'rta Osiyoning barcha hududidan har yili 970 talant soliq yoki 25 000 kg kumush undirilgan. Shunisi aniqki, yig'ib olingan pul solig'ining umumiy summasiga ko'ra, O'rta Osiyo viloyatlari yiliga 1 000 talant to'laydigan Mesopotamiya, 1 000 talantdan ziyodroq soliq to'laydigan

Kichik Osiyodan biroz ortda qolgan holda, Ahamoniylar saltanatida yetakchi o'rinlardan birini egallashgan.

Gerodotning Tejen daryosi bilan ulug'langan O'kuz daryosi haqidagi mashhur hikoyasida ko'rsatilishicha, Ahamoniy shohlari g'aznasiga, suvdan foydalanganlik uchun to'lanadigan soliq ham pul shaklida undirilgan. "Men bilaman, – yozadi Gerodot, – shoh odatiy soliqlardan tashqari, to'g'on darvozalarini (shlyuzlarni) ochish uchun ham kattagina ustama pul undiradi".

Ahamoniylar saltanatining satrapiyalari, shu jumladan O'rta Osiyoliklar ham, pul shaklidagi soliqlardan tashqari, natura (tabiiy) shaklidagi to'lov-larni ham amalga oshirishga majbur edilar. Jumladan, shoh Doro Ining Suzadagi saroyi qurilishi uchun, Baqtriyadan tilla, So'g'diyonadan jahannam toshi (lyapis), lojuvard (lazur) va qizg'ish rangli qimmatbaho tosh (serdolik), Xorazmdan – moviy feruza toshlari yetkazilgan.

Persepoledagi saroyning bo'rttirib ishlangan mashhur rasmlarida turli mamlakat satrapliklarining vakillari Ahamoniy shohiga sovg'a topshirayotgan payti ko'rsatilgan. Jumladan, Baqtriyaliklar qimmatbaho idishlar va ikki o'rkachli tuyalar bilan, saklar chopqir otlarni yetaklab olishgan va qandaydir buyumlarni olib kelishayotgani, so'g'diylar esa ikkita ikki o'rkachli tuyalar hamrohligida, qo'llarida shohga atalgan sovg'alarini ko'tarib ketishayotgani, Xorazmliklar – qilichlar, bilaguzuklar va otlarni sovg'a qilishayotgani tasvirlangan. Persepol saroyining devorlarida tasvirlangan mazkur buyumlar va hayvonlarning turlari, har bir viloyat Ahamoniylar saltanatining g'aznasiga to'laydigan o'ziga xos to'lov turini aks ettirgan.

Soliqlarni yig'ish uchun mas'uliyat satraplar, nomarxlar, shahar boshliqlari, qishloq oqsoqollari va qabila yetakchilari zimmasiga tushgan. Maxsus soliq yig'uvchi shoh odamlari va soliq nozirlari mavjud bo'lgan. Shunisi ham borki, bir qator olimlarning fikricha, Ahamoniylar saltanatining alohida bir satrapliklarida aholidan undiriladigan soliqni bevosita aholining o'zidan emas, balki ijaradorlar yordamida, ya'ni qandaydir bir shaxs oldindan shoh g'aznasiga to'lanadigan soliqni yonidan to'laydi, bunda u davlatdan yalpisiga sotib olgani uchun, tanho huquqni (monopoliyani) qo'lga kiritib olgan bo'ladi, so'ngra esa yig'iladigan soliq summasini oshirgan holda, aholidan ularni undirib oladi. O'rta Osiyo hududida soliq to'lovchilardan soliq to'lash texnikasiga doir bevosita ma'lumotlar mavjud emas, ammo bu yerda ham Ahamoniylar saltanatiga kiruvchi boshqa joylarda amalda bo'lgan yasama (fiskal) tizimlardan biri qo'llangani ehtimoldan holi emas.

MODDIY VA MA'NAVIY MADANIYAT

Qadimgi yunon yozma manbalari, Baqtriya, So'g'd, Marg'iyonada miloddan avvalgi IV asr oxirlarida, hali Ahamoniylar davri tugamasdanoq, rivojlangan va murakkab tarkibli shaharlar mavjud bo'lganini ko'rsatmoqda.

Arxeologik tadqiqotlar ularning nafaqat mavjud bo'lganini tasdiqladi, shu bilan birga shahar va qo'rg'onlar, ularning tarkibi va fortifikatsiyasi, shuningdek moddiy madaniyatini tavsiflash uchun, materiallar ham berdi. Eng qiziqarli materiallar Marg'iyonadagi qadimgi Marv shaharchasining qadim o'zagi hisoblanmish Erk qal'ani, So'g'ddagi Afrosiyob (qadimiy Maroqanda) shaharchasini, Janubiy So'g'ddagi Uzunqir, Sangirtepa shaharchalari va Shimoliy Baqtriyadagi Qiziltepa shaharchalari tadqiq qilinganda topilgan. Ularning ayrimlari misolida, qisman Qiziltepa haqida gap ketadigan bo'lsa, bu joy ancha kechki qatlamlar bilan qoplanib ketmagan va Ahamoniylar davriga doir topografik xususiyati saqlanib qolgani bilan ajralib turadi, har qalay ular uch qismli bo'lgan ko'rinadi (tayanch qo'rg'onli, shaharning o'zi va shahar cheti), xom g'ishtdan kuchli mustahkamlangan, qalinligi besh va undan ortiq metrnlarni tashkil etadigan, yarim doira shaklidagi cheti chiqarilgan minorali va keng yoriqlar bilan aylantirib o'ralgan devorlari bilan e'tiborni tortadi.

Ahamoniylar davrida O'rta Osiyodagi ko'pgina fiziko-geografik zonalar (daryoli vodiylar, tog'oldi va hatto tog'lar) jadallik bilan yashash sharoitiga moslashtirilib, aholi yuqori darajada jamlangan punktlarga ega bo'lib bordi. Biroq ushbu qo'rg'onlarda olib borilgan qazilma ishlarida hozircha mahobatli san'atga doir buyumlar topilgani yo'q, amaliy san'at, jumladan sopol buyumlar, bundan mustasno. Ushbu mintaqada mahobatli tasviriy san'atning rivojlanganini bir qator bilvosita va bevosita ma'lumotlar ko'rsatib o'tmoqda. Masalan, miloddan avvalgi IV asrda yashab o'tgan muallif Xares Mitelenskiyning to Tanaisgacha (Sirdaryo) bo'lgan viloyat hukmdori Zariadrning "Osiyoning eng sohibjamol ayoli sanalmish" Odatidaga bo'lgan muhabbati haqidagi mashhur hikoyasida bayon qilinishicha, ularning romantik sevgi tarixi O'rta Osiyo aholisi o'rtasida keng ommalashgan bo'lib: "Sohibjamol ayol haqidagi dostonlarni ibodatxonalar va saroylardagi va hatto xususiy uylardagi manzaralarda tasvirly boshlashgan".

Mana shu tarzda Ahamoniylar davridan oldin va Ahamoniylar hukm surgan davrda bu yerlarda devorga ishlangan mahobatli rangtasvir asarlar mavjud bo'lganini taxmin qilish mumkin. Tojikistonning Konibodom tumanidagi Isfara shahridan topilgan buyumlar bu yerda haykaltaroshlik mavjud bo'lganidan dalolat beradi.

Bu ikkita katta hajmli, tabiiy kattalikdagi qo'yning yalangboshi, og'irligi 8 va 14,8 kg. keladigan bronzadan quyilgan va miloddan avvalgi V-III asrlar bilan sanalanadi. Ular bitta haykalchani yoki haykaltaroshlik manzarasini aks ettiruvchi kompozitsiya tarkibiga kirgan va qaysidir bir binoning peshtoqini bezab turgan bo'lishi yoki O'rta Osiyo va Eronda islom dini kirib kelgunga qadar keng tarqalgan, taxtni zoomorfli bezash maqsadida ishlatilgan bo'lishi ham e'htimoldan holi emas. Mahobatli shakllarning rivojlanishiga Sulton Uizdog' (Xorazm) tog'idagi yotgan holda oyoqlarini bukib olgan, sersoqol erkak kishi boshli hayvonning turli tomonlarga qaratilgan yarimmorfli shakli tarzida bezatilgan, toshdan ishlangan ravoqli topilma ham ko'rsatib turibdi. U Ahamoniylar Eroni san'atida mavjud bo'lgan o'xshashlikka yaqin turadi.

Mazkur davrning sopolchilik san'ati har turliligi va idishlar shaklining standartlashtirilgani, tayyorlash texnikasining yuqori sifatlilik, angobli qoplama va bezaklarning mavjud emasligi bilan tavsiflanadi. Idishlar yuzasidagi qizil va jigarrang bilan bo'yalgan naqshlar ko'rinishidagi syujetlar miloddan avvalgi 1 ming yilliklar boshidagi sopolchilikda keng tarqalgan bo'lib, mazkur davrga kelib yo'qqa chiqqan.

Ushbu davrdagi sopolchilik san'atining xarakterli xususiyatlaridan biri, idishlar shaklining takomillashgani bo'ldi, ular asosan konussimon uchi cho'qqaygan shaklga ega bo'lib, miloddan avvalgi VII-VI asrlarga doir sopolchilik jihatlari bo'yicha genetik bog'liqligi bor. Konussimon sopolchilik Xorazmdan tortib to Baqtriyagacha O'rta Osiyoning deyarli barcha hududlarida keng tarqalgan edi. Amaliy san'atning barcha turlariga doir buyumlar, Ahamoniylar uslubida bajarilgan bir qancha gemmalar – gliptika bilan taqdim etilgan (Toshkentdagi O'zbekiston tarixi Davlat muzeyi jamlanmasidan), ularni go'yoki Afrosiyob shaharchasidan topilgan ham deyishadi.

O'rta Osiyoning Ahamoniylar davriga mansub o'troq – dehqonchilik viloyatlari yodgorliklarining ozchilikni tashkil etadigan qatorida, badiiy madaniyatga doir buyumlarning ko'psonli nusxalari alohida o'rin tutadi (san'atning kichik shakllari metallardan ishlangan, dumaloq plastina, torevtika, zargarlik buyumlari taqdim etilgan), bular "Amudaryo xazinasi" yoki Oks xazinasi deb atalmish joydan, shuningdek Taxti Sangindagi Oks ibodatxonasi xazinasiidan topilgan buyumlar jumlasidandir.

Biroq ular, kamdan-kam hollarni mustasno qilgan holda, O'rta Osiyodagi Ahamoniylar davriga oid san'atni tavsiflash uchun manba bo'lib xizmat qila olmaydi, faqat bir necha asrlar davomida Baqtriya ibodatxonalarida qanday

xazinalar, qaysi mamlakatlardan to'planib qolgan bo'lishi mumkinligi haqida tasavvur bera oladi xolos.

Ushbu "xazinalar" ochilgan sanaga qarab baho beradigan bo'lsak, ular hatto Ahamoniylar davri oxiridan ham ancha kechroq, Iskandarning miloddan avvalgi 330 yilda Baqtriyani bosib olishi bilan bog'liq bo'lib, bu sana deyarli 200 yil atrofidagi vaqtni ko'rsatadi: unisida ham va boshqasida ham Amudaryo xazinasi miloddan avvalgi II asrda ochilgan bo'ladi, Oks ibodatxonasining xazinasi yueychjilar bosqini arafasida, ya'ni miloddan avvalgi I asrning ikkinchi yarmi boshlarida yashirilgan bo'ladi. Bu buyumlar ibodatxona (yoki ibodatxonalarga) votivo (tortik) tarzida qachonlardir va istalgan joydan keltirilgan bo'lishi ham mumkin.

Taxti – Sangindagi Oks ibodatxonasidan topilgan xazinalarning tarkibi asl ekanligiga shubha qilmasa ham bo'ladi, ular asl ilmiy arxeologik usullarga amal qilgan holda qayd etilgan, ammo Amudaryo xazinasining tarkibi asl ekanligi ancha shubhali, aniqroq qilib aytganda, ular Ravalpindi (Pokiston) dagi har turli vaziyatlar taqozosi bilan to'plangan buyumlar kolleksiyasi sifatida taqdim etilgan. Ulardan bir qismi chindan ham Amudaryo xazinasiga taalluqli, ehtimol Taxti Kobod shaharchasi qazilmalaridan topilgandir, boshqasi esa joyida – Ravalpindida topilganlarga qo'shib qo'yilgani haqiqatga yaqinroq, ular balki Qandahorda yoki Qobulistonda yasalgan buyumlardan tashkil topgan bo'lishi mumkin.

Xazinaning tangalarga tegishli qismi ham shubha uyg'otadi, ular E. V. Zeymal tomonidan turli muzeylar to'plamidan olinib, topilmaning aniq oydinlashmagan sharoitlarida, uning buyumlar qismiga qo'shib qo'yilgan. Shuningdek, hali – hanuz miloddan avvalgi V-IV asrlarga taalluqli yunon shaharlari va Ahamoniylarning Kichik Osiyodagi satraplari, shu jumladan Baqtriyaga ham tegishli hech qanday tangalar topilgan emas. Faqat so'nggi yillardagina, aftidan janubiy Turkmanistondan Ahamoniylar davriga xos xazina topilgan, ulardan bir qismi toshkentlik kolleksiyachilar qo'liga tushib qolgan.

Amudaryo xazinasining erta qismini tadqiq qilish, ularning kelib chiqish joyiga qarab tilla va kumushdan yasalgan buyumlarni besh guruhga ajratish imkonini berdi.

- I. Midiya va Luriston buyumlari, Ahamoniylar davrigacha bo'lgan vaqtlar;
- II. Shohona yoki satraplik qiymatidagi G'arbiy Eronning Ahamoniylar davriga taalluqli buyumlari;
- III. Kichik Osiya an'analari asosida bajarilgan va miloddan avvalgi IV asr oxirlarigacha tayyorlangan buyumlar;

IV. O'sha vaqtga tegishli, mahalliy baqtriyaliklarga xos buyumlar;

V. Skif-Sibir an'analari asosida bajarilgan buyumlar.

Faqqat oxirgi ikkita guruh O'rta Osiyoning Ahamoniylar davriga xos xususiyatlarini tavsiflab berishi mumkin va shunda ham torevtika va zargarlik san'atining rivojlanish qismigina bunga dahldor. Birinchi uchta guruh haqida to'xtaladigan bo'lsak, ma'lum bir taxminlarga ko'ra, ular Makedoniyalik Iskandarning qo'shini bu yerda bo'lib turgan vaqtida Baqtriya ibodatxonasiga keltirilgan yoki makedoniyaliklarning armiyasi tomonidan Eronni bosib olishda harbiy o'lja qilib olingan va ibodatxonaga ehson qilib yuborilgan bo'lishi mumkin. Biroq bu taxminlarning bittasi xolos, uni Oks ibodatxonasi Makedoniyalik Iskandar paytidayoq mavjud bo'lganligi isbot qilingan sharoitlardagina tan olish mumkin (I. R. Pichikyan uni Amudaryo xazinasi bilan bog'lagan). Taxi – Sangin shaharchasida miloddan avvalgi V-IV asrlarga xos bo'lgan konussimon sopolchilikning madaniy qatlamlari mavjud emasligi, uning qad rostlagan vaqtini ancha kechki payt Salavkiylar va Yunon-Baqtriya davriga mansub deyish imkonini beradi.

Biz, shuningdek I. R. Pichikyan fikriga ham qo'shila olmaymiz va u bilan fikrdosh bo'lgan boshqa tadqiqotchilarning ta'biricha Amudaryo xazinasi bu Oks ibodatxonasi xazinasidan tanlab olingan, qimmatbaho metallardan tayyorlangan buyumlarning bir qismini tashkil qiladi, deyishgan. Shubhasiz, bu ikkita turli vaqtlarga taalluqli majmuadir: ulardan biri – Amudaryo xazinasi ancha ertaroq miloddan avvalgi VI-IV asrlarga taalluqli, ularda ellinistik davrga tegishli (miloddan avvalgi III-II asrlar) buyumlar deyarli to'laligicha mavjud emas, R. Girshman to'g'ri ta'kidlagandek, bu xazina miloddan avvalgi IV asr oxiri III asr boshlarida ochilgan. Boshqasi Oks ibodatxonasining xazinasi ancha kechki davr (miloddan avvalgi III-II asr boshlari) ga taalluqli bo'lib, unda Ahamoniylar davriga xos uncha ko'p bo'lmagan buyumlar soni mavjud bo'lsa-da, ularda ellinistik davrga taalluqli buyumlar anchagina ko'p qismini tashkil etadi.

O'z-o'zicha bir – biriga yaqin yerda joylashgan ibodatxonalarning mavjud bo'lishi (mazkur holatda ular oralig'idagi masofa 5 km.ni tashkil qiladi), hatto, ular bir vaqtning o'zida faoliyat yuritishgan, degan fikrga kelganimizda ham, diniy amaliyotda bu odatiy hol sanaladi. Ammo, Amudaryo xazinasi ibodatxonalarining xazinasiga tegishli deya, xazinaning kattagina qismini diniy votivli buyumlar tashkil qilganiga asoslanilganda ham: ushbu xazina tarkibida kundalik maishiy turmushda ishlatiladigan buyumlar soni ham talayginaligini hisobga olsak, yuqoridagi fikr ham shubha uyg'otishi shubhasiz.

Shuningdek, u baqtriyalik aslzodalar urug'iga tegishli xazina, degan fikr ham shubhali.

Ibodatxona xazinasini va butun boshli urug'ga tegishli xazina sifatida u unchalik katta emasligini ko'rsatib o'tgan E. V. Zeymalning fikri haqiqatga ancha yaqinroq, bu xazina qaysidir bir boy-badavlat odamga, huddi, misol uchun Dalvarzin xazinasini kabi, tegishli bo'lgan. Bu xazina Kushon shahrilik taniqli odamning uyidan topilgan bo'lib, tilla og'irligi bo'yicha (birgina tilla to'sinchaning o'zi Amudaryo xazinasidagi barcha oltinlardan ko'proqni tashkil qiladi) nihoyatda behisob boylikka ega bo'lgan.

Shubhasiz, Amudaryo xazinasining bir qismi va Oks ibodatxonasidagi xazinaning bir qismi Ahamoniylar davriga mansubligi bilan sanalashtiriladi, ular O'rta Osiyodan olisda joylashgan mamlakatlar san'atini aks ettiradi va birinchi navbatda, Ahamoniylar Eroni san'atining tartibda solingan qonunlari asosidagi g'oyaviy xususiyatlarini aks ettiradi, ularda murakkab diniy timsollar, birlik va shu bilan birga: shaxsan Eronga tegishli, Eron Mesopotamiyasi, Kichik Osiyo va skif-Eroniy kabi badiiy uslublarning turli-tumanligi o'z ifodasini topgan.

Mahalliy, Baqtriyada ishlab chiqarilgan buyumlar qatoriga, asosan yoki badiiy jihatdan tugallanmagan buyumlarni, otning boshi kabi yoki bir qo'lida qamchi bog'lamini tutgan holda turgan odam shakli aks etgan 30 dan ziyod yupqa tilla plastinalar shular jumlasidandir. Ko'pgina zargarlik san'ati buyumlari ham shunga o'xshash bo'lishi mumkin: har turli tasvirlar tushirilgan uzuklar, oxirgi uchida hayvonlarning boshchalari tasvirlangan bilaguzuklar, qushchalar ko'rinishidagi zanjirlar, tilla plastinalar va ot, tuya, sher-grifonlar tasvirlangan diskalar. Buyumlarning boshqa toifasi, kelib chiqishi bo'yicha mahalliy ustalar tomonidan yasalgan buyumlar bo'lib, ular skiflarnikiga o'xshash hayvoniy uslubdagi an'analar asosida bajarilgan.

Amudaryo xazinasidagi anchagina sodda bajarilgan san'at asarlariga doir buyumlarga emas, balki ushbu xazina taalluqli yuqori badiiylikka molik buyumlar ham, Ahamoniylar davrida bu san'at ancha yuqori bosqichga ko'tarilganini hisobga oladigan bo'lsak, shubhasiz ular bevosita Baqtriyada tayyorlangan bo'lishi mumkin. Bu o'rinda Baqtriya tasviriy san'ati va amaliy san'atining, ildizi bronza davriga borib taqaladigan, chuqur an'alarini hisobga olish lozim bo'ladi.

ANTIK
DAVR

MAKEDONIYALIK ISKANDARNING YURISHI

Makedoniyalik Iskandarning Sharqqa, shu jumladan Transoksionaga – O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'iga bosqinchilik yurishi jahon tarixining eng olamshumul lavhalaridan biri, Sharq va G'arbning o'zaro munosabatlaridagi burilish nuqtalaridan biri sanaladi. Makedoniyalik Iskandar, forslarning Ellindagi muqaddas joylarni haqorat qilganlaridan g'azablanib, ulardan o'ch olish g'oyasi bilan yongani va Kichik Osiyodagi o'z vatandoshlarini ularning zulmidan ozod qilish maqsadida yurish boshlaydi. O'zining ko'p yillik yurishi davomida u – Sharq bilan yaqinlashishga intilib, o'zgacha siyosatni qo'llay boshlaydi. Bu g'oya unga anchadan buyon tinchlik bermas, har qalay ko'nglida o't olishga cho'g'lanib turgan g'azab o'ti, ehtimol Misr yurishidan so'ng alanganishga pishib yetilgan bo'lsa ajab emas.

Biroq, aynan O'rta Osiyoning Boysun tog'laridagi Temir Darvoza oldida uning rejasi amalga oshib, Iskandar Baqtriyalik aslzoda Oksiart Vaxshuvorning qizi – Ravshanakka (Roksanaga) uylanishi va qo'l ostidagi sarkardalarining ham mahalliy so'g'd va baqtriyalik sohibjamol qizlarga uylanishlari bilan bu masala o'z yechimini topdi. Iskandar va Ravshanakning nikohidan dunyoga kelgan o'g'li – Iskandar IV ning vujudida, shubhasiz baqtriyaliklar qoni jo'shib turgan.

Qariyb 200 dan ziyod yil davomida Yaqin va O'rta Sharqda hukmronlik qilgan Salavkiy shohlarining tomirida so'g'd qoni oqib turgan. Salavkiylar davlatining asoschisi Salavk I (miloddan avvalgi 311-281 yillar) so'g'diylar yetakchisi Spitamenning qizi Apamaga uylangan. Bu nikoh miloddan avvalgi 324 yili Suzada tuzilgan bo'lib, unda hali Iskandar Zulqarnayn hayot edi. Ushbu nikohdan Antiox I (miloddan avvalgi 281-261 yillar) dunyoga keladi. Apamani eri ham, va o'g'li ham qattiq hurmat qilishgan. Uning sharafiga Suriya va Eron hududlarida Apameya nomi bilan ataladigan shaharlar bunyod etilgan.

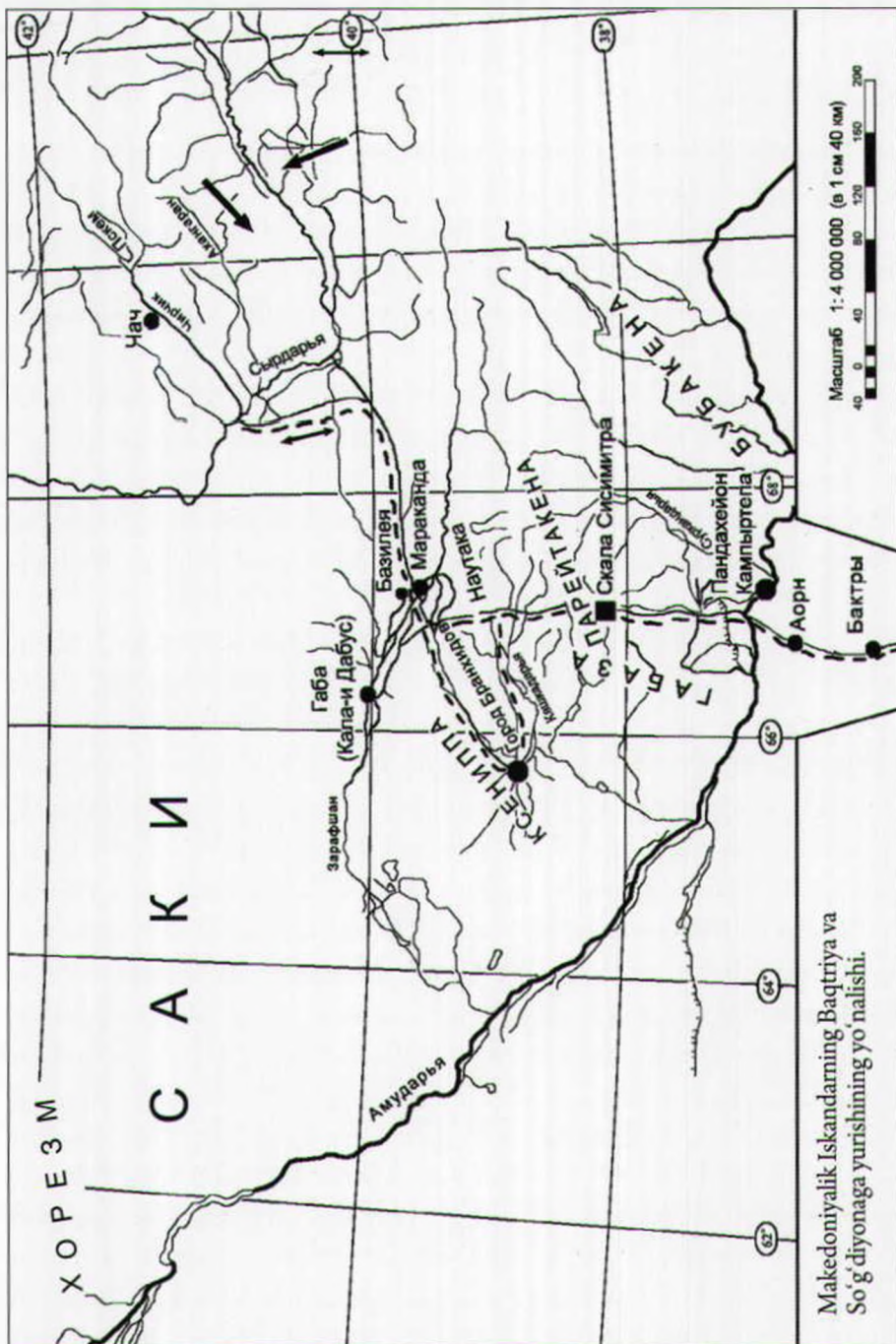
Makedoniyalik Iskandar va uning armiyasi O'rta Osiyoda ikki yildan biroz ortiqroq vaqt bo'lishgan, ya'ni miloddan avvalgi 329 yilning erta bahoridan. O'z yurishlari davomida Baqtriya, So'g'diyona va Marg'iyona hududlari bo'ylab minglab kilometrlarni bosib o'tishgan.

Uning O'rta Osiyoga qilgan yurishlaridan ko'zlangan asl maqsadi, bu yerlarda ko'plab tarafdorlariga ega bo'lgan, asosiy dushmani baqtriyalik satrap Bessni taqib qilib, yakson qilishdan iborat bo'lgan. So'nggi Ahamoniy shoh Droni qatl etib, Bess o'zini Artakserks nomi ostida shoh deb e'lon qildiradi va bu bilan yagona G'arb va Sharq davlatini tuzish yo'lida Iskandar uchun chinakam tahdidga aylangan edi.

Makedoniyalik Iskandarning O'rta Osiyoga yurishi, miloddan avvalgi 329 yilning erta bahorida boshlangan. Dastlab u Kavkaz tizma tog'lari va Hindiqush tog'idan o'tar ekan, Baqtriya hududiga bostirib kiradi, so'ngra esa izchillik bilan Baqtriyaning yirik shaharlari – Drapsaka (Afg'onistonning Anderaba shahri yaqinida), Aorn (Afg'oniston shimolidagi Oltin-Dilertepa shaharchasini) va poytaxt Baqtrani (Shimoliy Afg'onistondagi zamonaviy Balx shahri) bosib oladi.

Bu vaqtda Bess o'z tarafdorlari bilan, Oks (Amudaryo) daryosini kechib o'tib, So'g'diyonaning Nautaka viloyatiga (O'zbekistonning hozirgi Qashqadaryo viloyatidagi sharqiy qismi) qochib o'tadi. Uning ortidan quvish uchun qo'shinlarining bir qismi bilan Ptolemey yuboriladi, u Nautaka qishloqlaridan birida Bessni asirga oladi (taxminan, Uzunqir shaharchasi o'rnida).

Iskandar boshchiligida lashkarning asosiy qismi ham Ptolemey izidan ketadi. Uning yo'lida – Millet yaqinidagi Apollon Didimskiy ibodatxonasi kohinlarining Branxid shahri ro'para bo'lib qoladi. Ular Ahamoniy shoh Kserks (miloddan avvalgi 486-464 yillar) tomonidan O'rta Osiyoga ko'chirib yuborilgan edi. Branxidlar ibodatxona xazinasini Kserksga topshirganlari sababli, ellinlarning o'ch olishidan xavfsirab yurishardi. Branxidlar, shubhasiz eramizdan avvalgi V asrda O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'i – Transoksiona hududida paydo bo'lib qolgan birinchi yunonlar bo'lib qolishgan. Branxidlar shahri Yerqo'rg'on shaharchasi o'rnida, hozirgi Qashqadaryo viloyatining markazi Qarshidan shimol tomonga 10 km uzoqlikdagi masofada joylashgan edi. Xiyonatlari uchun branxidlar shahrini yer bilan yakson qilgan Makedoniyalik Iskandar, Ptolemey qo'shini bilan qo'shilish sari yo'lga tushadi. Unga asir olingan Bessni topshirishadi. Keyinroq Bess Ekbatanga jo'natilib, u yerda shafqatsizlarcha qatl etilgan.

Македониялик Искандарнинг Бақтрия ва
Со'ғ дийонага yurishining yo'nalishi.

Ana shundan so'ng Iskandar barcha qo'shini bilan Nautakadan o'sha kezlarda Transoksionadagi eng yirik shahar hisoblangan, Maroqandaga (Samarqand) yo'l oladi.

Maroqandani egallab, garnizon sifatida mingta askarni bu yerda qoldirgan Makedoniyalik Iskandar Yaksart (zamonaviy Sirdaryo) daryosi tomonga qo'shin tortib boradi. Aftidan, undan uncha uzoq bo'lmagan joydagi Nurtepa shaharchasi o'rnida (Shimoliy Tojikiston), Ahamoniyalar davlatiga asos solgan Kir II ning nomi bilan ataladigan, Kiropol shahri joylashgan ekan.

Hozir aniqlanishicha, Iskandarning qo'shini Yaksartga yo'l olar ekan, ular Samarqand, yoki Katvon cho'llaridan o'tishadi. Ular Molguzar tizma tog'larining g'arbiy tarmoqlari bo'ylab, Zomin cho'llari orqali hozirgi Tojikistonning Xo'jand viloyati hududiga kirib borishadi. Bu yerdagi Tojikiston va O'zbekiston chegarasida joylashgan Savat qishlog'i tumanida, miloddan avvalgi V-VI asrlarga taalluqli bir necha qo'rg'onlar topilgan, shu jumladan Xontepa va Nurtepa ham. Bu ikki shaharcha Makedoniyalik Iskandarga jiddiy qarshilik ko'rsatgan, shu joylardagi yettita shahar bilan qiyoslanadi, bosqinchilarga qarshi olib borilgan ayovsiz janglarda, hatto Makedoniyalik Iskandar ham jiddiy jarohatlangan ekan.

Kiropol, G'ozni va So'g'd viloyatining Ushrushonadagi boshqa shaharlari qo'lga kiritilgach, Iskandar Yaksart – Tanais – Sirdaryo qirg'og'ida Iskandariya Esxata shahriga asos soladi. Bu shahar yaqinida Iskandar qo'shinlari va saklar o'rtasida shiddatli janglar bo'lib o'tadi, unda Iskandar g'alaba qozongan.

Shu vaqtning o'zida u Maroqanda, qo'zg'olon ko'targan so'g'diylar tomonidan qamal qilingani haqidagi xabarni oladi, u yerda Farnux boshchiligida qoldirilgan garnizon, Samarqand yaqinidagi Miyonqal'a tumanida yakson qilingan. O'shanda birlashgan koalitsiya qo'shinlariga Iskandarning ashaddiy dushmani bo'lgan – so'g'diylar yetakchisi Spitamen boshchilik qilgandi. O'z lashkarining butun kuch-qudratini Iskandar So'g'diyonaning markaziy qismiga tashlaydi, Diodorning guvohlik berishicha, o'shanda 12 ming aholi yakson qilingan, Spitamen esa jangni qabul qilmay, cho'l tomonlarga chekinishga majbur bo'lgan. So'g'diyona yakson qilinganidan so'ng u yerda yirik harbiy bo'linmalarni qoldirgan

Iskandar, ushbu viloyatni boshqarish uchun satrap tayinlaydi va Baqtriyaga qaytib ketadi. Bu Makedoniyalik Iskandarning O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'i – Transoksionaga qilgan birinchi yurishi edi.

Miloddan avvalgi 329-328 yillar qishini Makedoniyalik Iskandar Baqtra – Zariaspa o'tkazadi. O'sha yerdan miloddan avvalgi 328 yilning bahorida u o'z lashkarlari bilan So'g'diyonaga yangi yurishini boshlaydi. U qo'shinlarini beshta safga tizib, beshinchisini o'zi boshqargan. Qo'shinning kattagina qismini, Krater yo'l boshchiligi ostida, Baqtrada qoldiradi.

Bu vaqtga kelib So'g'diyonaning kattagina qismi isyonchilar tomonidan qurshab olingan bo'lib, baqtriyaliklar va saklar ham so'g'diylar safiga qo'shilishadi. Birlashgan qo'shinlar koalitsiyasi boshida Spitemen turgan edi. Ushbu harakatni bostirish uchun ham, Iskandar ikkinchi yurishga jazm qilgandi. Uni ikki bosqichga bo'lish mumkin.

Birinchi bosqich qo'shinlarni Baqtradan yo'lga chiqishi bilan boshlanib (miloddan avvalgi 328 yil bahori), Iskandar lashkarining Nautakadagi qo'nimgohiga qishlash uchun ketgan paytgacha davom etgan (miloddan avvalgi 328-327 yillar). Birinchi bosqichda Iskandar So'g'diyonani yana qo'lga olishga urindi, bu yerdagi aholi nihoyatda kuchli qarshilik ko'rsatib turgani bois, hali o'ziga bo'ysunmagan so'g'diylarga qarshi, harbiy harakatlar olib borishiga to'g'ri keldi. Iskandar shuningdek, Ksenippaga (zamonaviy Qashqadaryo viloyatining janubi – g'arbiy qismi) ham yurish qiladi, bu yerda baqtriyalik isyonchilar yashirib yurishgandi. Ammo, barcha noxushliklarni Iskandar Spitemen tomonidan ko'radi. U doimiy ravishda yunon-makedon armiyasiga va So'g'diyona hamda Baqtriya shaharlarida qoldirilgan garnizonlarga hujum uyushtirar, ayrim paytlari ulardan ustun kelib ham turardi.

Ular o'rtasidagi so'nggi jang So'g'diyona va "Massagetlar skifiyasi" o'rtasidagi chegarada sodir bo'ladi. Bu joy Buxoro tumanlari tomonida yoki Qal'ai Dobus shaharchasi o'rnida joylashgan, Zarafshon quyi etaklaridagi Baga So'g'diya qal'asi yaqinida ro'y bergan. Jang yunon-makedoniya armiyasining g'alabasi bilan tugagan. Oradan ma'lum vaqt o'tib, Spitemen ham halok bo'ladi. Bir naqlga ko'ra, uni ko'chmanchilar o'ldirishgan, ular Spitemenning kallasini tanasidan judo qilib, Iskandarga jo'natishgan.

Boshqa rivoyatga ko'ra, uning xotini uyquda yotgan Spitamenning boshini uzib, uni Iskandarning qarorgohiga olib borgan.

Miloddan avvalgi 328-327 yillar qishini Iskandar Nautakada o'tkazgan. Miloddan avvalgi 327 yilning erta bahorida Iskandar zafarli yurishining ikkinchi bosqichi – yakuniy qismini boshlaydi. Bu safar uning maqsadi Nautak, Gabaza, Pareytakena, Bubakena viloyatlarini bosib olish bo'lgan. Bugungi kunda aniqlanishicha, bu viloyatlar O'zbekistonning zamonaviy Surxondaryo viloyati va Tojikistonning janubida (Bubaken) joylashgan. Hisor tizma tog'lari va Ko'hitong tog'ining tog' tizimlarida tog'li qal'alar – yozma manbalarda aytilganidek-qoyalar, petralar joylashgan.

Bular Arimas, Sisimitra, Xorien petralari bo'lib, mana shu viloyatlar hikmdorlari va mazkur qal'a egalarining nomlari bilan atalgan. Ulardan ayrimlari, misol uchun, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlariga yaqin chegarada joylashgan Darband qishlog'ida, Susitang (Kuestu) tog'li tepaligini egallagan, Sisimitra (petra) qoyasi mahalliyashtirilgan. Mana shu qoya cho'qqisida Uzundara tog'li qal'asi joylashgan. Aynan Sisimetra qoyasida baqtriyalik aslzoda Oksiart va uning sohibjamol qizi Ravshanak (Roksana) oilasi yashirilib yotgan, keyinchalik bu go'zallikda tengi yo'q ayol Makedoniyalik Iskandarga turmushga chiqqan.

Mana shu qal'alarga hujum qilish Iskandar va uning askarlaridan bemisl jasoratni talab qilgan, negaki u bu yerda shiddatli qarshilikka duch kelgandi. Uning sarkardalari Poliperkon va Krater ham Bubaken, ayniqsa Paraytakena viloyatini qo'lga kiritishda, faol qarshilik ko'rsatgan matonatli insonlar bilan ayovsiz jang olib borganlar.

O'shanda baqtriyaliklar sardori Katan va Avstan butun aholini yunon-makedoniya qo'shinlariga qarshi kurashga chorlaganlar. Iskandarning o'zi, qo'shinlarning qolgan qismi bilan, zamonaviy O'zbekiston va Turkmaniston chegarasida joylashgan tog'li voha Ko'hitongdagi Gabaza viloyatini zabt etish bilan band edi.

Mazkur viloyatni qo'lga kiritgach, u Oks-Amudaryo orqali kechib o'tishga kirishdi, bu yerda uni qo'riqlaydigan qal'a joylashgan edi, so'ngra u Baqtraga qaytadi. Hozirgi kunda aniqlanishicha, bu qal'a miloddan avvalgi V-IV asrlardagi Sho'rtepa qo'rg'oniga mos bo'lib, Oksadan kechib o'tishdagi,

o'sha Kampirtepaning yaqinidagi kechuv joyida edi. Kampirtepada miloddan avvalgi IV-III asr boshlaridayoq qudratli qal'a (yuqori shahar va Oks atrofidagi o'tloqlarda joylashgan, quyi shahar) mavjud bo'lgan, uni Oksiana Iskandariyasi bilan taqqoslash mumkin.

Keyinroq bu yerda "yunonlar kechuv joyi" va Pandaxeyon aholi punkti joylashgan, bu haqdagi ma'lumotlar IX asrdagi fors muallifi Hofizu Abru asarlarida saqlanib qolgan. Kampirtepa shaharchasida sopolga bitilgan yunon yozuvlari topilgan, ular Megar idishlar deb atalmish, boshqa ellinistik buyumlardan iborat.

Baqtrada Makedoniyalik Iskandarga Krater va boshqa sarkardalar qo'shilishadi. Gabaza, Pareytakon va Bubakanga qilingan yurishlar bilan Makedoniyalik Iskandarning ikki yildan ziyodroq vaqtga cho'zilgan O'rta Osiyoga harbiy yurishi yakuniga yetadi. Miloddan avvalgi 327 yil bahorning oxiriga kelib, Iskandar Hindiqush dovoni orqali o'tib, Hindistonni bo'ysundirish sari yo'l oladi.

Makedoniyalik Iskandarning harbiy yurishlari oqibatlariga baho berar ekanmiz, bizning tasavvurimizcha bunda: siyosiy va madaniy kabi ikkita yo'nalishdan kelib chiqish lozim bo'ladi.

Masalan, Makedoniyalik Iskandarning yurishlari siyosiy munosabatlarda O'rta Osiyo xalqlari uchun ham salbiy va ham ijobiy rejada nimalar berdi? Iskandarning Sharq va O'rta Osiyoga yurishining natijalari, qisman Ahamoniylar saltanatini yakson qilishdan iborat bo'lgan, deyarli butun O'rta Osiyo, bir necha satrapliklarga bo'lingan holda bu saltanatga kirgan va Ahamoniylarga nihoyatda og'ir soliqlar to'lab kelishgan. Ular yuzlab tonna kumushni tashkil qilardi. Makedoniyalik Iskandarning yurishidan so'ng esa, O'rta Osiyoning butun shimoliy qismi chet elliklar ta'siridan xalos bo'ldi va bu yerda mahalliy davlatchilikning kuchaygan holdagi shakllanish jarayoni boshlangan, jumladan, qadimiy Xorazm shohligi va sak qabilalari konfederatsiyasi kabilar. Shu vaqtning o'zida O'rta Osiyoning janubi Baqtriya, So'g'd, Parfiya o'zga davlat – ellinlar ta'siri ostida qoladi. Iskandarning o'limidan so'ng bu viloyatlar yunon valiylari tomonidan boshqarila boshlagan (faqat sharqiy Baqtriyani mahalliy hukmdor Iskandarning qaynotasi, baqtriyalik Oksiart boshqargan), miloddan avvalgi

312 yildan boshlab esa, ushbu mintaqaning barcha hududlari Salavkiylar saltanati tarkibiga kirgan. Yangi mahalliy davlatchilikni yuzaga keltirib uni shakllantirish rejasida, Makedoniyalik Iskandarning O'rta Osiyoga yurishi ma'lum ma'noda ijobiy rol o'ynagan, negaki u bu jarayonni mumkin qadar tezlashtirishga sa'y-harakat ko'rsatgan. Muhim ahamiyat kasb etgan oqibatlar sirasiga – Makedoniyalik Iskandarning yurishi natijasida yuzaga kelgan, bir qadar etnik ko'chib o'tishlarning sodir bo'lgani, jumladan so'g'diylarning Sharqqa va yunon-makedoniyaliklarning O'rta Osiyoga ko'chib kelishi shular jumlasidandir.

O'RTA OSIYO ISKANDARDAN SO'NG (MILODDAN AVVALGI IV-II ASRLAR OXIRI)

Miloddan avvalgi 323 yilda Iskandar Zulqarnaynning o'limidan so'ng, O'rta Osiyodagi siyosiy vaziyat umuman olganda quyidagicha kechadi.

Xorazm osha kezlardayoq mustaqil davlat bo'lib, ellinlarning siyosiy ta'sir doirasiga kirmagan. Aftidan, bu paytga kelib Xorazm davlati nafaqat Amudaryo quyi etaklaridagi viloyatlarni, balki to Kaspiy dengizgacha bo'lgan hududni ham egallagan ko'rinadi. Yaxshi ma'lumki, miloddan avvalgi 328 yulda Xorazm shohi Farasman Iskandarning oldiga, Maroqandaga kelib, Iskandarga o'z podshohlighi haqida gapirib bergan va ular kolxalar hamda amazonkalar bilan chegaradosh ekanligini aytib, Evkin (Qora) dengizi atroflarida yashaydigan bu xalqlar va qabilalar ustiga yurishda yordam berishini so'ragan va bu masalada harbiy ittifoq tuzishni taklif qilgan.

Makedoniyalik Iskandar bosib olgan O'rta Osiyo janubidagi viloyatlar – Parfiya, Arey, Baqtriya, So'g'diyonada yunon noiblari hukmdorlik qilishgan. Ularni u yoki bu lavozimga tayinlanishi, qaysi bir diodoxlarni (sarkardalarni) qo'llab – quvvatlaganlariga bog'liq bo'lgan. Diodoxlarni urushi, asosan Old Osiyo va Elladada sodir bo'lgan esada, ma'lum ma'noda u O'rta Osiyoga ham ta'sir ko'rsatgan.

Iskandarning vafotidan so'ng Baqtriya satrapi etib, makedon Filipp tayinlanadi. Mazkur lavozimda uning o'rnini Kiprdagi Soli shahriklik yunon Stasanor egallaydi. U Iskandar zamonidayoq Ariya va Drangiana noibidek yuksak lavozimni egallab kelgan edi. (Curt, Ruf, VII, 3.17 Arr. IV 18.3).

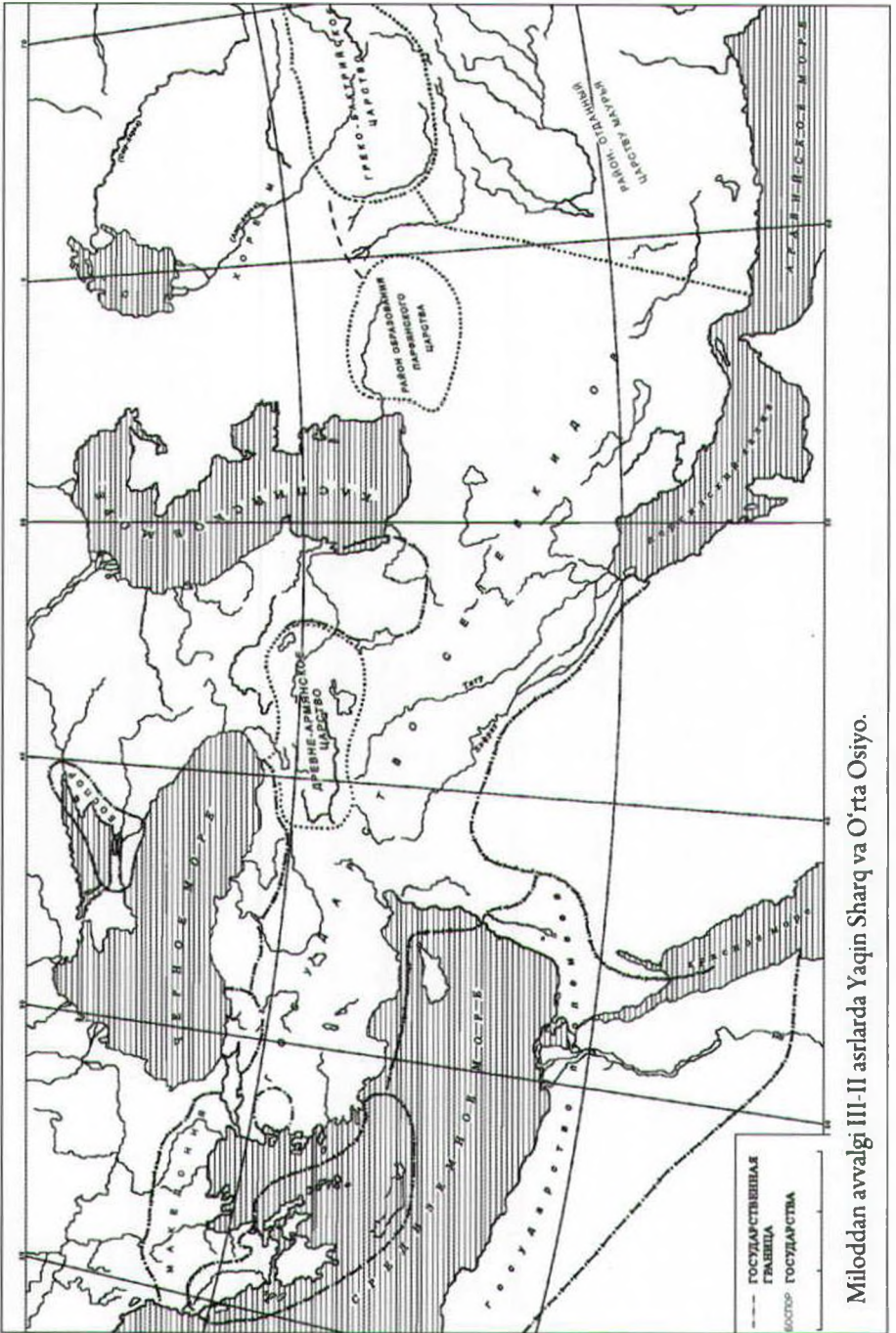
O'z lavozimiga u ilgari bitta satraplik bo'lgan Baqtriya – So'g'diyona ikkiga bo'linganidan so'ng ega bo'lgan, shu bilan birga So'g'diyona satrapi ham kiprlik-yunon Stasandr bo'lgan. Bularning hammasi saltanatni vaqtincha boshqarib turgan Aleksandr Perdikka zamonida sodir bo'lgan, biroq uning halokatidan so'ng sharqiy satrapiyalarni yangitdan ko'rib chiqish boshlandi.

Baqtriya va So'g'diyonani o'sha Stasanorning o'zi boshqara boshladi (Diod XVII 39,6).

Stasanorning Baqtriya va So'g'diyonaga satraplik qilib turgani, oxir-oqibat ular Salavkiy davlatining (miloddan avvalgi 306 yil) tarkibiga qoshib olinganini, tadqiqotchilar e'tibordan chetda qoldirmaganlar.

Yaqinda G. A. Koshelenko, baqtriya tangalari deb atalmish guruhdagisining bittasi, Afina tangalariga taqlid qilib chiqarilgan, degan taxminni bildirgan, ular Stasanor tomonidan zarb qildirilgan bo'lib, o'z nomining bosh harflari – ΣΤΑ yozuvi bilan chiqartirilgan.

Bu kabi o'tish davri, Iskandarning o'limidan keyin to Baqtriyada Salavk hukmronlik qilgunga qadar (miloddan avvalgi 306 yil) o'n yetti yil davom etgan, shunga qaramay bu davr nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Ellinizmning madaniy hodisa sifatida namoyon bo'lishida uning dastlabki bosqichlarida oyoqqa turib olishi, aynan shu davrga to'g'ri kelgan. Jumladan, mahalliy tangalar zarb qilish, konussimon-cho'qqaygan sopollarning asta-sekin yunoncha shakldagilarga o'tishi sodir bo'la boshladi. Qo'rg'onlarning yangi tipdagi ko'rinishlari paydo bo'ldi. Ushbu davrga mansub arxeologik yodgorliklar deyarli aniqlanmagan bo'lsada, shunga qaramay, hozirning o'zida Afrosiyob 1 qatlamini, Janubiy Baqtriyadagi Jig'atepa, Boysun qishlog'idagi Kampirtepa, Qo'rg'onzola, Shimoliy Baqtriyadagi Poshxurt qishlog'ida joylashgan G'ishtepa qo'rg'onining quyi qatlamlarini o'sha davrga mansub deyish mumkin.

Miloddan avvalgi III-II asrlarda Yaqin Sharq va O'rta Osiyo.

O'RTA OSIYO SALAVKIYLAR SALTANATI TARKIBIDA

Miloddan avvalgi IV asr oxiri II asr o'rtalarida O'rta Osiyo janubi, Iskandarning sarkardasi Salavk tomonidan tuzilgan, Salavkiylar davlati tarkibiga kiradi.

Boshqa diodoxlar bilan bo'lgan ayovsiz jangda Salavk, miloddan avvalgi 312 yilda Vavilonni egallashga muvaffaq bo'ladi, shu bilan u ilmiyotga Salavkiylar deb nom olgan, davlatga asos soladi. Ana shundan so'ng uning asosiy sa'y-harakati, sharqiy satrapiyalarni bosib olishga yo'naltirilgan. Aprianning fikriga ko'ra, Salavk I makedonlar va varvarlar bilan olib borgan ko'plab urushlardan so'ng, parfiyaliklar, baqtriyaliklar, so'g'diylar, girkanlar ustidan hukmronlik qilgan (APP – XVIII 55).

O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarini bosib olish, zamonaviy tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, miloddan avvalgi 306 yilga to'g'ri keladi. Sharqiy satrapiyaliklar Salavkiylar davlatining siyosiy hayotida o'ta muhim rol o'ynagan. Jumladan, Salavkning katta o'g'li Antiox, shohning Sharqdagi hamhukmdori etib tayinlanishi, buning yorqin dalilidir.

Miloddan avvalgi 281 yil va miloddan avvalgi 261 yillargacha Antiox I – butun Salavkiylar davlatining hukmdori bo'lgan. Mazkur hukmdorlar davridayoq sak va dax ko'chnamchi qabilalarning O'rta Osiyo janubiga tomon qudratli harakati avj olgan.

Aftidan, Demodamning mashhur ekspeditsiyasi mana shu voqealar bilan bog'liq bo'lsa kerak, deya hisoblashadi tadqiqotchilar, Demodam, Miletning aslzoda kishilaridan bo'lib, Salavk I va Antiox I hukmronligi davrida strateg bo'lgan. Pliniyning yozishicha Demodam Yaksartni (Sirdaryo) kechib o'tib, bu yerda Appolonga atab mehrob bunyod etgan (Pliniy VI 18,47), bu voqea odatda miloddan avvalgi 293-289 yillar bilan sanalanadi.

Strabonning (XI-10.2) ma'lumotlari ham o'sha voqealar-ko'chmanchi xalqlarning harakati bilan bog'liq bo'lib, Antioxiya Marg'iyonasiga asos solingan kezlarda Antiox Marg'iyona vohasini uzunligi 250 km. keladigan kattagina devor bilan o'rash haqida, shuningdek Antioxiya Parmita shahriga asos solish haqida ham farmoyish bergan. Salavk I va ayniqsa Antiox I nomi bilan mana shu davrga oid O'rta Osiyoning siyosiy va iqtisodiy hayotiga doir bir qator muhim voqealar bevosita bog'langan. Jumladan, bu ellinistik

madaniyatni mahalliy aholi madaniyatiga tadbqiq etish, bir qator qal'a va shaharlarga asos solish yoki ularni ta'mirlash, Baqtriya va So'g'ddagi viloyatlar tarixida ilk bor bu yerda tangalar zarb qilish: Baqtriyada masalan, tilla staterlar, kumush tetradraxmlar, draxm va obollar.

YUNON-BAQTRIYA PODSHOHLIGI

Miloddan avvalgi III asr o'rtalarida salavkiylarning Baqtriyadagi satrapi Diodot metropoliyaga qarshi isyon ko'taradi va fanda Yunon-Baqtriya deb nom olgan, mustaqil davlatni barpo qiladi. Davlatning negizi Baqtriya hisoblangan. Alohida hukmdorlar davrida (Demetriy, Evkratid) Shimoli-G'arbiy Hindiston va So'g'd ham uning tarkibiga kirgan. Davlat poytaxti Baqtra shahri bo'lgan.

Yunon-Baqtriya podshohlari orasida eng ahamiyatlilari: Doidot I (miloddan avvalgi 250-230 yillar), Evtidem (miloddan avvalgi 230-200 yillar), Demetriy (miloddan avvalgi 200-185 yillar), Evkradit (miloddan avvalgi 185-171 yillar), Geliokl (miloddan avvalgi 171-155 yillar). Tadqiqotchilar tangalardagi ma'lumotlarga asoslanib, davlat boshqaruvida bir qancha bir xil nomdagi hukmdorlar bo'lgan deb hisoblashadi: Diodot I-II, Demetriy I-II, Evkradit I-II. Davlatning eng gullab-yashnagan davri miloddan avvalgi II asr oxiri III asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi, miloddan avvalgi II asr o'rtalaridan boshlab uning siyosiy qudrati zaiflasha boshladi. Yunon-Baqtriya podshohligi mustaqil hukmdorliklarga parchalanib ketadi, hukmdorlar o'z nomlaridan tangalar zarb qila boshladilar (Antimax, Platon, Menandr, Appolodot va boshqalar).

Yunon-Baqtriya davlati markazlashgan yakka hokimlikdan (monarxiya) iborat bo'lib, uning boshida podshoh turardi, ayrim holatlardagina shohning o'g'li uning hamhukmdori bo'lib qolardi. Ular alohida noibliklarga (satrapiya) ajralgan bo'lib, aftidan, hukmdorlari ma'lum darajadagi mustaqillika ega bo'lishgan.

Yunon-Baqtriya shohligi hukm surgan zamon iqtisodiyot, hunarmandchilik, madaniyat, shaharlar va shahar hayoti keng rivoj topgan davr sifatida tavsiflanadi. Ellinistik madaniyatining mahalliy aholi madaniyatiga kirib borishi kuchaygan, ularning o'zaro bir-birini

Kampirtepa. Tayanch qal'a. Mehrob.

Kampiltepa. Shaharcha.

Kampirtepa. Shaharchaning bir qismi.

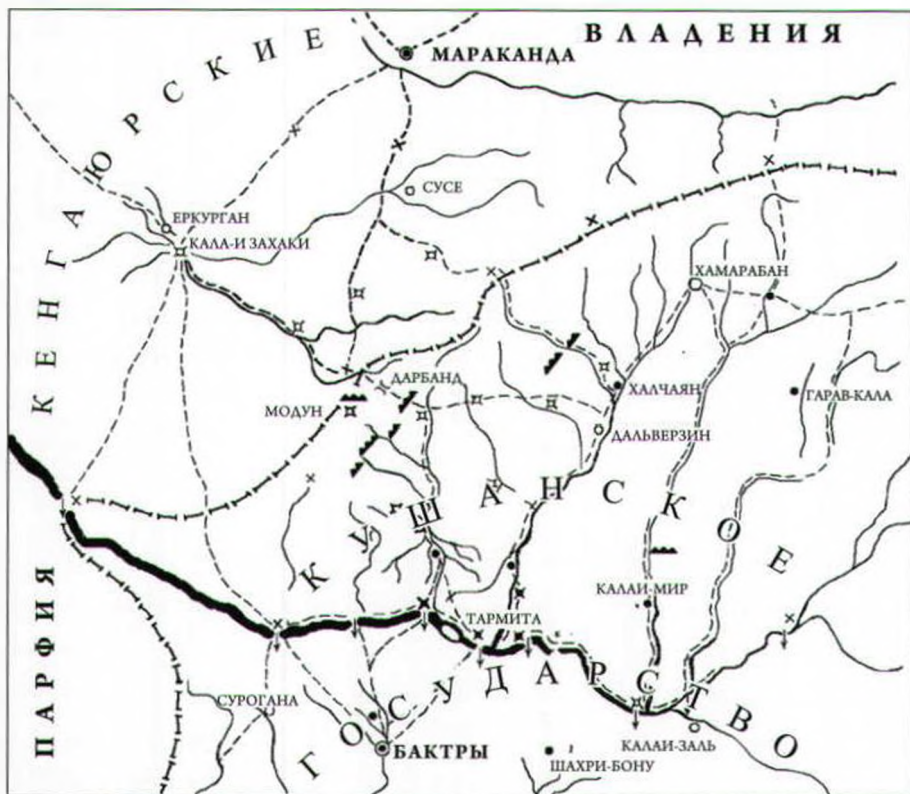
boyitishi sodir bo'lgan. Tovar-pul munosabatlari keng quloch yoya boshlagan. Davlatning pul tizimi antik standartga mos ravishdagi kumush va bronza (tetradraxmalar, draxmalar, obollar, dixalkilar, xalkilar) tangalarga asoslangan. Baqtriya hududida Yunon-Baqtriya tangalari, shu jumladan xazina topilmalari ko'p uchraydi. Diniy hayotda, mahalliy dinlar bilan bir qatorda ellinistik e'tiqod ham muhim rol o'ynagan. Yunon-Baqtriya san'ati rivojlanishida yuqori bosqichlarga ko'tarilgan. Tangalarda podshohlarning portretlari yuqori darajadagi ustalik va mahorat bilan ishlangan. Torevtika, haykaltaroshlik, badiiy ijodning boshqa turlari o'zining nafisligi bilan, muhim ahamiyat kasb etgan. Bugungi kunda ular Janubiy Tojikistonning Taxti-Sangin shaharchasidagi Oks ibodatxonasi va Shimoliy Afg'onistondagi yunonlar shaharchasi bo'lmish Oy xonimda olib borilgan qazilmalar chog'ida topilmoqda.

Miloddan avvalgi II asrning uchinchi choragi (ayrim ma'lumotlarga ko'ra miloddan avvalgi 166 yil) Yunon-Baqtriya podshohligi poyoniga yetdi.

OSIYO REKONKISTASI. PARFIYA VA KUSHON PODSHOHLIGI

Yunon manbalarining ma'lumoti bo'yicha Yunon-Baqtriya podshohligi, asiylar, pasianlar, sakaravlar va tohariy qabilalar tomonidan yakson qilingan (Strabon, IX, 8, 2). Xitoy manbalarida ta'kidlanishicha, Baqtriyani zabt etganlar orasida faqat yuechjlar sanab o'tilgan, ularni ko'proq tohariylar bilan tenglashtirishadi. Ammo, ko'chmanchi xalqlarning O'rta Osiyo janubiga tomon harakati ancha ilgariroq boshlangan. Yuqorida biz Salavk I va Antiox I tomonidan, O'rta Osiyo janubidagi yunonlarga tegishli bo'lgan mulklarni himoya qilish maqsadida, bir qator tadbirlar o'tkazilgani haqida gapirgan edik. Biroq miloddan avvalgi III asr o'rtalariga kelib, ko'chmanchi xalqlarning harakati yanada qudratli kuch ola boshladi, bu ikki yo'nalishda davom etgan. O'rta Osiyo g'arbidan bostirib kelgan parnilar, salavkiylardan hozirgi Turkmanistonning janubini tortib olishadi va O'rta Osiyoda ko'chmanchi xalqlarning birinchi davlatini tuzishadi.

Ushbu mintaqaning markazida har turli sak qabilalari hujum qilib turishgan. Aftidan, miloddan avvalgi III asr oxirlarida ular, Yunon-Baqtriya

Eramizning I-II asrlarida Kushonlar davlatining shimoliy chegarasi.

↓	Kechuv joylari	●	Sug'orma tumanlar markazi
×	Dovonlar	■	Keshuv joylaridagi qal'alar
---	Yo'llar	□	Chegacha oldi qal'alari
- - -	Chegaralar		Temir darvozalar
◎	Poytaxt shaharlar	▲	Mudofaa devorlari
○	Tarixiy-madaniy viloyatlarning markazlari		

podshohligidan So'g'diyonani tortib olishgan va Baqtriyaga qarshi yurish boshlangan.

Polibiy bergan xabarga ko'ra, shoh Evtidem (miloddan avvalgi 230-200 yillar), Baqtriyada salavkiylar qo'shini tomonidan qamal qilingach, "ikkalasining ham ahvoli xavfdan holi emasligini" Antiox III ga bildirib qo'yishni so'ragan, negaki chegarada "ikkalasiga ham tahdid solayotgan, nomadlarning ulkan qo'shini turgani; agar varvarlar chegarani kesib o'tishsa, mamlakat ularning qo'liga o'tishi aniq ekanini xabar qilgan" (Pol. 243, XI, 34).

Bu chegara yoki Zarafshon tizmasi, yoki G'arbiy Hisorning tog'li joylari bo'lishi mumkin, keyinroq Darband yo'lagida qudratli chegara devoralri borligi aniqlangan, to'g'ri, bu chegara Oksdan o'tgan bo'lishi ham mumkin, degan fikrlar ham yo'q emas.

Miloddan avvalgi III asr oxirlarida markaziy So'g'dda Antiox I ga taqlid qilib – tangalar zarb qilina boshlangan edi, Buxoro So'g'dida esa miloddan avvalgi II asrda – Evtidem tetradraxmalariga taqlidan, mahalliy hukmdorlar tomonidan tangalar chiqarila boshlagan, ehtimol ularning kelib chiqishi saklardan bo'lsa kerak.

PARFIYONA SHOHLIGI

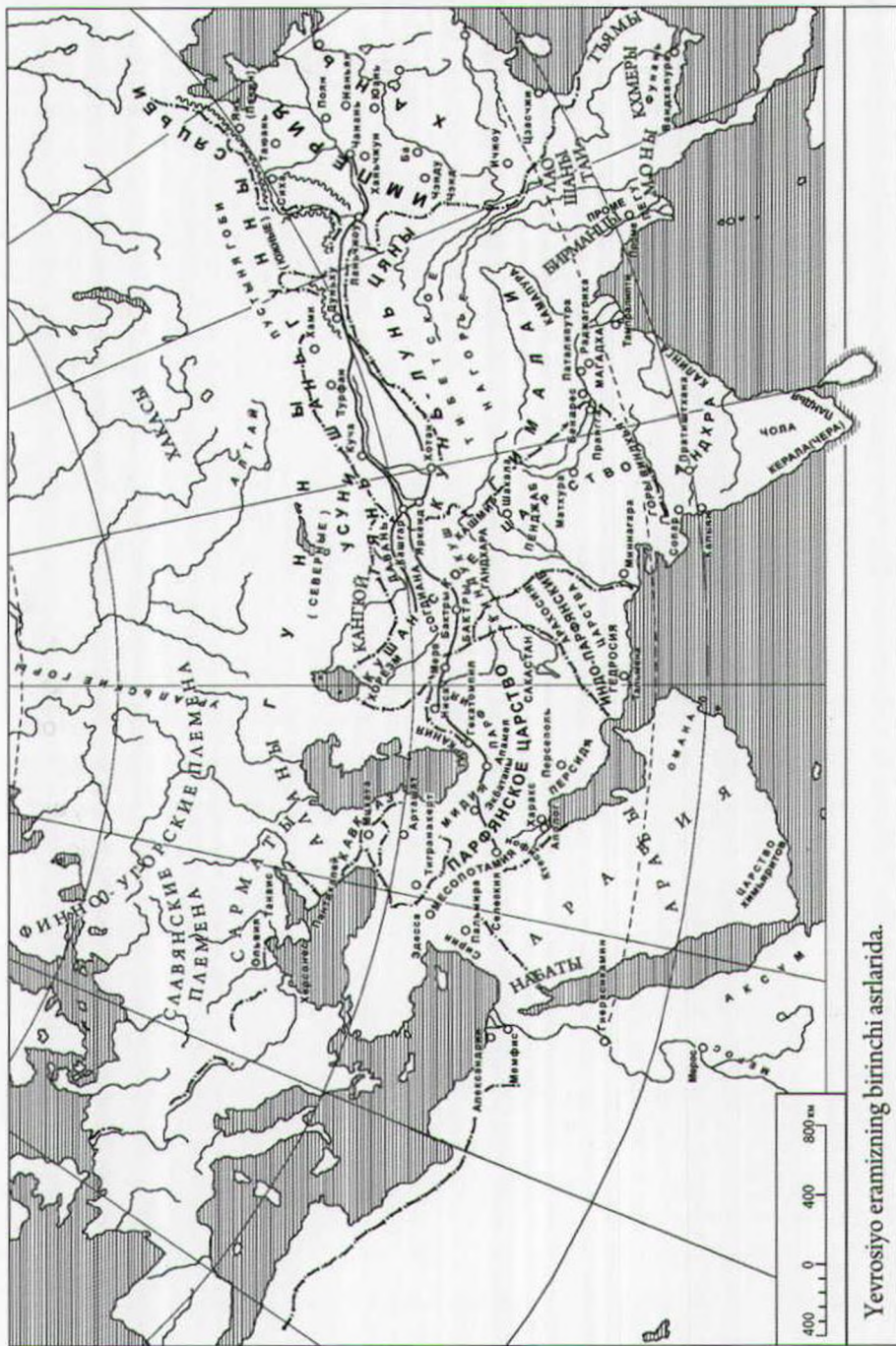
U zamonaviy Turkmaniston janubining Konetdog' tog' oldi etaklarida joylashgan, qadimiy Parfiyona viloyatining Arshak boshchiligidagi ko'chmanchi parn konfederatsiyasi tomonidan miloddan avvalgi III asr o'rtalarida salavkiylar noibi Andragoraga qarshi kurashi zamirida yuzaga kelgan. Parfiyona davlati Arshak nomidan olinib, hukmron sulolaning nomiga aylanib qolgan. Miloddan avvalgi 247 yilda Asaaka shahrida Arshak shohlik unvonni qabul qiladi va tantanali ravishda toj kiydirilib, Parfiyona davlatining taxtiga o'tiradi. Arshakiylar sulolasi qariyb 500 yil davomida hukmronlik qilgan va Sosoniylar tomonidan taxtdan ag'darilgan. Sulolaning keyingi podshohlari o'z nomlari bilan bir qatorda, shuningdek, sulola asoschisining nomini ham olib yurishga ega bo'lishgan. Eramizning I asr boshlarida Parfiyona davlatiga hukmronlik qilish, sulolaning kichik Arshakiylar deb nomlanuvchi, ikkinchi darajali ajdodi qo'liga o'tadi. Uning asoschisi Artaban III (eramizning 12-33 yillari), ona tomonidan Arshakid,

Girkanin va Karmanin viloyatlarining hukmdori bo'lgan. Eron an'analarida Arshakiylarga, bu yerdagi hokimiyatni zo'ravonlik bilan, noqonuniy ravishda qo'lga kiritgan sulola sifatida qaraladi. Parfiyona shohligi dastlab Turkmaniston janubi va Xuroson shimolidagi poytaxti Mixridatkert (Bagir qishlog'idagi Nisa shaharchasi o'rnida) hisoblanmish, Parfiyona viloyatini egallagan.

Keyinchalik Salavkiylar, Yunon-Baqtriya va Rim bilan bo'lgan janglarda parfiyaliklar Mesopotamiyadan to Baqtriyagacha bo'lgan ulkan hududni bosib olishadi. Mazkur davlatning poytaxti Tigr daryosidagi Ktesifon shahri bo'lgan. Parfiyona Metridat II (miloddan avvalgi 123-87 yillar) davrida eng qudratli davlatga aylanadi. Kichik Arshakiylar davrida Mesopotamiyaning yunon shaharlarini polisli o'z-o'zini boshqarishi bekor qilinadi. Yunon madaniyatiga xos elementlar, bundan oldingi paytlarda keng tarqalgan bo'lsada, endilikda ular qayta ishlanib, mahalliyilariga almashtirila boshlandi. Rim bilan bo'lgan uzluksiz janglar, unchalik muvaffaqiyat keltirmay qoldi, hukumatda separatizmning ortib borishi, Parfiyona davlatining parchalanib ketishiga olib keldi. Eramizning 226 yillarida Persida viloyatining hukmdori (Eronning janubi-g'arbida) Artashir, mahalliy hukmdorlarning ittifoqiga tayanib, Xormizdagondagi jangda Parfiyona shohi Artaban V ning armiyasini yakson qiladi va o'zining yangi eroniy – Sosoniylar davlatiga asos soladi.

Parfiyona davlati ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning darajasi va xarakteri bo'yicha bir butun yaxlitlikka erishmadi. Uning g'arbiy viloyatlarida (Mesopotamiya) sinfiy quldorlik shakli ancha ruvojlangan bo'lishi bilan bir qatorda, aholining anchagina foizi to'la ozod insonlar bilan, Sharqiy viloyatlarida esa jamiyat uchta asosiy guruhni tashkil qilgan: "erkin" (ozodlar) yoki "chavandozlar" – oliy tabaqa, o'rta tabaqa – o'troq, dehqonchilik bilan shug'ullanadigan aholining asosiy qismidan iborat bo'lgan, erksiz, to'belar, va quyi qatlam – qullar.

Parfiyona podshohligida davlat qurilishining xarakteri uchta an'ananing ta'siri orqali belgilangan: ahamoniylar Eronining vorisligi, Salavkiylarning ellinistik davlatchilik jihatlari va parfiyona ko'chmanchilari ittifoqining harbiy demokratiya urf-odatlarini.

Yevrosiyo eramizning birinchi asrlarida.

Davlat boshlig'i podshoh hisoblangan. Podshohlik hukumati Arshakiylar avlodining jamoaviy boyligi bo'lib, unga faqat mana shu avlod vakillarigina talabgor bo'lishi mumkin edi. Podshoh qoshida ikkita kengash bo'lgan: birinchise shoh qarindoshlaridan tashkil topgan bo'lib, ancha muhim rol o'ynagan, ayniqsa taxt vorisligi masalalarida, ikkinchisi kohinlar – sehrgarlardan iborat bo'lgan. Arshakiylardan tashqari Parfiyona davlatida yana oltita nufuzli urug'-aymoq vakillari muhim ahamiyat kasb etgan. Shohlik hududi bir nechta satrapliklarga bo'lingan, ularning hukmdorlari shoh tomonidan tayinlangan, shuningdek, uncha katta bo'lmagan mustaqil podshohliklar ham mavjud bo'lib, mahalliy sulolalar tomonidan boshqarilgan. Parfiyona davriga xos O'rta Osiyodagi eng muhim yodgorliklar – Nisa shaharchasi, unda olib borilgan qazilma ishlarida Parfiyona hujjatlarining arxivi, fil suyagidan ishlangan, yuksak darajadagi badiiylik namunasi bo'lgan ritonlar, birinchi Arshakiylar dahmasi, loydan yasalgan haykalcha.

Miloddan avvalgi III-II asrlarda O'rta Osiyoning janubiy qismida kamdan-kam uchraydigan ellinizm – sinkretik tarixiy-madaniy hodisaning ta'siri kirib keladi, u Yaqin va O'rta Sharq – O'rta yer dengizidan to Hindistongacha bo'lgan ulkan hududni qamrab oladi. Miloddan avvalgi II asr ikkinchi yarmining boshlarida ellinlarning siyosiy hukmronligi poyoniga yetgan bo'lsa, ellinizmning ta'siri anchagina uzoq davom etadi. Ular moddiy, ma'naviy va badiiy madaniyatning ko'plab sohalarida aks eta boshladi.

Yunon-Baqtriya shohligi, sak qabilalari (asiylar, pasman, sakaravlar) zarbasi ostida, so'ngra esa Baqtriyaga xunlar bosimi ostida kirib kelgan, yuechj-tohariylar hujumiga dosh bera olmay, miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmi boshlarida yiqitiladi.

Yuechj-tohariylar avvaliga Shimoliy Baqtriyaga joylashgan (O'zbekistonning hozirgi Surxondaryo viloyati va Tojikiston janubi), so'ngra esa butun Baqtriyani bosib olishadi va Baqtrani (Shimoliy Afg'onistondagi hozirgi Balx shahri) o'zlarining poytaxtlari deb e'lon qilishadi. Ular konfederativ tipdagi o'ziga xos davlatni barpo qilishadi, uning beshta mulki bo'lib, ularning boshida, kattagina mustaqillikka ega bo'lgan, yabg'ular turgan.

Shunga o'xshash davlat – Kangyuy, ehtimol u ham ko'chmanchilar tomonidan barpo qilingan bo'lsa kerak, ular miloddan avvalgi II asrda

O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'ida qo'nim topishgan. Xou-Xanshuning ma'lumotlariga ko'ra, u beshta mulkdan tashkil topgan. Bularning har biri, ayrimlari esa miloddan avvalgi II-I asrlardayoq, boshqasi (Choch) eramizning II asrlaridan e'tiboran o'z tangalarini zarb qila boshlashgan, bu ham ularning mustaqilligidan dalolat beradi.

KUSHONLAR SALTANATI

Eramizning I asri birinchi yarmida yoki o'rtalarida Kushon Yuechjiy knyazligining yuqori darajaga ko'tarilishi natijasida (Xitoycha talqinda Guyshuan) Kushon podshohligi yuzaga keladi. "Kushon" so'zi yohud sulolaga, yohud qabilaga mansub nom bo'lsa kerak. Uni ilk bor ishlatilishi – miloddan avvalgi II-I asrlarda shimoli-sharqiy Afg'oniston va Tojikiston janubida hukmdorlik qilgan Kushonning "Geraya" tangalarida uchratish mumkin, biroq Kushonning dastlabki podshohligi Qobuliston va Qandahorda kechgandi.

Kushon podshohligi Rim imperiyasi, Parfiyona shohligi va Xan saltanati bilan bir qatorda antik dunyoning eng qudratli davlatlaridan biri hisoblangan. Shoh Kanishka davridagi o'zining kuch – qudratga to'lgan paytida (eramizning II asri birinchi yarmida) u shimoliy Hindiston, Pokiston, Afg'oniston va janubiy Tojikiston hududlarini egallagan. O'zbekistonda Kushon podshohligining shimoli-sharqiy chegarasi Baqtriya va So'g'dni ajratib turuvchi, G'arbiy Hisor (Boysun-Ko'hitong) tizma tog'lari orqali o'tgan. Bu yerda Sho'robsoy vodiysidagi Darband qishlog'idan 3 km g'arbdagi Sarimas va Suvsiz tog' singari ikkita tog' massivini ajratib turgan joyda, aftidan, shoh Vime Takto tomonidan qudratli chegara devorlari ko'tarilgan, ular Kushon davlatini shimoldan bo'ladigan ko'chmanchilarning hujumidan qo'riqlab turgan.

Guyshuan (Kushon) Sixousi (hukmdori, Xitoy manbalaridagi ma'lumotlar bo'yicha (Xan Katta Uyi tarixi)) qolgan to'rtta mulklarni o'ziga bo'ysundirib, bu bilan mustaqil davlat barpo qilishga erishgan. Xan Katta Uyi Tarixida (eramizning I asrlari) u Katta yuechjiylar davlati sifatida tilga olinadi, gunnar tomonidan yakson qilinganidan so'ng va yuechjiylarning kattagina qismi O'rta Osiyoga ko'chib o'tgan, zamonaviy Xitoyning Gansu

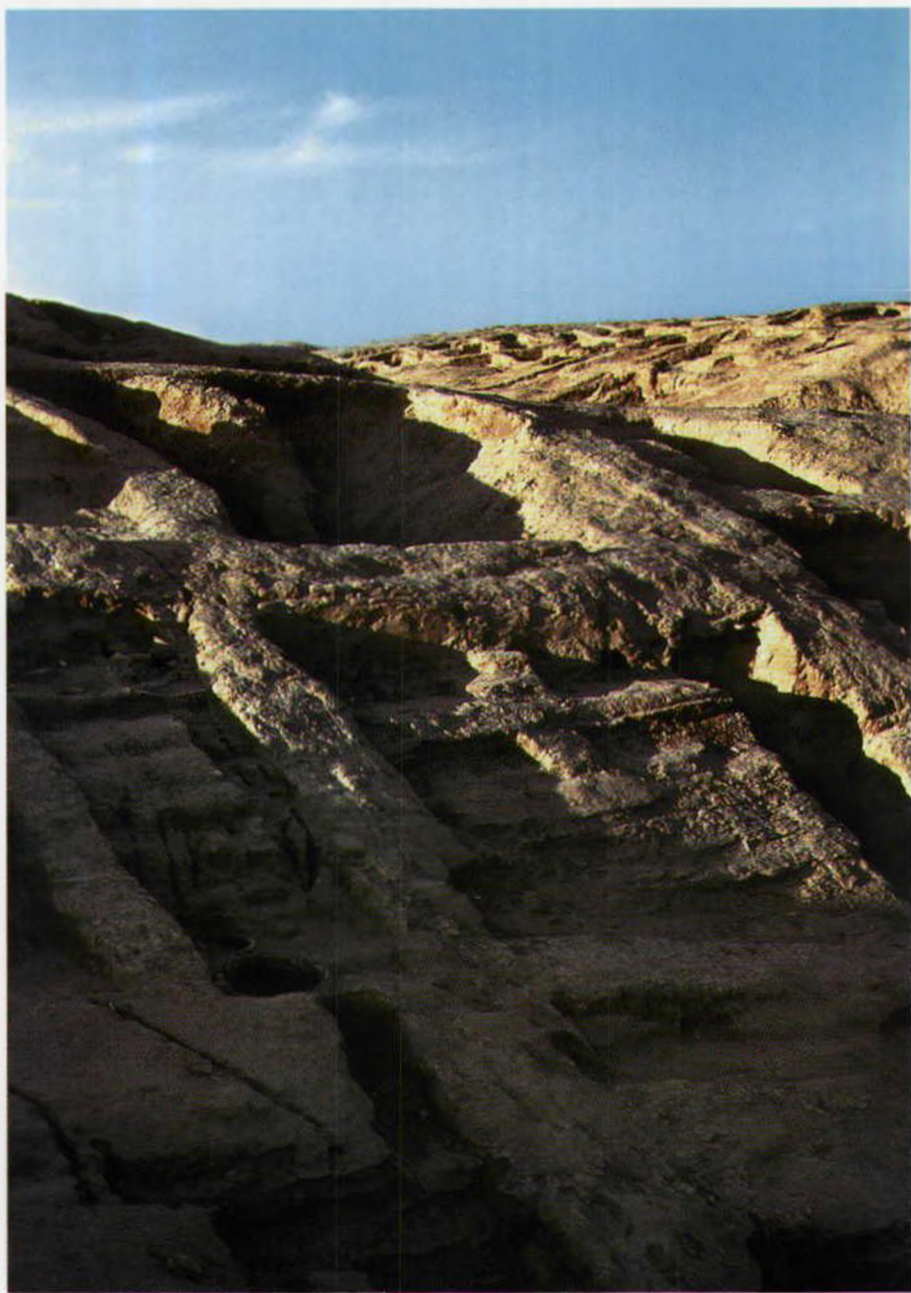
qo'rg'onidagi tog'larda makon aylagan, Kichik yuechjiylardan farqli o'laroq katta nufuzga ega bo'lgan.

Ilmiy adabiyotda mazkur davlat Kushon saltanati deya atalib, hukmdor sulolaning nomi bilan, Kushon davlati sifatida o'rnashib qolgan.

Ilk bor "Kushon" so'zining ishlatilishi "Geraya" deb atalmish tetradraxma va obolalarda qayd etilgan. Ulardagi bitiklarda aytilishicha: "Geraya hukmdori Sanaba Kushona". "Geray" so'zi va "Sanab"ni olimlar hukmdorlarning nomi deb hisoblashgan, aslida esa, ular unvon (geray) va epiteta (sanab – dushmani daf qiluvchi narsani ko'rsatish uchun uning nomiga qo'shib aytiladigan so'z), Kushon esa qabila nomi emas, balki hukmdorning nomidir. Aynan Kushon – Kushoniylar sulolasining asoschisi bo'lib, miloddan avvalgi I asrda, Baqtriyaning shimoliy-sharqiy qismida hukmdorlik qilgan bo'lsa kerak, negaki tangalarining anchayin ko'pgina qismi aynan o'sha yerdan topilgan.

Keyinchalik, qandaydir noma'lum sabablaru voqealar natijasida Kushonlar Qobuliston va Qandahorga ko'chib o'tishadi, aftidan o'sha yerda, miloddan avvalgi I asr boshlari – eramizning I asrigacha, Kushon davlatining oyoqqa turishi sodir bo'lgan. Uning asoschisi Yabg'u (Knyaz, Yo'l boshchi), so'ngra esa shoh, shohlar shohi Kujula Kadfiz (Kadfiz I) bo'lgan, uning davrida Kushonlar zamonaviy Afg'oniston va Pokistonning kattagina qismini bosib olishgan. Uning vorislari Vime Takto va Vima Kadfiz (Kadfiz II) davrida Kushonlar mulkiga Hindistonning anchagina qismi va Shimoliy Baqtriya qo'shib olingan (O'zbekiston va Tojikistonning janubi). Kushon podshohligi Kanishka I davrida eng yuqori darajadagi qudratga erishgan.

Ilk Kushon shohlarining geneologiyasi Baqtriya yozuvida bayon qilingan. Bu nodir qo'lyozma Shimoliy Afg'onistonning Rabatak qishlog'ining Bog'lon qo'rg'onida joylashgan Kofir qal'a me'moriy yodgorligi qazilganda topilgan. Bu yozuv Kushon davlati tarixini o'rganish bo'yicha, eng muhim manba bo'lib hisoblanadi. Baqtriya yozuvida bitilgan bu topilmada aytilishicha (bitikda u oriy tili deb atalgan), Kanishka Shafar karalrangga (chegara viloyati boshlig'i) ibodatxona qurish haqida buyruq bergan, u yerda kushonlar topinadigan bosh ilohalari va kushonlar izzat – hurmat qiladigan hamda Kushon podshohlari, ularning avlodlarining haykalchalari o'rnatilgan. Quyidagi satrlarni so'zmaso'z keltiramiz: "...yuqorida sanab o'tilgan mazkur ilohalarning tasvirini

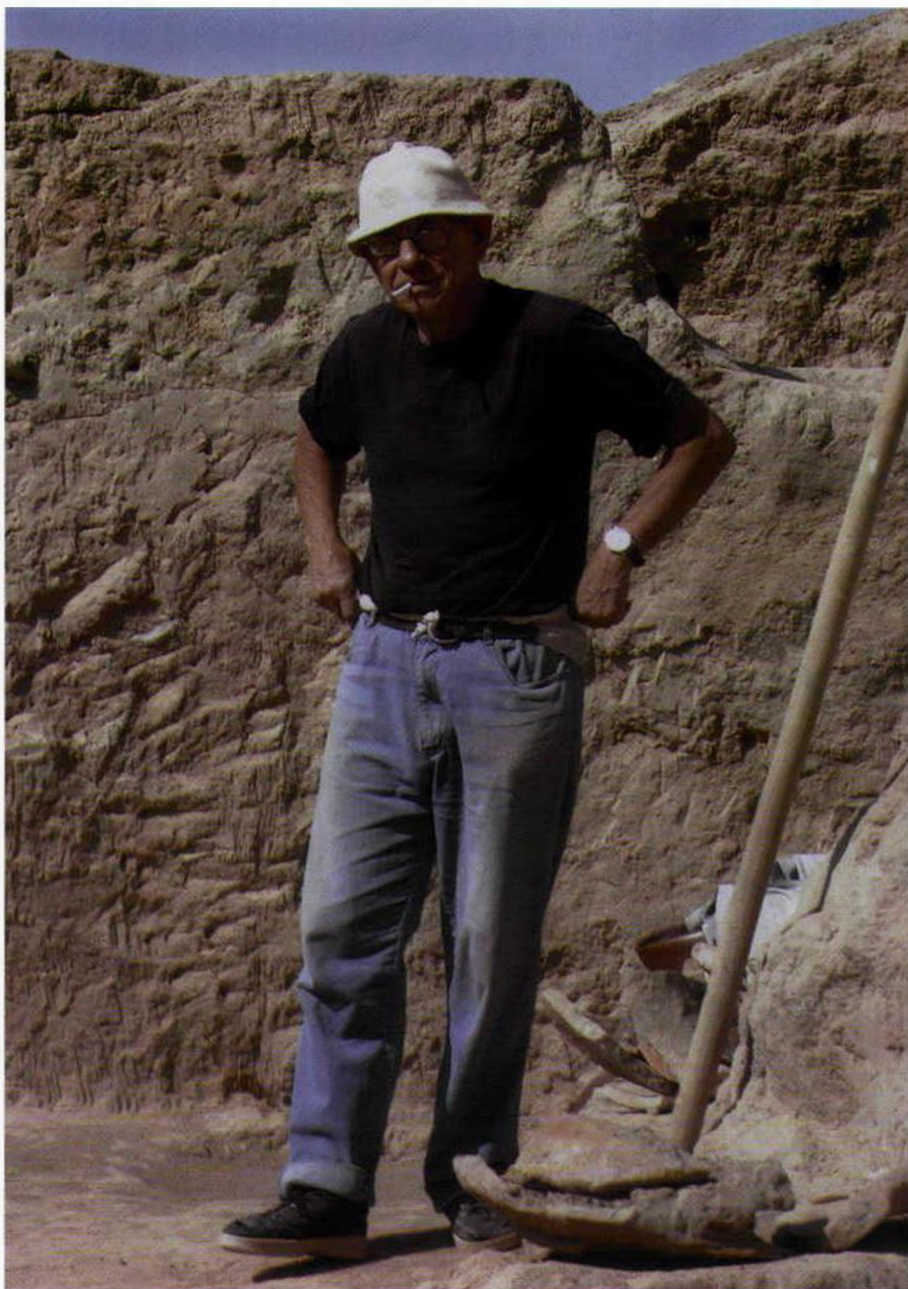

Kampirtepa. Shaharchaning bir qismi.

Kampirtepa. Shaharchaning bir qismi.

Muallif Kampirtepadagi qazishmada.

tayyorlashga buyruq berdi. Va u podshohlar uchun ham haykalchalar tayyorlashga buyruq berdi: o'zining bobokaloni shoh Kujula Kadfiz uchun, va shoh Vima Tok[to] bobosi uchun va o'z otasi, shoh Vima Kadfiz uchun hamda o'zi – shoh Kanishka uchun”.

Mana shu tarzda Kushon podshohligida to'g'ridan-to'g'ri taxt vorisligi nasldan-naslga o'tish tartibi amal qilgan, bunda taxt otadan o'g'ilga o'tavergan. Podshohlik asoschisi – Kujula Kadfiz → uning o'g'li Vima Tak [to], → nabirasi Vima Kadfiz → avara Kanishka.

Kushon davlati hukmdorlari turli unvonlarga ega bo'lishgan: Kanishkagachabo'lganyunoncha – basilevs (shoh), basilevsbasilleon (shohlar shohi), Kanishka hukmronlik qilayotgan davrdan boshlab baqtriycha – Shao (shoh), shaonao shao (shohlar shohi), shuningdek hindcha unvonlar ham urfda bo'lgan – maharaja (shoh) maharaja rajatiraja (shohlar shohi), devaputra (xudoning o'g'li).

Kushon saltanatida turli eralar (davrlar) mavjud bo'lgan (salavkiylar davri, Vikram, Saka davri va hokazo), shu jumladan, Kanishka I hukmronlik qilgan paytdan boshlangan, Kanishka davri. Boshqa Kushon podshohlarining hukmronlik davri ham mana shu eralar orqali sanalashtirilgan:

Kanishka I. 1-23 yil.

Vasishka. 24-28 yil.

Xuvishka. 28-60 yil.

Kanishka II. 41 yil.

Vasudeva (Kanishka III) 64-98 yil.

Kanishka davri bilan zamonaviy erani qiyoslash anchagina qiyinchiliklarni tug'diradi, shu bois mazkur eranning boshlang'ich sanasiga nisbatan turlicha qarashlar mavjud – miloddan avvalgi I asr oxirlaridan to eramizning 278 yiliga qadar. Biroq, eng ishonarlisi va haqiqatga yaqinrog'i, Kanishkaning davri (erasi) eramizning II asri birinchi yarmida boshlanganidir.

Kushon podshohligi teokratik (siyosiy hokimiyat ruhoniylar qo'lida bo'lgan idora usuli) davlat hisoblangan, unda shoh dunyoviy ishlarga boshchilik qilish bilan birga, bosh koinlik ham qilgan. Saltanat alohida satrapliklarga bo'lingan, ularning hukmdorlari, aftidan, ma'lum bir mustaqillikka ega bo'lishgan.

Kushon saltanatida quldorlik tuzumi hukm surgan bo'lib, binobarin, unda muhim rol qishloq jamoalariga tegishli bo'lgan. Diniy siyosatda Kushon podshohlari diniy erkinlikni e'tirof etish tarafdorlari bo'lishgan: sulolaviy din bilan bir qatorda, buddaviylik va zardushtiylik va boshqa dinlar-hindu, eron, Yunon va Misr dinlari davlat doirasida keng tarqalgan edi. Turli-tuman hunarmandchilik, ichki va xalqaro savdo ushbu podshohlikda keng tarqalgani diqqatga sazovordir. Pul tizimi oltinga va misga asoslangan. Dehqonchilik rivojlangan, asosan sug'orma ziroatchilik, ko'plab turdagi qishloq xo'jalik ekinlari yetishtirilgan. Shaharlar yuqori darajadagi rivojlanish bosqichiga ko'tarilgan.

Eramizning III asri birinchi yarmining oxirlari yoki o'rtalariga kelib Kushonlar davlatining hukmronligi yakuniga yetdi. Baqtriya-Tohariston alohida hukmronlik qilish huquqi asosida Sosoniylar davlati tarkibiga kiradi, unda boshqaruv kushonshoh unvoniga ega bo'lgan, Sosoniylarning shoh uyi a'zolari qo'lida bo'lgan.

So'g'd (O'zbekistonning Qashqadaryo va Samarqand viloyatlari), bu vaqtda mustaqil davlat sifatida faoliyat ko'rsatayotgan bo'lib, Girkod sulolasi tomonidan boshqarilgan, aftidan u ham kelib chiqishi Yuechjiylardan bo'lsa kerak. Xorazmda hukumat tepasiga Afrig'iyalar sulolasi keladi va an'anaviy sulolaviy timsol – otda o'tirgan chavandozga qarab mushohada yuritadigan bo'lsak, 700-800 yil davomida hukmronlik qilishgan. Buxoro va Dovon (Farg'ona), shuningdek, aftidan Choch ham mustaqil hukmronlik qilgan viloyatlar sifatida namoyon bo'ladi, jumladan ular o'z tangalarini zarb etib kelganlari (Xitoyning ushu tangalaridan foydalanadigan, Dovondan tashqari) buni yaqqol tasdiqlaydi. Shunisi ham borki, Transoksionaning barcha hukmronliklari, har qalay nomigagina bo'lsada, Kangyuy tarkibiga kirgan bo'lishi ehtimoldan holi emas.

Miloddan avvalgi III-IV asrlar O'rta Osiyo tarixida – Kushonlar va Parfiyona kabi qadimgi buyuk saltanatlarining yemirilishi, ko'plab mayda mustaqil hukmdorliklarning tashkil bo'lishi, xionitlar va kidaritlar singari ko'chmanchi qabilalarning zo'ravonlik bilan kirib kelishi, qadimiy ijtimoiy formatsiyalarning buzilishi, iqtisodiyot, moddiy va badiiy madaniyatning tanazzulga yuz tutishi bilan tavsiflanadi.

MADANIYAT

Mamlakatimiz olimlari tomonidan ochilgan Kushonlar davriga oid madaniyat va san'at yodgorliklari, ayniqsa O'zbekistonning Surxondaryo viloyatida va fransuz tadqiqotchilarining Shimoliy Afg'onistondagi topilmalari turli-tuman va e'tiborga molikdir. Ular mahobatli haykaltaroshlik, devoriy rangtasvir, me'morchilik ziynatlari, koroplastika, sopolchilik, suyaklarga naqsh solish, gliptika, zargarlik san'ati, metalldan yasalgan badiiy buyumlar sifatida taqdim etilgan. Ularning tahlili, Kushonlar san'ati ikkita asosiy yo'nalishda rivojlanganini ko'rsatmoqda: hind-buddaviy va mahalliy Baqtriya san'ati, nisbatan darajada ellinlashtirilgan, ayniqsa amaliy san'atda ko'chmanchi xalqlar san'ati an'analari ruhi, ma'lum ma'noda o'z aksini topgan.

Ushbu mintaqaning mahobatli san'atida haykaltaroshlik buyuk rol o'ynagan, ularni tayyorlash an'analari, Oks ibodatxonasida olib borilgan qazishma ishlarining ko'rsatishicha, Salavkiylar va Yunon-Baqtriya davriga borib taqaladi. Kushonlar davridagi Baqtriya haykaltaroshligi loy, gips va toshdan yasalgan. Ammo, metall va kombinirlashgan haykaltaroshlik ham mavjud bo'lgani ehtimoldan holi emas. Kampirtepadan topilgan, yog'ochdan yasalgan va yuza qismi yupqa kumush bilan qoplangan erkak kishining haykalchasi, bunga ishora qilgandek bo'ladi. Loydan yasalgan haykallarning ijro texnikasi – qo'lda bajarishdan iborat bo'lib, ichki qolipga bir necha qatlam joylashtiriladi va qatlamning umumiy shakli aniqlab olinadi, so'ngra esa o'sha loy yoki gipsdan pishiq-puxta ishlov berilgan qatlam nafis (plastik) ravishda surtiladi, tana va yuz rangiga mos tusga bo'yaladi. Chehraning va bezaklarning alohida detallarining bosma naqshini tayyorlash uchun ko'pincha qoliplardan foydalanishgan. Qoidaga ko'ra, loydan yasalgan haykallar yuqori bo'rttirma (rel'efda) shaklida, devoriy yoki devor bo'yi qilib ishlangan. Tosh haykallar friz (Ayritom) ko'rinishida yoki bir guruh odamlarning alohida o'tirgan (Ayritom) yoki tik turgan (Surx-Kotal) holatidagi shakllarda yasalgan.

Baqtriya haykaltaroshligiga mahobatlilik va qat'iy oldiga qaratilgan (frontal) lik xos bo'lgan. Biroq shu bilan birga, tangalardagi podshohlar va ilohalarning tasviriga qarab, ular aftidan, mahobatli haykallarning nusxalari

bo'lsa kerak-ki, bu yon tomondan ko'rinishli tasvirning uch choraktalik tarzda yetkazish mahoratini ham puxta egallaganliklaridan dalolat beradi.

Baqtriyadagi mahobatli haykaltaroshlik birinchi navbatda ularni ibodatxonalarga o'rnatishga mo'ljallangan bo'lib, mavzuiy va g'oyaviy jihatdan ikkita siyosiy mazmunni O'zida mujassam etgan: diniy va dunyoviy, qandaydir bir mifologik (asotirli) qiyofalar talqini hozircha qayd etilmagan. Diniy eng avvalo buddaviy haykaltaroshlik ko'psonlidir ular Ayritom, Dalvarzintepa, Qoratepa va Fayoztepa naminalari hamda boshqa uncha ahamiyat kasb etmagan yodgorliklar sifatida taqdim etilgan. Baqtriyaning diniy haykaltaroshligi ham kamroq taqdim etilgan.

Dalvarzintepa va Surh-Katol – ammo ular Baqtriyada keng tarqalganini, Surh-Katol va ayniqsa Rabatakda yozuvlar tasdiqlaydi, ularda Kanishka davrida bunyod etilgan ibodatxonalarga qaysi zardushtiy ilohalarining haykallari o'rnatilgani aniq ko'rsatib o'tilgan bu – Umma, Nana, Axuramazda, Mazdovan, Sroshard, Narasa, Mixr haykallaridir. Shubha yo'qki, mahalliy ilohalarning haykalchalari Baqtriyaning boshqa ibodatxonalarida ham o'rnatilgan, ammo, hozircha ularning mavjudligini tasdiqlaydigan yakkayu-yagona dalil, Iloha ayol haykalining boshi, ehtimol u Dalvarzintepadagi boshi bog'log'lik o'rta yoshdagi ayolning qiyofasini aks ettiruvchi – Nanadir.

Kushonlar davrida dunyoviy yo'nalish ham keng tarqalgan bo'lib, unda "sulolaviy san'at" yetakchi o'rinni egallagan. O'sha Rabatak bitigidan aniq bilib olish mumkinki, Baqtriya ibodatxonalarida, himoyachi-ilohalar haykalchalari bilan bir qatorda, podshohlar haykalri ham o'rnatilgan, shunda ham birgina hukmronlik qilib turgan Kanishkaning o'zinikigina emas, balki undan oldin o'tganlarning hammasi: bobokaloni Kujula Kadfiz, bobosi Vima Tok[to] va otasi Vima Kadfizniki, Matdagi taxtda o'tirgan podshohning haykali ham bunga ishonch hosil qildiradi, endilikda J. Kribb tomonidan aniqlanib, ma'lum bo'lishicha u shoh Vima Takto ekan.

Ehtimol, shohning (Kanishka) haykali, qimmatbaho liboslarga burkangan, tik turgan holdagi Surh-Kotaldan topilgan tosh haykal tarzida namoyon bo'lgandir, bu san'at asarlariga mahobatlilik va qat'iy frontal (oldinga qaratilgan) holda ishlanganligi xarakterlidir. Bu shoh (Xuvishka) qiyofasi ekanligi ham ehtimoldan holi emas, u Ayritomdagi haykalchali

blokda berilgan bo'lib, Baqtriya yozuvi ham bor, unda o'tirgan holdagi erkak kishi va uning yonida tik tirgan ayol shakli tasvirlangan.

Dunyoviy yo'nalishni gips va loydan ishlangan, Dalvarzintepadagi shahar chekkasida joylashgan budda ibodatxonasining donatorlari tasviri aks ettiradi. Bularning orasida eng jozibali haykalcha yuz chehralaridan olijanoblik balqib turgan, oltin to'qalar bilan bezatilgan baland uchlik qalpoq kiyib olgan "Kushon shahzodasi"ning boshidir. Mana shu haykalchanning boshini G. A. Pugachenkova Kamain ibodatxonasidagi, shoh Antioxning boshi bilan taqqoslagan va ularda uslubiy yaqinlikni ko'rgan. Shu bilan birga, biz tomonimizdan pishiq-puxta o'rganilgan tilla tangalardagi Kushon shohi Vasudeva I ning tasviri Dalvarzintepadan topilgan "Kushon shohi" boshi bilan taqqoslab ko'rilganida yuz qirralarida yaqin o'xshashlik borligi, bosh kiyimi shakli va bezaklari ham ikkala shaxsda bir xil. Nomsiz "Kushon shahzodasi"ning haykalchali boshi, Kushon podshohi Vasudeva I ning tasviri ekanligi ehtimoldan holi emas.

Shubhasiz, Baqtriyaning mahobatli haykaltaroshligi ulkan badiiy hodisa sifatida namoyon bo'lib, o'zida ellinistik, hind-buddaviy va Baqtriyaga hos qirralarni mujassamlashtirgan.

O'rta Osiyoda devorga ishlanadigan mahobatli rangtasvir san'atining yuzaga kelishi, bir necha ming yilliklar oralig'idagi tanaffusdan so'ng (mazkur rangtasvirning qadimiy namunalari bu o'rinda miloddan avvalgi VI ming yilliklardagi Neolit davri bilan bog'lanmoqda) Tojikistondagi devoriy naqshlar bir butun yaxlitlikda antik davr san'ati bilan bevosita bog'langan.

Eramizning I asr boshlariga taalluqli bo'lgan devoriy naqshlarning eng erta namunalari Xolchayondan topilganlari bo'lib, Baqtriya ibodatxonalarining ilohalari va Dalvarzintepadagi saroy binolari, Qoratepa g'oridagi buddaviy majmua hamda Eski Termizdagi yer ustiga qurilgan budda monastiridagi (ibodatxonasi) devorga ishlangan rangtasvir asarlari eramizning I-II asrlari bilan sanalanadi. Zartepadan tashqarida devorga ishlangan mahobatli rangtasvir, Kushonlar davriga taalluqli bo'lib, Tuproqqal'adan topilgan (eramizning II-III asrlari) rasmlar ham mana shu davrga mansub.

Topilgan joyiga qarab mushohada yuritadigan bo'lsak, Devorga ishlangan mahobatli rangtasvir, aftidan diniy va dunyoviy binolarga mo'ljallangan peshtoqlar bezagining bir qismi bo'lib hisoblangan. Naqshlar bilan ayvon, zallar va alohida xonalarning devorlari qoplangan. Ular yelimli eritmada ma'danli bo'yoqlar bilan quruq qilib berilgan alebastr ustiga ishlangan. O'z karakteriga ko'ra rangtasvir syujetli va bezakli bo'lgan, uning g'oyaviy mazmuni esa dunyoviy, diniy yoki asotirli (mifologik) ohang kasb etgan.

Dunyoviy yo'nalishdagi namunalar Xolchayon saroyidan uncha ko'p bo'lmagan parchalar (fragment) tarzida taqdim etilgan. Ularda ellinistik tip va ehtimol Markaziy Osiyoga xos bo'lgan bolalar boshi tasvirlangan. Shubhasiz, Dalvarzintepadagi saroyda ham dunyoviy xarakterdagi rangtasvir namunalari bo'lgan, u yerdan dubulg'a kiyib olgan baqtriyalik harbiy va zirhlashtirilgan ot basharasining tasviri tushirilgan parcha topilgan.

Diniy xarakterdagi rangtasvir ikkita diniy yo'nalish-buddaviy va mahalliy baqtriyaliklarni dini asosida bajarilgan.

Fayoztepadagi devorda o'ndan ziyod shaxslar ishtirokida ko'pshaklli sahnaviy asarning bir qismi saqlanib qolgan, uning markazida Buddaning tasviri joylashgan bo'lib va u tomon kelayotgan bosh atrofidagi yog'dulari (nimba) bilan mahalliy ilohalarni ko'rish mumkin. Ulardan birining boshi uzra olov ilohasi Faroning nomi bitilgan yozuv saqlanib qolgan.

Qoratepadagi naqshlar bizgacha ancha parcha (fragment) lashgan holda yetib kelgan. Parchalarning birida syujetli sahna saqlanib qolgan-boshi uzra yog'du sochib turgan Buddha mandalda va rohibalar, Badxi daraxti ostida o'tirgan holati tasvirlangan. Boshqa parchada esa "dx'yana mudra" holatida o'tirgan Buddha. Yana bitta parchada Buddha ibodatxonasi qanchalar g'alati ko'rinmasin, aftidan, zardushtiylarning murda qoldiqlarini ostadonga solib nausda qoldirishdan oldin, suyaklarni tozalayotgan urf-odatini tasvirlangan.

Tub ildizli Baqtriya dinini Dalvarzintepadan topilgan iloha Nana ibodatxonasining devoriy rangtasviri aks ettiradi, u ham parchalardan iborat bo'lib, polda yotgan holda topilgan. Ta'mirlangan sahnada, zoomorfli taxtda o'tirgan iloha va unga tomon yo'nalgan va boshi uzra jajji go'dakni ko'tarib olgan oppoq libosdagi kohin va qo'lida ikki nafar chaqaloqni ko'tarib olgan kohina tasvirini ko'rish mumkin. Syujetning mazmuni noaniqligicha qolgan,

biroq u aynan diniy marosim bilan bog'liq: chaqaloqlarning iloha huzuriga oq fотиha olish uchun olib kelishgan yoki ilohaga atab qurbonlik qilish marosimi tasvirlangan bo'lishi mumkin.

Ibodatxona naqshida erkin bo'shliq mavjud emas, barcha shakllar qizil tusda tasvirlangan va o'simlik navdalari, oltibargli gullar bilan to'ldirilgan. Palitra anchakeng bo'lib, naqshlarda qora, moviy, jigarrang va sariq ranglardan foydalanilgan, shunisi ham borki ayollar va bolalar shaxsida teri rangi och pushti, erkaklarniki esa-qizil rangga bo'yalgan. Shakllar tarhi ingichka qora chiziq bilan hoshiyalangan. Shakllar hajmi nurli soyalar yordamida va tarhining chetlari onda-sondagi qizil chiziqlar bilan qoralangan, tasvirlar berilishining usuli ham har turli: barcha shaxslarning nafis qilib chizilgan ifodali chehralari, yosh bolakaylarning qo'l va barmoqlarini tasvirlashdagi anatomiya qoidalariga zid holda bo'lsada, lekin ular to'la uyg'unlashib ketgan. Biroq, bu bilan ular ichki irodasizlik va to'laqonli mute'likni aks ettirmoqchi bo'lganlari ham, ehtimoldan holi emas.

Ibodatxona rangtasviri diniy syujetlarga xos bo'lgan ieratiklikdan holi, ekspressiv uslubda bajarilgan, ular dinamika (jo'shqinlik) va ifodalilikka boy holda tasvirlangan.

Chetlari bo'ylab barcha rangtasvirli manzara naqshli hoshiyalar bilan bezatilgan. Ular o'simlik navdalari (uchburchak yoki ikki bargli) geometrik shaklchalar (qora fondagi oq doirachalar) yoki shunchaki qizil, qora, jigarrang chiziqlar sifatida taqdim etilgan. Xona devorining yuqori qismi alebastr yuzasiga tortilgan naqshlar bilan bezatilgan bo'lib ular ellinizmga xos san'atda keng tarqalgan, yugurayotgan to'lqinlar ohangini aks ettirgan.

Dalvarzintepadan topilgan taqvodor hunarmand kishining uyi ichidagi xonalarida ko'plab naqshli parchalar aniqlangan, ulardan birida ko'p shaklli sahna taqdim etilgan bo'lib, unda ot, uning yonida turgan erkak kishi va ikki qavatli boloxonadan ularga qarab turgan ayol tasvirlangan. Aftidan, bu sahnalarning bari qaysidir bir asotirli (mifologik) syujetni aks ettirgandek bo'ladi.

Zartepada topilgan binolardan birida tasvirlangan ulkan qush, asotirli mazmun va mahobatli rangtasvirni aks ettirgan bo'lishi ehtimoldan holi emas.

Shubhasiz, mana shu tarzda, yorqin bo'yoqlar palitralarida ellinizmga xos qirralarni saqlagan holda va ijro texnikasi hamda uslubi naqshinkor ohanglar-Kushon davriga xos devorga ishlangan mahobatli rangtasvir yangidan-yangi syujetli mazmun va badiiy uslub bilan to'lib borgan.

Topilgan namunalar, ular hali unchalik ko'pchilikni tashkil qilmasada, Baqtriyada yirik va oziga xos devorga ishlangan mahobatli rangtasvir maktabi mavjud bo'lganidan dalolat beradi, albatta ular keyinchalik mazkur rangtasvir san'ati Xorazm va Sirindiyada (Mirana) ham yo'lga qo'yilishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan bo'lishi, ehtimoldan holi emas. Bularni u joylardagi tasvirlash uslubi va texnikasi orqali kuzatish, shundan dalolat bermoqda.

BUYUK IPAK YO'LI

Miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmida Xitoy Xonligi birinchi marta, Chjan Szyanning sayohati (missiyasi) sharofati bilan, o'zi uchun G'arbiy o'lkani kashf etadi (O'rta Osiyoni – E.R.), miloddan avvalgi II asr oxirlaridan boshlab esa, Xitoy va G'arbiy o'lka, Parfiya va Sharqiy O'rta yer dengizi mamlakatlari bilan muntazam ravishdagi diplomatik va savdo munosabatlari amalga oshirila boshlagan. Mana shu munosabatlarning eng ulug' natijasi, antik va Xitoy tamaddunining, G'arb va Sharq, O'rta yer dengizi hamda Uzoq Sharq mamlakatlari bilan birlashtirgan, sivilizatsiya tarixida ilk bor transqita'lararo yo'l – Buyuk ipak yo'lining oyoqqa qo'yilishi bo'ldi. Uning faoliyat olib borishining dastlabki sanasi miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmiga taalluqli bo'lib, o'shanda Xitoy diplomati va sayyohi Chjan Szyan birinchi marta xitoyliklar uchun G'arbiy o'lka – O'rta Osiyo mamlakatlarini kashf qilib bergan edi. Mana shu tarzda, ilgari allaqanday noma'lum yerlarga borib taqaladigan, ikki buyuk yo'l, go'yo bir butun yaxlit qilib birlashtirilgandek bo'lgandi. Biri – Makedoniyalik Iskandarning bosqinchilik yurishlari davomida ellinlar va makedoniyaliklarning hamda salavkiy sarkarda Demodam qo'shini tomonidan bosib o'tilgan bu joylar pishiq-puxta o'rganilgani tufayli, G'arbdan – O'rta yer dengizi mamlakatlaridan O'rta Osiyoga olib kelsa, boshqasi – bu viloyatlarni Shimoldan Janubga qadar Dovon orqali (Farg'ona), Kangyuy (O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'i) va Baqtriya bo'ylab to boshidan oxirigacha kezib chiqqan va bu o'lkalarni

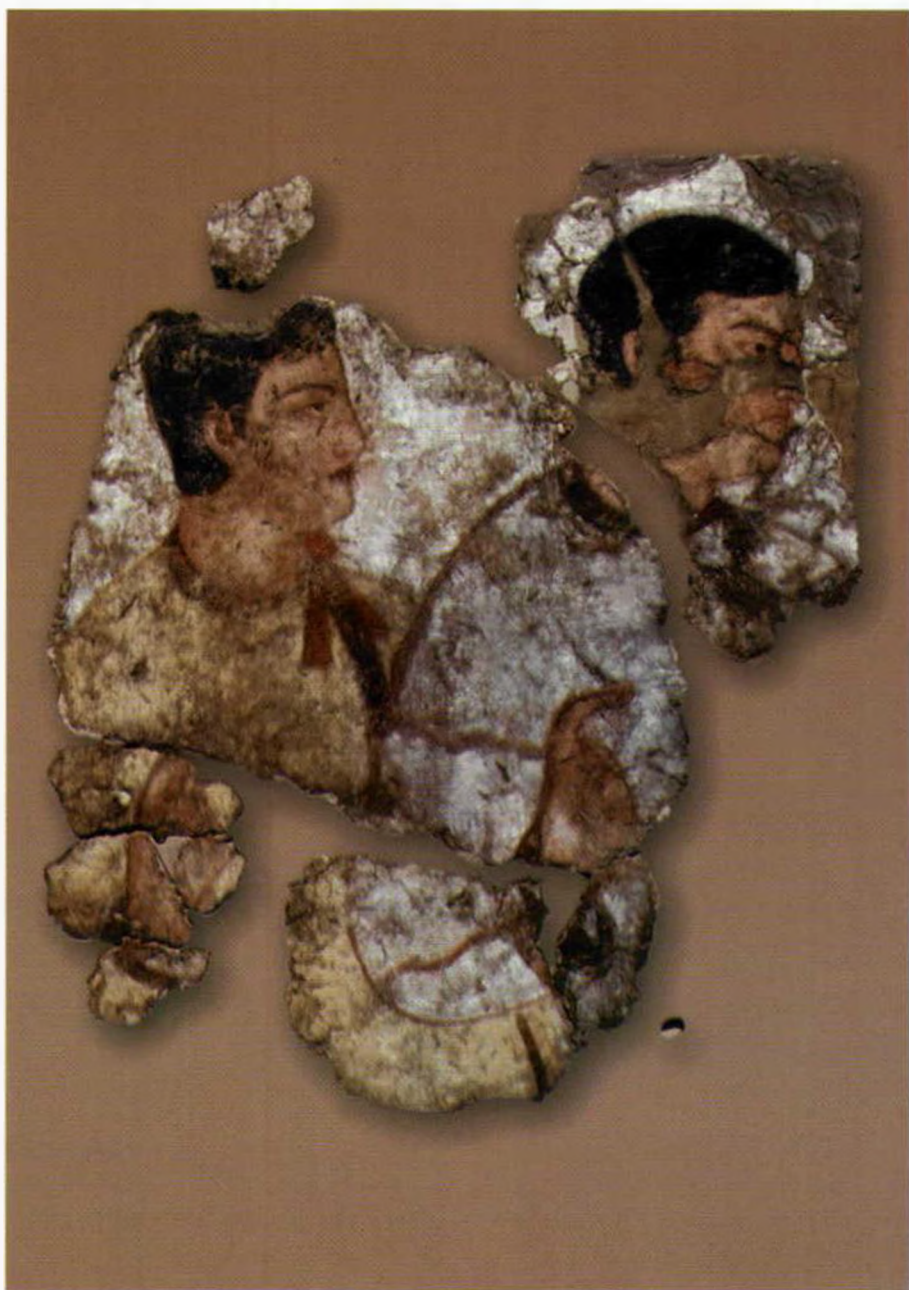

Dalvarzintepa. Botxisatva. Loy. Eramizning III asri.

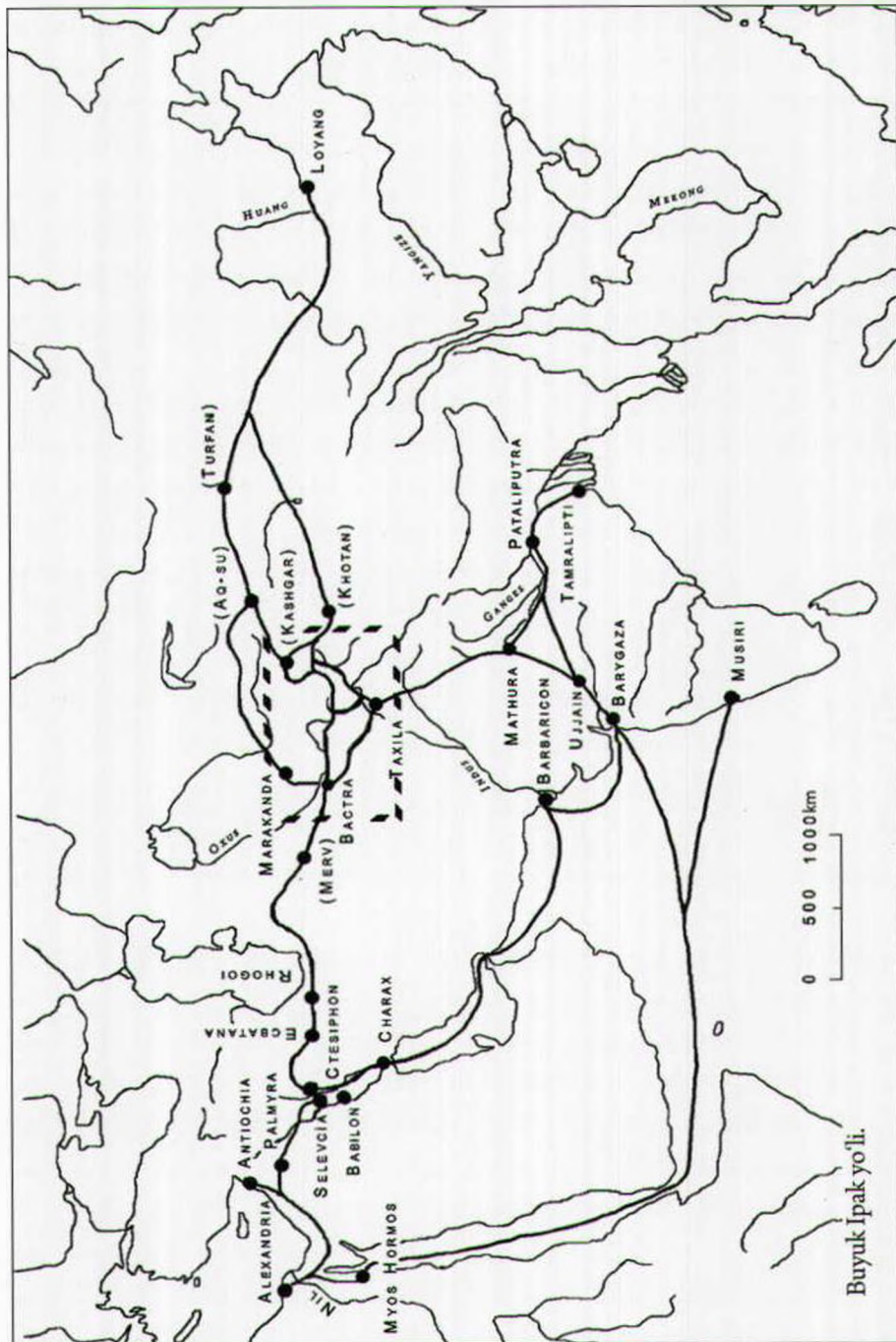

Eski Termiz. Toqi ravoq. Eramizning I-II asrlari.

*Fayoz tepa. Buddaviy ibodatxona. Devoriy rangtasvir.
Faro ilohasi. Eramizning I-II asrlari.*

atroflicha chuqur o'rgangan Chjan Szyan kashf etgan, Xon imperiyasining Sharqdan – O'rta Osiyoga olib keladigan yo'lidir.

Buyuk ipak yo'lining o'zlashtirilishidagi buyuk rol so'g'diyarlarga tegishli bo'lib, aftidan ular, Makedoniyalik Iskandar tomonidan So'g'diyona bosib olinganidan so'ng, Sharqiy yo'nalish bo'yicha ko'chib o'ta boshlashgan. Keyinroq So'g'd savdo manzillari bu yo'ning O'rta Osiyodan to Xitoydagi Chanyangacha, va ehtimol Yaponiyagacha bo'lgan yerlarining Sharqiy qismlari bo'ylab cho'zilib ketgan edi, VI asr oxirlarida esa so'g'dlik savdogar Maniax, Kaspiyni aylanib va Qora dengizdan suzib o'tib, Konstantinopolga yetib keladi va bu bilan ipak savdosidagi yangi yo'nalish (marshrut) – “Kavkaz ipak yo'liga” asos soladi. So'g'diyalar Buyuk ipak yo'lining dengiz trassalarida savdo qilganlari, Arabistondan Hindistonga va shu tariqa Xitoygacha qatnab turganlari haqidagi ma'lumotlar ham saqlanib qolgan.

“Ipak yo'li” atamasini birinchi bor nemis olimi Ferdinand Frayherr fon Rixtgofen, 1877 yili o'zining “Xitoy” deb nomlangan mumtoz asarida qo'llab, ilmiy taomilga kiritgan edi. Va bu chindan ham o'zini to'laligicha oqlagan, binobarin aynan ipak, deya qayd etgandi boshqa nemis olimi Albert Hermann, miloddan avvalgi II asr oxirlarida ikki turli olam – G'arb va Sharqni tanishtirgan tovar bo'lgan. Biroq Buyuk ipak yo'lining ahamiyatini, jahon sivilizatsiya tarixida birgina ipak savdosi bilangina chegaralab qo'yish, noto'g'ri bo'lardi. Uning roli anchagina keng va turli-tuman bo'lgan, negaki u orqali karvonlar nafaqat har turli Sharqona va G'arbga xos tovarlarni tashishgan, balki shu yo'l bilan ma'naviy qadriyatlar va diniy g'oyalar ham kirib kelgan.

Miloddan avvalgi X-IX mingyilliklarda Onado'lining janubi g'arbida, yuqori Mesopotamiya va Levanta mamlakatlarida bo'lg'usi qadimsharq sivilizatsiyasining dastlabki o'choqlari shakllanishni boshlab, u yerda sodda sug'orma dehqonchilik va jaydarilashtirilgan chorvachilikka asoslangan, o'zlashtiruvchilikdan ishlab chiqaruvchi iqtisodiyotga o'tish sodir bo'ldi. Qadimgi buyuk sivilizatsiyalarning mintaqasi, Janubiy va Sharqiy Xitoy dengizidan boshlab to Atlantika okeanigacha cho'zilgan 20-va 50-parallelar oralig'idagi, kattagina geografik bo'shliqda tarqalgan edi.

Dastlab neolit davrida erta dehqonchilik madaniyati (bo'lg'usi qadimiy sivilizatsiyalar asosi), bir-biri bilan deyarli bog'liq bo'lmagan va kenggina bo'lingan hamda odamlar bilan band qilinmagan bo'shliqlarini alohida ajratib turgan (Janubiy Bolqonlar, Kichik Osiyo, Mesopotamiya, Sharqiy O'rta yer dengizi, O'rta Osiyoning janubi g'arbi, Inda vodiysi, Xuanxe quyu etaklari) hududlarni egallab kelishgan. Bu yerlarda dastlabki muqim qo'rg'onlar – bo'lg'usi shaharlarning qiyofasiga monand – Ierixon, Chatal-Xuyuk paydo bo'la boshladi. Sivilizatsiyaning dastlabki kurtaklari va erta birlashmalar paydo bo'layotgan, eneolit va bronza davrida, o'zlari egallab turgan bo'shliqlarini kengaytirishga bo'lgan ishtiyoq kuchaya boshladi. Ularning qatoriga Kritmikenlik, Misr, Mesopotamiya, Luriston hududi, Kavkazorti va Shimoliy Kavkaz madaniyati, O'rta Osiyo janubining kattagina hududini qamrab olgan Namozgoh, Inda vodiysining xarapli, Xitoyning in sivilizatsiyasi ham qo'shiladi. Savdo operatsiyalari bir necha ming kilometrlarga cho'zilib ketgan hududlarda amalga oshirila boshlaydi.

Miloddan avvalgi 3300 yilga yaqin davrlarda Mesopotamiya va Misrda insoniyat jamiyatining tarixida ilk bor davlat tarkibiga ega bo'lgan, shumerlar va qadimiy misrliklar tomonidan barpo qilingan, “nomalar” deb atalmish – shahar-davlatlar paydo bo'la boshladi. Ular qo'shni viloyatlar bilan savdo aloqalarini o'rnatib, shu bilan birga boshqa viloyatlar va qisman, Elamga nisbatan mustamlakachilik siyosatini olib borganlar.

Elamitlar, miloddan avvalgi III ming yillik boshlarida migrasiya (ko'chib o'tish) arealini, madaniy ta'sirlar va o'zaro savdo munosabatlarini yanada kengaytirib bordilar. Protoelamga xos yorliqlar, konussimon muhrlarning bosma surati, sopolning o'ziga xos turlari, Eronning tog'oldi hududlari hisoblanmish, Turkmaniston chegarasi yaqinidagi Tapa Hisor tog'i va Afg'oniston bilan chegaradagi Shahri-Soxtadan, yani, Elam joylashgan yerning o'zidan shimoli g'arbgga tomon minglab kilometr uzoqlikdagi qo'rg'onlardan topilgan.

O'z navbatida, Janubiy Turkmanistonning janub va janubi g'arbiy qismida, o'sha kezlari madaniyati yuqori darajaga ko'tarilgan Namozgoh tomon, madaniy ta'sirlarning oqimi quyilib kela boshlagan. Sopolalar va mana shu madaniyatga xos buyumlar Shahri-Soxta, Pokistondagi Nosharo hamda

Sibri qo'rg'onlaridan topilgan. Miloddan avvalgi III ming yillikning birinchi yarmida, Inda vodiysida Qadimiy Sharqning eng g'aroyib madaniyatlaridan biri – Xaraplar madaniyati gullab-yashnagan va miloddan avvalgi II mingyillikning o'rtalarida, hind-yevropa qabilalari tomonidan vayron qilingunga qadar yashab turgan.

Shimoliy Afg'onistonning Amudaryo vodiysidagi Ko'kcha daryosining unga quyuladigan joyidan, 1970 yillarda fransuz arxeologlari, Xarapp madaniyatiga taalluqli bo'lgan oltita qo'rg'onni topishga muvaffaq bo'lishadi, ulardan biri Sho'r-To'qay to'raligicha kavlab ochilgan. Bu tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, miloddan avvalgi III asr ikkinchi yarmi – II asrning birinchi yarmida xarapliklar Inda vodiysidan Haybar dovoni orqali shimolga, Amudaryo vohasi tomon mashaqqatli yo'lni bosib o'tishgan.

Ehtimol, bu yerda Badaxshon lojuvardi (la'li) joylashgan konlarni izlab topadigan va qayta ishlaydigan hamda bu yerdan Xarapp metropoliyasining shahar va qo'rg'onlariga jo'natib turadigan mustamlakasi (koloniya) mavjud bo'lgan bo'lsa kerak.

Shu vaqtga kelib, Inda vodiysini Mesopotamiya bilan bog'laydigan, dengiz savdo yo'lo ham o'zlashtirilgan. Mesopotamiyaning yozma matnlarida Melluxa (Inda vodiysi) aholisi qayta-qayta tilga olib o'tiladi, shuningdek melluxliklar eksport qiladigan buyumlar – tilla, qalayi, kumush, lojuvard, qizg'imtir tusdagi qimmatbaho tosh (serdolik) va yog'och mahsulotlari haqida ham gap borgan.

Shimoliy Afg'onistonning Fulol deb nomlanadigan joyidan qimmatbaho buyumlar xazinasi topilgan, ular orasida – Mesopotamiya badiiy an'analari ruhida ishlangan, tilla va kumush idishlar bor edi.

Sharqda qadimdan yuqori baholanib kelgan, yarim qimmatbaho tosh hisoblanmish – lojuvarddan tayyorlangan buyumlar ham ahcha qiziqarli. Lojuvard qazib olinadigan asosiy konlar, Amudaryo yuqori havzasida joylashgan, Badaxshondadir.

O'rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya, Misr va Old Osiyodan topilgan lojuvard buyumlarning eng erta davrga taalluqli namunalari, miloddan avvalgi IV-III mingyilliklarga mansubdir.

Ushbu topilmalarning joyini xaritalashtirishda, o'z shohi tomonidan lojuvard topib kelish uchun tog'li viloyatga yuborilgan suriyalik noma'lum agentning, bu ma'dan haqida bergan ma'lumotlari va Shumerlarning bir qator matnlaridagi xabarlar bilan solishtirib ko'rib, shuni aytish mumkinki, demak, o'sha paytning o'zidayoq Kichik Osiyodan Badaxshonga qadar Buyuk lojuvard yo'li mavjud bo'lgan, deya taxmin qilishga asosimiz bor.

Mana shu tarzda, miloddan avvalgi III-II ming yilliklarning o'zidayoq, G'arbdan Sharqqa tomon Mesopotamiya tekisliklaridan to Inda vodiysigacha va shimoldan janubga tomon O'rta Osiyo cho'llaridan to Arabiston dengizigacha cho'zilgan O'rta Sharqning ahcha keng mintaqasida, eng uzoqdagi madaniyatlar va sivilizatsiyalar, quruqlikda va dengiz yo'llarida harakat qiladigan tizim orqali, bir-birini o'zaro bog'lab turgan. Keyingi vaqtlarda aynan mana shular Buyuk ipak yo'lining asosiy trassalaridan biri bo'lib qoldi. Yaxshigina yo'lga qo'yilgan mazkur yo'l tizimini, bu ikki sivilizatsiyalarning oyoqqa turishida hammadan ko'ra ko'proq sa'y-harakat ko'rsatgani va munosib hissa qo'shganini hisobga olib, Mesopotamiya-Xarapp yo'li deb atash mumkin.

Mana shu davrning o'zida ko'chib o'tish (migrasiya) oqimlari ham kuchayib bordi. Ularda hind-yevropaliklarning g'arbiga (keltlar, italiyslar, etrusklar), janubga esa (axeyliklar, doriylar, xettlarning), va janubi sharqqa (O'rta Osiyo orqali) ko'chishi muhim o'rin egallagan. Bu esa Yevrosiyo etnik xaritasidagi global (ulkan) o'zgarishlarga olib keldi.

Misr, so'ngra esa Suriya jahon tarixida birinchilardan bo'lib, turli qit'alarda joylashgan: Afrikaning shimoli sharqini va Osiyoning g'arbidagi hududlarni o'zlariga bo'ysundirib oldilar. Shu vaqtning o'zida – kelib chiqishi Sharqiy O'rta yer dengizi tomonidan bo'lgan – finikiylar qit'a (Afrika) atrofi bo'ylab birinchi sayohatni amalga oshirishadi va uning shimoliy qirg'oqlarida mustamlakaga asos solishadi. Miloddan avvalgi I ming yillikning birinchi yarmi oxirlarida insoniyat tarixida ulkan g'aroyib voqea sodir bo'ldi – tarixda birinchi marta jahon saltanati – Sharqda Hindistondan to Shimoli Sharqda O'rta Osiyogacha, Ga'rbda Yunoniston va Janubi G'arbda Misrni o'z ichiga olgan Ahamoniylar saltanati tashkil bo'ldi. Bu saltanat birinchi marta uchta qit'a: Osiyo, Afrika va Yevropa hududlarini birlashtirib, barcha vaziyatlarda

insonning yangi hududlarni o'zlashtirish, savdo, madaniy va etnik o'zaro ta'sirini yuzaga kelishiga imkon yaratdi, ellinliklarning Hindiston va O'rta Osiyo bilan dastlabki tanishuvi sodir bo'ldi hamda bu yerda birinchi Yunon qo'rg'onlari (Baqriyada) paydo bo'ldi. Aynan Ahamoniylar saltanatining hududida birinchi marta uzunligi 2400 km dan ziyod bo'lgan – "Podsohlar yo'li" deb atalmish Efesdan Pasargada va Suzaga boradigan davlat yo'li bunyod etildi. Har 25-30 km. da bu yo'l bekatlari (stansiya) va pochta xizmati-"Angarioton"lar bilan ta'minlangan edi. Gerodot choparlar haqida bunday deb yozgandi: "...bu olamda mana shu choparlardan ham tezroq yugiradigan hech narsa yo'q, forslarda pochta xizmati shunchalar donolik bilan qurilgan". Bu jarayon Makedoniyalik Iskandarning yurishlari sharofati bilan yanada chuqurlashdi, insoniyat tarixida ilk bor u Sharq va G'arb xalqlarini birlashtirishdek g'oyani hayotga tatbiq qildi.

Miloddan avvalgi 1 ming yillik oxirlari-eramizning 1 ming yillik boshlarida Tinch okeanidan to Atlantika okeanigacha bo'lgan ulkan geografik bo'shliqda (Xon imperiyasi, Kushonlar shohligi, Kangyuy, Parfiyona davlati, Rim imperiyasi) yagona madaniy sivilizatsiya va davlatlarning bir qit'aga birlashuvi sodir bo'ldi. Aytish mumkinki, mana shu vaqtda dunyoni birinchi marta bo'lish sodir bo'lgandi, negaki insoniyat tarixida ilk bor bunchalik uzoqqa cho'zilgan hududni G'arbdan Sharqqa qadar egallagan 11400 km. lik turli davlatlarning sarhadlari bevosita bir-biri bilan tutashgandi.

Aynan mana shu paytga kelib Buyuk Ipak yo'lining paydo bo'lishi bejis emas edi, negaki uning nihoyatda zarurligi, yuzaga kelgan siyosiy vaziyatlar va siyosiy voqealarning, iqtisodiy va Yevrosiyo xalqlari bundan oldingi davrlarda erishgan madaniy rivojlanishi barobarida tayyorlangan edi. Dastlabki yo'lakli-interinariylar paydo bo'la boshladi.

Shu kabi birinchi yo'l ko'rsatgich Suriya shahri Giyerapoldan Sharqiy O'rta yer dengizi tomon to Serikiygacha (Xitoy) makedoniyalik savdogar May tomonidan tuzilgan edi. Bu ma'lumotlar Klavdiy Ptolemeyning "Geografik qo'llanma" sida ham saqlanib qolgan, u esa o'z navbatida Marinning, aftidan, eramizning 107 va 114 yillar oralig'ida yozilgan, lekin saqlanib qolmagan asarlaridan kerakli joylarini olgan.

Mana shu ma'lumotlarga ko'ra, yo'ning hammasi ikkita katta bo'lakka – Gierapoldan to Tosh minoragacha va Tosh minoradan to Seragacha bo'lgan: yo'ning O'rta Osiyo uchastkasi zamonaviy Turkmanistonning chekka janubi va Afg'oniston shimoli g'arbidagi qadimiy viloyat – Areyada boshlangan. Areyadan yo'l Shimol tomonga burilib – Bayram Ali shahri yaqinidagi Eski Marv shaharchasi vayronalaridagi Marg'iyona Antioxiyasiga borgan, so'ngra esa Sharqqa burilib, Baqtriya viloyatining poytaxt shahri, Baqtraga yetib kelgan. Shimoliy Afg'onistondagi hozirgi Balxga to'g'ri keladi. Baqtradan yo'l Shimol tomon borib, Amudaryoni Termiz tumanidan kesib o'tgancha, u yog'iga ikkiga bo'lingan: ulardan biri – Shimoliysi – Temir Darvoza orqali o'tib So'g'dning poytaxti Maroqandaga (Samarqand), ikkinchi – Janubiysi – Surxondaryo vohasidan Komadlarning tog'li mamlakatiga olib chiqqan, u bir qator olimlarning taxminlaricha, Qorateginda mahalliydashgan. Yo'ning Shimoliy tarmog'i So'g'diyonadan Farg'ona orqali Tosh minoraga olib chiqqan va "Savdogarlar manziliga" yetib kelgan, mana shu punktga Qorategin va Oloy vodiysi orqali kelayotgan Janubiy shohobcha ham yetib kelgan. Tosh minora, aftidan, yo'ning O'rta Osiyo bo'ylab o'tadigan oxirgi punkti bo'lgan. Tadqiqotchilarning eng ko'p izohlangan fikriga ko'ra, Tosh minora Oloy vodiysidagi Daraut-qo'rg'oni tumaniga mos keladi. Tosh minoradan so'ng yo'l O'rta Osiyo chegarasidan chiqib ketgan va Sharqiy Turkiston hududi bo'ylab yurib, Irkishtom tumanida joylashgan "Savdogarlar manzili" deb atalmish manzilga yetib kelgan. Bayon qilingan Buyuk Ipak yo'lining O'rta Osiyo uchastkasi asosiy va uning yo'nalishidagi bosh yo'l bo'lib qolgan, bu taxminan eramizning IV-V asrlariga qadar uzoq vaqt davomida faoliyat ko'rsatgan. Shu bilan birga, ehtimol, Buxoro va Xorazm orqali o'tadigan ikkinchi darajali shohobchalar ham mavjud bo'lgan.

Erta O'rta asrlarda (eramizning V-VIII asrlar) yo'ning Shimoliy uchastkasi Yettisuvdan Chochga (Toshkent vohasi) va So'g'dga. So'ngra Poykend (Buxoro tumanlari tomonida) orqali Marvga kelgan va buyog'iga Shimoliy Xurosonga borishi bilan, muhim ahamiyat kasb etgan.

Agar geografik xaritaga ko'z tashlaydigan bo'lsak, O'rta Osiyo qadimdagi buyuk sivilizatsiyalar tarmog'ida markaziy o'rinni egallab kelganini anglab olish qiyin emas. Sariq va Sharqiy Xitoy dengizigacha bo'lgan uning Sharqliy

chegaralari taxminan 4200-4300 km, Atlantika okeanidan to Kaspiy dengizigacha -5100-5200 km.ni tashkil qilgan.

Aynan mana shu geografik joylashuv, O'rta Osiyoda muhim etnik jarayonlar ro'y berishiga imkon yaratgan (Old Osiyo xalqlari – dravidlar, hindi-yevropaliklar va hindi-eroniyalar, turklarning migratsiyasi), madaniyatlarining faol darajadagi o'zaro ta'siri kuchaygan (qadimiy Sharq, Sharqiy va G'arbiy Eron, ellinistik, hind, turk va Xitoy); Buyuk Ipak yo'li bo'ylab keng miqyosdagi savdo operatsiyalari amalga oshirilgan, diplomatik shartnomalar va harbiy ittifoqlar tuzilgan. Harfiy xatlarni keng yoyish va dunyoviy dinlarni (buddaviylik, nasroniylik, zardushtiylik, monaviylik, islom) tarqatishda, shuningdek ko'plab madaniy va texnik yutiqlarni Ichki Osiyo va Uzoq Sharq mamlakatlariga yetkazishda ham O'tra Osiyo xalqlariga buyuk rol ajratilgan.

Yuqorida aytib o'tilganlardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, Buyuk Ipak yo'li – bu shunchaki Karvon yo'ligina emas, balki ko'p vazifali, Yevrosiyo tarixidagi noyob hodisadir, uning ta'sir ko'rsatish darajasi ko'plab tomonlari bilan, uzoq vaqt davomida faoliyat yuritib kelishida ulkan ro'l o'ynagan.

Ipak qurti pillasidan ipak tayyorlashning sirlari xitoyliklar tomonidan deyarli besh ming yil avval kashf etilgan hisoblanadi, ipakchilik bo'yicha mashhur tadqiqotchi A. A. Tixomirov hatto bu kashfiyotning aniq sanasini aytib bergan – ya'ni u eramizdan oldingi 2 698 yil. Boshqa tadqiqotchilar ipak tayyorlashning ancha erta boshlangan sanasini taklif qilishmoqda, ya'ni bundan 6-7 ming yillar avval.

Xitoyliklarning naqliga ko'ra, birinchi ipak tolasini olish imperator Xoang-tingning xotini qirolicha Si Ling-Chiga nisbat beriladi. Kunlarning birida ular choy ichib o'tirishgan paytida qirolichaning piyolasiga tut ipak qurtining pillasi tushib ketadi. Si Ling-Chi piyoladagi ipning uchidan ushlab tortadi, u esa uzilmasdan cho'zilib-cho'zilib chiqaveradi, pilla esa o'ralavergan. Birinchi ipak tolasini mana shu tarzda olingan, qirolicha Si Ling-Chi mana shuning sharofati bilan Osmoniy saltanatning ma'budasi darajasiga ko'tarilgan, uning sharfiga hanuzgacha Xitoyning ko'plab tumanlarida har yilgi marosimiy bayram uyushtirib turiladi.

Ayrim tadqiqotchilar, ipakning vatani Shandun qishlog'i deb hisoblashadi, miloddan avvalgi 2 255 yillarda, bu qishloq ahli sovg'ayu o'lponlarni Xitoy

imperatoriga ipak matolar tarzida to'lab turgan. Oradan uzoq yillar o'tib bu odat butun Xitoyga tarqalgan. Ipakchilik ayniqsa miloddan avvalgi I ming yillikning II yarmida keng rivoj topdi, bu vaqtga kelib to'lovlarni ipakdan qilingan pullar, matolar bilan amalga oshirishgan, ular bilan savdo bitimlarida hisob-kitoblar qilishgan.

Ayrim olimlar tabiiy ipakning vatani Hindistonning tog'li tumanlarida deb hisoblashadi, boshqalari, G'arbiy Himolay, hatto Eron ham deyishadi. Aniqrog'i, Bombiksning vatani Shimoliy Xitoy bo'lsa kerak, bu yerda hanuzgacha uning yaqin qarindoshi - "teofila mandarina" kapalagi mavjud.

Aftidan, miloddan avvalgi IV asrda ipakchilik Xitoydan Hindistonga kirib keladi, eramizning I-II asrlarida Sharqiy Turkistonning eng sharqiy vohalaridan bo'lmish - Hami shahriga, III asrda Koreyaga, eramizning V asr boshlarida-Turfon vohasi va Xo'tanga kirib keldi. O'rta Osiyoda ipakchilik rivoj topishining boshlanishi odatda eramizning V-VI asrlariga nisbat beriladi, bu yerda ipakchilikning eng yirik markazlaridan biri - So'g'diyonada tashkil bo'lgan edi, biroq Kampirtepadan (Shimoliy Baqtriya) topilgan mahalliy hunarmandlar tomonidan ishlab chiqarilgan ipak matolar II asr ikkinchi yarmi-III asr boshlariga mansub bo'lib, uning bu yerda ancha ilgariroq paydo bo'lgani, ehtimoldan holi emas. Rimda ipakdan tikilgan buyumlarni miloddan avvalgi 46 yillardayoq kiyib yurishgan, ammo yana bir necha yuz yillar davomida ipak u yerda tovar sifatidagi mahsulot bo'lib hisoblangan.

Rim imperiyasining bir qator shaharlarida, ayniqsa Sharqiy O'rta yer dengizining dengizoldi markazlarida, ko'p sonli to'quvchilik ustaxonalari mavjud bo'lib, u yerda ipak matolar ishlab chiqarishgan, ammo ular metaksi deb nomlangan ipak homashyosidan tayyorlangan. V asrda ipak to'quvchilik ustaxonalari Iskandariyada (Misr) ham paydo bo'ldi. Mas'udiyning ma'lumoti bo'yicha, Eronda ipak matolar ishlab chiqarish, Sosoniylar shohi Shopur II (309-379) davrida boshlangan, o'shanda bu nozik ish uchun nestorian - Poshdan mahoratli ustalar jalb qilingan.

Ammo bu ustaxonalarning barchasi ipak homashyosida ishlagan bo'lib, N. V. Pigulevskaya fikricha, bu yerga Buyuk Ipak yo'lining dengiz trassalari orqali, Hindiston va Seylondan yoki quruqchilik yo'li orqali O'rta Osiyo va Erondan keltirilgan.

Aftidan, V asrda ipakchilik madaniyati dastlab Marvda tarqalgan, so'ngra esa Sharqiy Eronga, Kaspiy dengizining Sharqiy qirg'oqlariga kirib borgan. Eramizning VI asrlarida, yuqorida aytib o'tilganidek, Sharqda So'g'd ipakchiligi kabi kattagina markazlardan biri vujudga kelgan.

Ipakchilik madaniyatini Vizantiyaga kirib borishi bilan bog'liq qiziq bir tarix haqida eslatib o'tish joiz. Bir qator yozma manbalarga ko'ra, imperator Yustinian I ning (527-565) buyrug'i bo'yicha noma'lum rohiblar, boshqa ma'lumotlarga ko'ra esa – forslar VI asrning 50-yillarida ipak qurti tuxumini hassaga o'yib ishlangan uyachalarga solib o'tishgan ekan. Ana shundan so'ng o'zlarida ishlab chiqarilgan ipak Vizantiyada paydo bo'lgan, bu yerdan esa u O'rta yer dengizining Janubiy tumanlariga tarqalgan.

Ipakchilikning boshqa mamlakatlarga tarqalishi Buyuk Ipak yo'li trassalari bo'ylab sodir bo'lsada, biroq ancha kechki bosqichlarida, u faoliyat ko'rsatib borayotgan kezlardagina amalga oshgan. Dastlab Xon imperiyasidan G'arbiy o'lkalarga olib chiqiladigan ipakka, faqatgina tovar sifatida qarashgan. Ipak qurti urug'ini Xitoydan olib chiqish jinoyat hisoblanib, buning uchun o'lim jazosi belgilangan. Mana shu tarzda Xitoy ipak ishlab chiqarish bo'yicha yakka hokim bo'lmay qoldi. Ipakchilik madaniyatining Markaziy Osiyo va O'rta yer dengizi mamlakatlarida tarqala boshlaganidan so'ng, endilikda ipak bu yo'ldagi birgina bosh tovar emas, balki u bilan birga boshqa ko'plab tovarlar ham tashilgan.

Xitoydan Rimgacha bo'lgan mana shu ulkan yo'lni to'laligicha bosib o'tgan birinchi inson nomi tarix sahifalarida saqlanib qolmagan. Kim bilsin, balki bu taqdiri azal yo'llarida sargardon bo'lib yurgan rimlik harbiydir yoki tadbirkor So'g'd savdogari, Xitoy diplomati, yoki nasroniy dinini uzoq Vizantiyadan Markaziy Osiyoga olib kirgan bid'atchi -nestoriandir.

Shu bilan birga Xitoyning bir qator yozma manbalarida (aniq ismi ko'rsatilmagan holda), mana shu yo'lni to'laligicha bosib o'tgan odamlar haqida ma'lumotlar bor. Jumladan, Du Yuning (735-812) "Tarixiy toplam" ga yozgan sharhida ("Tun den", 801 yil) aytilishicha, "erta Xon sulolasiga mansub imperator U-di elchilarni An-siga (Parfiya) jo'natar ekan, An-si mamlakati sovg'a sifatida elchi Li-Szyandan ikki nafar ko'zboylog'ichni (fokuschi) qo'shib yuboradi...". Ko'zboylog'ichlar Li-Szyanlik pakana

karliklar bo'lishgan – xitoyliklar Misrdagi Iskandariya shahrini ana shunday atashgan. G. Dabsu flkriга ko'ra, parfiyalik elchilar iskandariyalik ko'zboylog'ichlar bilan Xitoyga miloddan avvalgi 110 va 100 yillarda yetib kelishgan. Shuningdek, eramizning 166 yilida Xitoyga Rim imperiyasining elchisi imperator Mark Avreliy (161-180) tomonidan yuborilgani ma'lum, u butun Ipak yo'lini bosib o'tib, Rimdan to Xitoy saltanati poytaxtigacha minglab chaqirim yo'l bosgan.

Bu yo'llarda insonning doimiy yo'ldoshi Baqtriyaning ikki o'rkachli tuyasi bo'lgan, ularning nihoyatda chidamli va yer ostidagi buloqlarni izlab topishdek noyob qobiliyati, o'lim dahshati soluvchi qum bo'ronlari yaqinlashayotganini oldindan his qila biladigan aqilli jonivor bo'lgan, Edvard Sheferning yozishicha, tuyalar Osiyoning cheksiz cho'lu sahlarolarini bosib o'tishda insonning eng yaqin hamrohi hisoblangan.

Bu sahrolardan o'tishda inson duch keladigan, aql bovar qilmas azob-uqubatlار haqida Beyshida yaxshi yozilgan: “Agar janubiy yo'l bo'ylab ketib borilsa, Izyuy-modan Shimoli G'arbga qadar bir necha yuz chaqirim naridasochilma qumlar mavjud. Yozgi paytlarda u yerlarda sayohatchilarga baloi ofat keltiradigan issiq shamollar esadi. Faqat qari tuyalargina, mana shunday shamol ko'tarilganda, o'kira boshlaydilar, bir joyga to'planib olib, yuzlarini qumga berkitadilar. Odamlar buni ogohlantirish deb hisoblab, darhol og'izburunlarini junli matolar bilan o'rab-chirmab, berkitadilar. Bu shamol tezda o'tib ketadi. Biroq kimdir yuz – ko'zini berkitishga ulgura olmasa, o'lishi muqarrar”.

Biroq – uzoq yillarga cho'ziladigan na mashaqqatli yo'l azobi, na karvonlarga hujum qilib, dahshat soluvchi jangari ko'chmanchilar, na Osiyoning suvsiz cho'lu sahrolarida tez-tez ko'tarilib turadigan, ko'pincha yo'llarni shunchalar surib ketishidan hatto ularning yo'nalishini “odamlar va hayvonlarning suyaklari” bo'yicha izlab topishga to'g'ri keladigan dahshatli qum bo'ronlari, zarracha bo'lsada matonatli sayohatchilarni cho'chita olmasdi.

Ular chindanda g'ayri odatiy tarzda sabr-bardoshli, irodasi mustahkam insonlar bo'lishgan. o'z ta'limotlarining ma'naviy haqiqati, ular uchun, tananing jismoniy azob-uqubatlaridan ko'ra, beqiyos darajada ustun turgan.

“Munosib rohiblar (monah) hayoti haqida” gi kitobda yozilishicha, buddaviy rohib Huey – Szyao bunday degandi: “O‘zimdand shuni aytishni lozim topdimki, haqiqiy qonun chuqur va cheksizdir, u sakson ming moddani o‘z ichiga oladi; tarjimonlar esa bor yo‘g‘i mingtacha suyuanlarni topishga muvaffaq bo‘lishgan. Bu esa qumlar aro o‘tishdagi qiyinchiliklar bilan bog‘liq bo‘lib, oldinda dahshatli yo‘l azobi turardi. Bu odamlar dovonlar orqali o‘tib, signalli alangalarga qarab, qoziqchalar bo‘ylab yuqoriga tomon ko‘tarilishardi. Ular birgalikda to‘planishganda saflarida o‘nta odamdan sakkista yoki to‘qqiztasi qolardi. Ular yo‘lga tushishganda ortlaridan izmaiz to‘da ketardi, qaytishlarida esa ularga soyalargina hamroh bo‘lardi xolos. Qanchalar afsuslanarli hol”.

O‘rta Osiyo, Eron va O‘rta yer dengizi mamlakatlarida xususiy ipak ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yilishi bilan, Buyuk Ipak yo‘lining birinchi-eng muhim bosqichi yakuniga yetgandek bo‘ladi, negaki keyingi yillarda uning asosiy ahamiyatini ipak emas, balki boshqa tovarlar va boshqa maqsadlar belgilagan edi.

O'RTA ASRLAR

Eramizning V-VIII asrlaridagi erta O'rta asrlar davrida ijtimoiy munosabatlar sohasida, boy yer egalari-dehqonlar sinfining paydo bo'lishi bilan tavsiflanadigan, tub o'zgarishlar sodir bo'la boshladi. Mana shu davrga oid siyosiy vaziyatlar O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'idagi buyuk saltanatlarining yangi viloyatlarni qo'lga kiritish bo'yicvha raqobatchiligi bilan belgilanadi: eramizning V asri ikkinchi yarmida-eramizning VI asri birinchi yarmida Sosoniylar Eroni va Eftalitlar davlati, eramizning VI asr ikkinchi yarmida va eramizning VII asr birinchi yarmida Sosoniylar Eroni va Turk xoqonligi, so'ngra esa Turk xoqonligi, Tan xitoyi va arab xalifaligi, eramizning VIII asr o'rtalarida bu mintaqani abbosiyalar xalifaligi tarkibiga butkul qo'shib olinishi bilan yakuniga yetgan.

EFTALITLAR

Eramizning V asr ikkinchi yarmida O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'ining anchagina qismi, shu jumladan So'g'd, Shimoliy Tohariston va Choch, Eftalitlar davlati tarkibiga kirgan.

Eftalitlar – “oq Xunlar”, erta O'rta asrlarda Hindistondan Sharqiy Turkistongacha bo'lgan ulkan hududni, shu jumladan O'rta Osiyoning kattagina qismini egallagan edi.

Eftalitlarning nomlanishi xion yoki alxon bo'lib, yozma manbalarda (Oromiy, Suriya, Xitoy) ular abdal, entalit, xental, idal, tetal, yeftal, xeftal, xaytal, ye-da deb nomlangan. Ilk bor Eftalitlar eramizning 386 yillaridagi Edessani qamal qilish bilan bog'liq voqealarda tilga olingan. Ularning dastlab manzil-makon aylagan joylari haligacha to'la aniqlanmagan: Oltoy yoki Sharqiy Turkiston, Sirdaryo va Amudaryo, Pomiroldi (Badaxshon) quyi oqimlarida bo'lishi mumkin. Eftalitlar-Baqtriya tub aholisining ajdodlari bo'lishi ham ehtimoldan holi emas. Eftalitlarning tili kam o'rganilgan. Ayrim olimlar uni mo'ng'ul-turk tillariga mansub deyishadi, biroq aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, u Sharqiy Eron tillariga mansub bo'lib, Eftalitlarning tangalaridagi yozuvlarda aks etgan ismlar va unvonlarning tahlili shuni ko'rsatmoqda. Eftalitlar eramizning V asr o'rtalarida ulkan davlat barpo qilib, O'rta Osiyo, Hindiston, Afg'oniston, Eron va Sharqiy Turkiston tarixida muhim ro'l o'ynashgan. Turklar (eramizning VI asr ikkinchi yarmida) va Arablarning

kelishi hamda Eftalitlarning siyosiy qudrati yakson qilinishi bilan, ular asta-sekin mahalliy O'rta Osiyo xalqlari ichiga aralashib ketishadi.

Eftalitlar eramizning V asr o'rtalarida O'rta Osiyo va qo'shni viloyatlarida ikkita davlat tuzishgan. Ulardan biri Hindiston hududida tashkil qilingan bo'lib, Eftalitlarning ushbu mamlakatga bosib kirishi natijasida yuzaga kelgan va Shimoliy Hindiston, Pokiston va Afg'onistonning janubi sharqiy qismini o'z ichiga olgan. Hindiy Eftalitlar davlatining eng kuch-qudratga to'lgan vaqti eramizning V asr oxiri-VI asrning birinchi yarmida, Toroman va uning vorisi Mihirakul davrida sodir bo'lgan. VI asr o'rtalariga kelib Eftalitlarning Hindistondagi davlati tanazzulga uchradi.

Eftalitlar davlatining ikkinchi bor gullab-yashnashi eramizning V asr oxiri-VI asr boshlariga to'g'ri kelib, Afg'onistonning kattagina qismi va O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarini o'z ichiga olgan, ana shundan boshlab, taxminlarning biriga muvofiq, Eftalitlar Shimoldagi viloyatlarni qo'lga kiritib boshlashgan. Boshqa nuqtai nazarga ko'ra, Eftalitlarning bosqinchilik yurishlari Sharqiy Turkistondan boshlangan. Bir qator janglarda Eftalitlar Sosoniylar Eroniga qaqshatg'ich zarba berishgan, ular o'rtasidagi urushda, jumladan, ko'p yillar davomida Eftalitlarga salmoqli soliq to'lab kelgan shoh Peroz (459-484) halok bo'ladi.

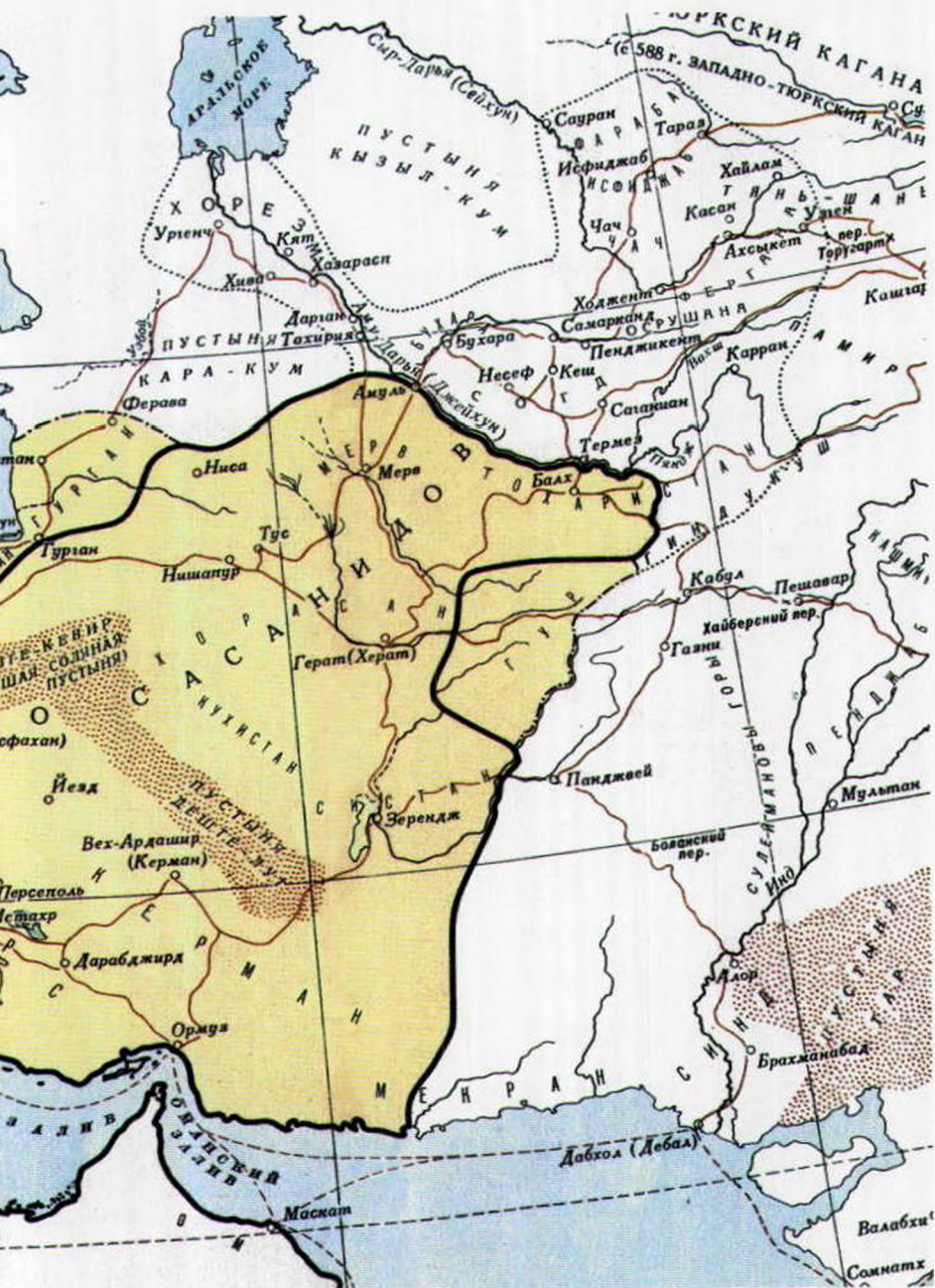
O'rta Osiyodagi Eftalitlar davlati ko'plab mustaqil hukmdorliklarning konfederatsiyasidan iborat bo'lib, ular sulolaviy vorislikka ega bo'lishsada, Eftalit shohlarining hukmi ostida qolishgan. Bunda, Eftalitlarning Hindistondagi davlatidagi kabi, markazlashgan tanga zarb qilish bo'lmagan, aksincha O'rta Osiyodagi har bir hukmdorlik o'zining kumush yoki mis tangalarini chiqarib turavergan, davlatda bir qancha yozuvlar (so'g'diy, braxmi va hokazo) qo'llanilgan, biroq davlat yozuvi – har holda Eftalit davlatining Baqtriya-Toharistondagi negizida, Baqtriya yozuvi asosiy hisoblangan. Eftalitlarning o'zi dastlab, aftidan, ko'chmanchilar bo'lishgan, biroq shaharlarni bosib olishganidan so'ng ular asosan o'troq turmush tarzi asosida hayot kechira boshlashgan. Shuning uchun ham vizantiyalik tarixchilar Eftalitlarni shaharlik qabila (Menandr) sifatida tavsiflashlari bejiz emas. Eftalitlar jamiyati sinfiy bo'lib, yaqqol ko'zga tashlanadigan mulkiy farqlanishlarga ega bo'lgan. Ular kuchli, asosan otliq armiyaga ega bo'lishgan. Eftalitlar orasida Poliandriya (ko'p erlik) -guruhiy nikohning qoldiqlari saqlanib, bunda aka-ukalar bitta xotinga ega bo'lishgani kabi shakli hukm surgan.

Turk balbali. Tosh. Eramizning VII-VIII asrlari.

Yaqin Sharq va O'rtasiyo VI-VII asrning birinchi yarmida.

Afrosiyob. Shahmatlar. Donachalar.

TURKLAR

Turkiy tilda so'zlashuvchi qabilalarning O'rta Osiyoga kelib qolishiga doir eng erta yozma manbalarning guvohlik berishicha, bular eramizning VI asri ikkinchi yarmiga taalluqli ekanligini ko'rsatmoqda; eramizning I ming yilliklarining birinchi yarmidagi ko'p sonli yozma yodgorliklarida va o'sha davrga mansub tangalar afsonasida Turk so'zlari unvonlari, nomlar va atama (toponim)lar uchramaydi.

Turklarning dastlabki vatani janubiy Sibir-Oltoy tog'lari bo'lib, eramizning V asrida, deya hisoblaydi L.N.Gumilyov, ular xalq sifatida tarkib topgan. Mana shu yerdan turklar yoki turkiylar, 551 yili Buyuk Turk xoqonligini tuzib, o'zlarining G'arb va Janubi G'arbiga tomon bosqinchilik yurishlarini boshlashgan.

551 yili Istemiixon davrida ular Xorazm va Yettisuvni o'zlariga bo'ysundirishadi, bu yerda turkiylarga qarindosh bo'lgan dulu va nushebi qabilalari istiqomat qilishardi.

Eramizning VI asrdagi 60-yillar boshida Turkiylar Transoksiona hududiga: Choch, So'g'd va Buxoroga kirib kelishadi, eramizning 563-567 yillar oralig'ida ular Buxoro yaqinida Eftalitlarga qaqshatg'ich zarba beradilar, bu bilan ushbu mintaqadagi Eftalitlar davlatini tag-tugi bilan tugatadilar.

Shu vaqtning o'zida turkiylar Temir Darvozalarga yetib kelishadi, u orqali yo'l So'g'd va Tohariston, Hindiston tomon olib borgan. Turklarning birinchi bor Toharistonga kirib borishi 589 yilga to'g'ri keladi. Eramizning VI asr oxiri – VII asr boshlaridagi Turk-Sosoniylarning harbiy ihtilofi G'arbiy Turk xoqoni Tun-Shehu (618-630) boshchiligidagi turklarning zafarli g'alabasi bilan tugaydi va Tohariston ularning qo'lga o'tadi, uni boshqarish xoqonning o'g'li Tardu-Shaduga topshiriladi. Turklarning Toharistonga kirib borishi o'ta ahamiyatli bo'lgan. Syuan-Szyan (630 yillarga yaqin) ma'lumotiga ko'ra, Toharistonning ko'plab mulklarida turk sulolalari mustahkam o'rnashib olgan edi. VII asr boshlarida turk hukmdorlari So'g'd va Chochning alohida hukmronliklari boshida turishgan. Dastlabki tangashunoslikka oid (numizmatik) guvohliklar turklarning Transoksionada bo'lishi haqida ma'lumot berib – shoh Perozning (459-484) kumush tangalariga taqlidan turklarning "Tegin" va "Xoqon" unvonlari ostida chiqarila boshlagan.

Mana shu tarzda, VI asrning o'rtalari-VII asrning boshlarida Turk qabilalarining Transoksionaga jadallik bilan yoyilib ketishi sodir bo'ladi.

VII – VIII asrlarda bu jarayon yanada kuchayib bordi: So'g'd, Choch, Ushrushonaning ko'plab hukmdorliklarida turk sulolalari mustahkam o'rnamshib oladi, Transoksionaning o'zi esa G'arbiy Turk Xoqonligi tarkibiga kiradi, turk nomlari va unvonlari bitilgan turklarning shaxsiy zarb qilingan tangalari paydo bo'ladi (masalan, "xoqon" unvoni bilan chiqarilgan turgeshlar yoki Chochning turk nomlari va unvonlari bo'lgan-"xoqon", "tegin", "Il-tegin") nomlari bilan zarb qilingan tangalar, turklarning Yettisuv va qisman Choch hamda shimoliy Toharistonda turklarning – balbali haykaltaroshligi keng tarqalib, Turk runiy yozuvlari paydo bo'ladi.

ERTA O'RTA ASRLARDAGI HUKMRONLIKLAR

Bu davrda hunarmandlar markazi sifatida shaharlarning roli ortib bordi, qishloq qo'rg'onlarining ro'li yuksalib, ko'plab dehqon qasrlari va hovlilari qad rostlay boshladi.

VI-VIII asrlarda O'rta Osiyoda So'g'd katta ro'l o'ynay boshladi, u turli hukmronliklarga ega bo'lgan (Samarqand, Maymurg', Kesh, Nahshob, Ishtixon, Buxoro va boshqalar) aralash-quralash (konglomerat) hukmdorliklardan tashkil topgandi. So'g'd Panjikentdan Karminagacha bo'lgan hududni, Kesh (Shahrisabz) va Nahshob (Qarshi yaqinida) vodiylarini ham o'z ichiga olgan. Hukmronliklar shahar va viloyatlardan tarkib topgan (dehqonchilik okruglari). Hukmdorlar Kan sulolasiga mansub bo'lib, ularning ichida kattasi "Ixshid" unvoni bilan Samarqandda hukmronlik qilgan. Ijtimoiy munosabatlarda So'g'd jamiyati oqsuyaklar dehqonchiligiga ajralgan bo'lib, ular boy savdogarlar, shahar aholisi va dehqonlar qatlamidan iborat bo'lgan.

Samarqand uchun VI-VIII asrlar shahar hayotining ko'tarilishi, hunarmandchilikning rivojlanishi bilan xarakterlanadi. 1965 yili Afrosiyob shaharchasida VII asrga taalluqli samarqandlik hukmdorning saroyi qazib ochilgan, u yerda g'aroyib devoriy naqshlar mavjud edi. Jumladan, devorlarning birida oq filda kelayotgan chog'oniyon malikasi-kelinchak boshchiligidagi to'y sahnasi tasvirlangan: ularni oq tuya va otlarda amaldorlar Samarqand hukmdorining saroyiga boshlab kelishmoqda.

Buxoro vohasi ham Buxoruxudod tomonidan boshqarilayotgan, mayda mulkchilar ittifoqi tarzida namoyon bo'lgan. Shaharning o'zi alohida

joylashgan ark-kuxandizdan iborat bo'lib, 3,5 ga maydondagi to'g'ri burchakli Shahrison va shahar atrofini o'z ichiga olgan.

Olimlar tomonidan olib borilgan, ko'p yillik tadqiqotlar, So'g'd hududida madaniy hayot yuksak darajaga ko'tarilganidan dalolat bermoqda. Buxoroda 35-40 chaqirim uzoqlikdagi, Qizilqum cho'llarida joylashgan, VI-VII asrlarda Buxorudodlarning qarorgohi hisoblangan, shimoli g'arb tomondagi Varaxsha shaharchasi, alohida o'rin tutgan. Saroyda olib borilgan qazilma ishlarida, devorga bitilgan rasmlar va haykalsimon naqshga o'tadigan (geometrik va uslublashtirilgan-o'simliksimon naqshli, shuningdek zoomorfli bezatilgan manzaralar hamda ziyofat va shikor sahnalari tasvirlangan) o'yma donacha topilgan. Mifologik xarakterdagi tasvirlar ham uchraydi, masalan, ayol-qush tasviri.

G'aroyib tarzda devoriy rasmlar ov, fillarga o'tirib olgancha, qoplon va grifonlarga o'xshash, fantastik hayvonlar bilan kurash olib borayotgan, chavandozlarning bellashuv sahnalari tasvirlangan.

Bu davrdagi ichki va xalqaro savdo aholining eng muhim mashg'ulotlaridan biriga aylanib qolgan. Buyuk ipak yo'li sharqiy qismining kattagina uchastkasi, turklar tomonidan nazorat qilinadigan hududda joylashgan edi. Turklar savdo qilishda unchalik mahoratga ega bo'lishmagan, shu bois savdo ishlaridagi asosiy vositachilik roli, hatto Qora dengiz va Shimoliy Kavkaz orqali dengiz savdosi bilan ham shug'ullanadigan, so'g'dlar qo'liga o'tadi. Ularning savdo manzillari tarmoqlashgan zich holda, Buyuk ipak yo'lining butun sharqiy uchastkasi bo'ylab, Chanyandan to Samarqandgacha bo'lgan hududlarni egallagan edi. Poykend savdogarlar shahri deb nom olgandi. Bu paytga kelib so'g'diylarning o'zlari ipak ishlab chiqarayotgan va bu mahsulotni boshqa mamlakatlarga sota boshlagan edi. Shimoliy Kavkaz va G'arbiy Yevropa dahmalaridan topilgan, VII-VIII asrlarga mansub so'g'diylarning "zandanechi" deb nomlangan ipak matolari, So'g'diyona ushbu mamlakatlarga ipak yetqazib beruvchi asosiy importchi bo'lib qolganidan dalolat beradi. Mug' tog'ida joylashgan Panjikent hukmdori Divashtichning qasridan topilgan matolar va o'rilgan bosh kiyimlarining namunalari, Afrosiyob devorlariga ishlangan liboslarning matolaridagi naqshinkor bezak namunalari, So'g'ddagi to'quvchilik kasbi qay darajaga ko'tarilgani xususida fikr yuritishga imkon beradi.

Imperator Yan-dining (605-617) elchisi, xitoylik Vey-Szening So'g'd aholisi haqidagi hisobotida yozilishicha: "So'g'd aholisining hammasi mohir savdogarlardir. O'g'il bola 5 yoshga to'lganidan so'ng, uni savodini chiqara boshlashadi. U o'qishni boshlashi bilan, uni savdo ishlarini o'rganishga majbur qilishadi".

So'g'd ixshidlari – markazida to'rt burchakli dumaloq teshigi bo'lgan, xitoycha turdagi tangalar chiqara boshlashgan, Buxoroda esa Sosoniylar shohi Varaxran tangalariga taqlid qilib tangalar zarb qildirishgan.

V-VIII asrlar – Xorazm tarixidagi murakkab davr bo'lib, shoh Afrig' hukmronlik qilib turgan sulola, Afrig'iylar nomi ostidagi, shohlik davrida, O'rta asrlarga xos madaniyat shakllanayotgan bir payt edi. Shu vaqtga mansub arxeologik yodgorliklar Berkutqal'a vohasidan topilgan, bu yerda irrigasiya ishlari keng rivojlangan ekan. Qasr va qal'alar – mustahkamlangan turar-joyli minoralar – donjonlardan iborat bo'lgan. Harbiy istehkomlari rivojlangan tizimli yirik qal'alar jumlasiga– Teshikqal'a, Yakkaparson, Berkutqal'a kabilarni kiritish mumkin. O'rta Osiyo qishloq xo'jaligida suv yer bilan babbaravar darajada ulkan ro'l o'ynagan. Ziroatchilarni iqtisodiy qaramlikda ushlab turish uchun, dehqonlar irrigasiya inshootlari boshini qulfdan ushlab turishga harakat qilishgan.

Tangalar ikonografiyasida Xorazm qadimiy an'analarga sodiqligicha qolgan. Eramizning I asrlarida bu yerlarda o'rnashib qolgan tangalarning qiyofasi – old tomonda hukumdor tasviri, orqa tomonida esa – chavandoz, O'rta asrlarda ham o'zgarmay qolavergan.

V asr o'rtalarida Toshkent vohasi Eftalitlar hukmronligi ostida bo'lgan, VI asr ikkinchi yarmi – VII asr boshlarida Turk xoqonligi tarkibiga kirgan. VII asr boshlaridan Choch poytaxti zamonaviy Toshkent hududi o'rnida bo'lgan. Bu yerda, So'g'd mustamlakasi va Uzoq Sharq mamlakatlari bilan tranzitli savdo yo'li trassasida rivojlanishi tufayli, yirik shahar madaniyati markazi qaror topa boshlagan. Madinat ash-Shosh – bu Mingo'rik shaharchasi bo'lib, Choch hukmdori saroyining qoldiqlari, ko'rgazmali, diniy, turar-joy va xo'jalik xonalaridan iborat bo'lgan. U o'zining dabdabali qal'alari, qo'rg'onlari (Oqtepa), shaharchalari (Xonobod), qishloqlari, ibodatxonalarini bilan deparaning markazi bo'lib qolgan edi. Vohada savdo, qishloq xo'jaligi va kon hunarmandchiligi bilan bog'liq bo'lgan 30 dan ziyod shaharlar bo'lgan.

Toshkent vohasidagi boshqa mulk – Iloq poytaxti – Tunket shahri bo'lib qoldi. Shaharda rudani qayta ishlash va metall eritish bo'yicha ustaxonalar joylashgan.

VI-VIII asrlarda Chochning pul muomalasi turli tanga qiymatlarining mavjudligi bilan tavsiflanadi. Ularning old tomoni uchun hukmdorlarning yon tomonga yoki uch chorak burilgan holdagi tasviri xos bo'lsa, orqa tomonida – turli ko'rinishdagi tamg'alar so'g'd yozuvi doirasida berilgan, unda hukmdor nomi, unvoni va viloyatning nomlanishi aks etgan.

Bu paytlarda Farg'ona yozma manbalarda Boxan, Paxanna, Feyxan deb atalgan. Hukmdorlari "ixshid" unvoniga ega bo'lishgan. Farg'onaliklar xalqaro savdolarida faol ishtirok eta boshlaydilar, ajoyib arg'umoqlar, bo'yoq moddalari, dori-darmonlar, rangli shisha va boshqa tovarlarni chetga olib chiqqanlar. 739 yildan e'tiboran Farg'onani turk hukmdorlari boshqara boshladilar. Ayrim manbaa bo'yicha uning poytaxti – Axsikent, boshqasi bo'yicha – Koson bo'lgan.

VII-VIII asrlarda Farg'ona va So'g'dning pul muomalasiga Xitoy bilan aloqalari ta'sir ko'rsata boshladi. Xitoycha tipdagi – o'rtasi to'rt burchak teshikli tangalar zarb qilinib kelgan.

YOZUVLAR TIZIMI

O'rta Osiyo hududida qadimda va erta O'rta asrlarda yozuvlarning bir necha turlaridan: baqtriya, so'g'd, xorazmiy, suriya, turk, braxmi va kxaroshtxi kabilardan foydalanilgan

So'g'd, Farg'ona, Xorazmda, shuningdek Parfiyada (Janubiy Turkmaniston va Eron Xurosoni) yuzaga kelgan yozuvlar asosini harfli-bo'g'inli oromiy yozuvi tashkil qilgan. Baqtriyada mahalliy yozuvning rivojlanishida yunon alifbosi katta ro'l o'ynagan.

Oromiy yozuvining eng qadimiy yodgorligi, Katta Oybuir qal'asi (Shimoliy Xorazm) shaharchasida olib borilgan qazilma chog'ida topilgan, xumdagi qisqacha yozuv hisoblanadi. Yozuv miloddan avvalgi IV asr bilan sanalangan, undagi yozuv hali oromiy bo'lsada, lekin qadimiy Xorazmniki emas. Shunday bo'lsada, eramizning birinchi asrlariga kelib – tangalar, kulolchilik buyumlaridagi parchalarda mana shu tilda bitilgan ko'plab yozuvlarni uchratish mumkin. Ayniqsa qadim xorazmiylar arxivining Tuproqqal'a saroyida olib borilgan qazilma ishlari chog'ida topilgan, eramizning III asriga mansub teri,

yog'och, suyakka bitilgan, hujjatlari nihoyatda qiziqarlidir. Markaziy Osiyoda yozuvlar bo'yicha kuchli mutaxassis hisoblangan V. A. livshis tomonidan o'qilgan mazkur hujjatlar, fanda "Uylar ro'yxati" deb nom olgan. Unda shu uylarda yashaydigan oila a'zolarining ijtimoiy maqomi va tarkibiy soni, ismlari to'raligicha keltirilgan. So'g'd yozuvlari ham qiziqarli va turli-tumandir. Ular orasida eng erta davrga mansublari – miloddan avvalgi II-III asrlarga taalluqli bo'lgan, tangalardagi afsonalardir.

Ammo ehg ahamiyatli yodgorlik, Samarqanddan 120 chaqirim uzoqlikda joylashgan, Mug' tog'idagi (Tojikiston) qal'adan topilgan so'g'diylar arxivining ochilishi bo'ldi. Ko'pincha uchrab turadigandek, So'g'd matnlarini ham birinchi bo'lib, 1932 yili cho'ponlar topishgan. Keyingi yili esa, A.A.Freyman rahbarligi ostidagi ekspeditsiya, bu yerlarda qazilma ishlarini olib borgan. Hammasi bo'lib bu yerdan 74 ta so'g'd hujjatlari topilgan: I ta arabcha, I ta qadim turk-runiy, shuningdek bir qancha xitoychasi. Ushbu topilmaning bahosi beqiyosdir, axir bu O'rta Osiyodan topilgan qadimgi mahalliy yozuvlar kashf qilinishining birinchi hodisasi edi-da. Mug' tog'idan topilgan hujjatlar eramizning VII asr oxirlari va VIII asr boshlariga mansub. Ular So'g'dning madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy tarixi bo'yicha ehg nodir ma'lumotlarni o'z ichiga olgan.

So'g'd yozuvining yodgorliklari – Buxorodan boshlab to Eski Marv gacha va Mo'ng'ulistondan to Pokistongacha bo'lgan ulkan hududda topilgan; O'rta Osiyoda ular shuningdek Farg'ona vodiysi, Yettisuvda, Chochda topilgan. So'g'd yozuvining bunchalar keng rivojlangani, So'g'd savdogarlarining Buyuk ipak yo'li trassalarida faol savdo-sotiq ishlari bilan shug'llanishlari, shu bilan birga so'g'd qo'rg'onlari eramizning birinchi yuz yulliklaridayoq mamlakat tashqarisida paydo bo'la boshlagani bilan bevosita bog'langan. So'g'diylarning ayniqsa, turklar bilan aloqalari mustahkam bo'lgan, uning natijalaridan biri esa, Markaziy Osiyo yozuvi buyuk zanjirining rivojlanishi bo'lib qoldi: so'g'diylardan – uyg'urlarga, ulardan – mo'ng'ullarga, u yog'iga esa – manchjurlarga.

Kushon Baqtriyasining (O'zbekiston va Tojikistonning janubi) hududidan ham turli-tuman yozuvlar topilgan. Yunon tili va yozuvi bu yerga miloddan avvalgi IV asr oxirlarida, Makedoniyalik Iskandarning bosqinchilik yurishlari oqibatida kirib kelgan. Yunon-Baqtriya podshohligida bu til uzoq vaqtgacha boshqaruvning asosiy tili bo'lib kelgan, hatto mazkur saltanat qulaganidan

keyin ham, u amalda qo'llanib kelavergan. Faqat Kushonlarning buyuk shohi Kanishka davridagina (eramizning II asr boshlari) til va yozuvning o'ziga xos islohoti o'tkazilgan. Yunon yozuvi asosida, 25 ta harfdan iborat bo'lgan, baqtriya yozuvi yaratilgan, rasmiy matnlarga esa mahalliy til qo'llanilgan, bizga yaqindagina Rabatokdan topilgan ajoyib bitiklardan ma'lum bo'lishicha, ular oriy yozuviga mansub ekan.

Ayni paytda ko'plab baqtriya yozuvlari ochilgan, ular qora tush bilan har turli materiallarga (sopol parchalari, qamishdan qilingan yozuv qog'ozi (papiuslar) ga bitilgan yoki g'or devorlari va tosh plitalarga o'yib yozilgan. Mazmunan boy bo'lgan eng ko'p bitiklar – Rabatok va Surx-Kotala (Shimoliy Afg'oniston), shuningdek Eski Termizdagi Ayritom va Qoratepadan topilganlari.

Yaqindagina Rabatokdan topilgan bitikda birinchi bor Kushon podshohlarining nasliy (geneologik) kelib chiqishlari, ilohalarning nomlari, ibodatxona qurilishi va Kushonlarning Hindistonni bosib olishlariga doir ma'lumotlar keltirilgan.

Termiz yaqinidagi, Amudaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan Kushonlarning kattagina shahri – Ayritomdan topilgan bitik ham ancha qiziqarli. Olti satrdan iborat bo'lgan bitik ikki shaxsdan iborat bo'lgan kattagina haykalchali yodgorlikning tagligiga o'yib yozilgan. Afsuski u yaxshi saqlanmagan, biroq shunga qaramay, V. A. Livshis va mazkur satrlar muallifi tomonidan tadqiq qilib ko'rildi. Unda shoh Xuvishka hukmronlik qilayotgan paytda, Shodiya ismli qaysidir arboblardan biri o'tkazgan yirik tadbir haqida hikoya qilinadi, shuningdek ushbu bitikni yozgan, mirza Mixrzodning ismi ham keltirilgan.

VII asr, ehtimol, VI asrlarda So'g'd yozuvi asosida yaratilgan, turkiy-runik yozuv tarqala boshlaydi. Ushbu yozuvning namunalari Yettisuv, So'g'd, Farg'onadan topilgan bo'lib, yog'och tayoqchalarga, sopolga, toshga bitilgan.

Oxirgi yillarda Baqtriyadan noma'lum tildagi bitiklar topilgan, biroq ularning kaliti hali ochilganicha yo'q.

O'zbekistonning qadimiy, arablargacha bo'lgan yozuvlari haqidagi qisqacha ma'lumotlar ana shulardan iborat. Ular uzoq o'tmishdagi ajdodlarimizning yuqori darajadagi ma'naviy madaniyatidan, ularning jahon sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan munosib hissasidan dalolat beradi.

DINIY E^TTIQODLAR

Qadimda va erta O'рта asrlarda O'zbekiston hududida turli dinlar keng tarqalgan: zardushtiy, budda, sabeizm, majusiylik, nasoro (xristianlik) va boshqalar bor edi. Eramizning III-IV asrlarida bu yerga monaviylik va nasroniylik kirib keladi. Eramizning VII asr o'rtalarida bu yerda islomning keng tarqalish jarayoni boshlangan va VIII-LX asr boshlariga kelib, O'рта Osiyo xalqlarining hokim diniga aylangan va hozirda ham u shunday hisoblanadi. Mazkur bo'limda, qadimda va erta O'рта asrlarda Baqtriya, So'g'd, Parfiya va Xorazmda asosiy din bo'lib kelgan, faqat zardushtiylikni tavsiflab o'tamiz.

Zardushtiylik – qadimgi din. Zardushtiylik dininig nomi ushbu din asoschisi Zardusht (turli tillarda Zaratushra, Zoroastr) ismidan olingan, eski Eron tilidan “oltin (yoki eski) tuya sohibi” deya tarjima qilinadi. Ko'plab olimlar, Zardushtni – afsonaviy emas, balki real shaxs deb hisoblashadi.

Zardushtning hayot vaqtini zardushtiylik an'analari “Iskandargacha 258 yil oldin” (bu o'rinda Makedoniyalik Iskandar nazarda tutilmoqda) deb belgilangan. Mana shu sanani e'tiborga olib va boshqa bilvosita ma'lumotlarga ham diqqatni jalb qilgancha, ko'pchilik olimlar odatda Zardusht (yunoncha talaffuzda Zoroastr) miloddan avvalgi VII asr oxiri – VI asr boshlarida yashab o'tgan. O'sha an'anaga muvofiq, Zardusht yangi din ta'limotini Baqtra hukmdori (Shimoliy Afg'onistondagi hozirgi Balx) – Kavi Vishtaspa saroyida boshlagan, Aryanam Vaychax o'z vatanidan shu yerga kelgan edi.

Zardusht dinining aniq maqsadi, yoki yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, diniy islohot o'tkazishdan ko'zlangan maqsad, unga eski eron tillariga mansub xalqlarning ko'pxudolik odatlaridan ko'pchiligi kirib qolganligidami?

Zardusht o'z ta'limotini targ'ib qilishni boshlagan kezlar, O'рта Osiyo va Eron tarixi uchun nihoyatda muhim bo'lgan. O'sha kezlarda eski ibtidoiy jamiyatga dohil munosabatlar tanazzulga uchrayotgan, yangi, sinfiylari oyoqqa tura boshlagan edi.

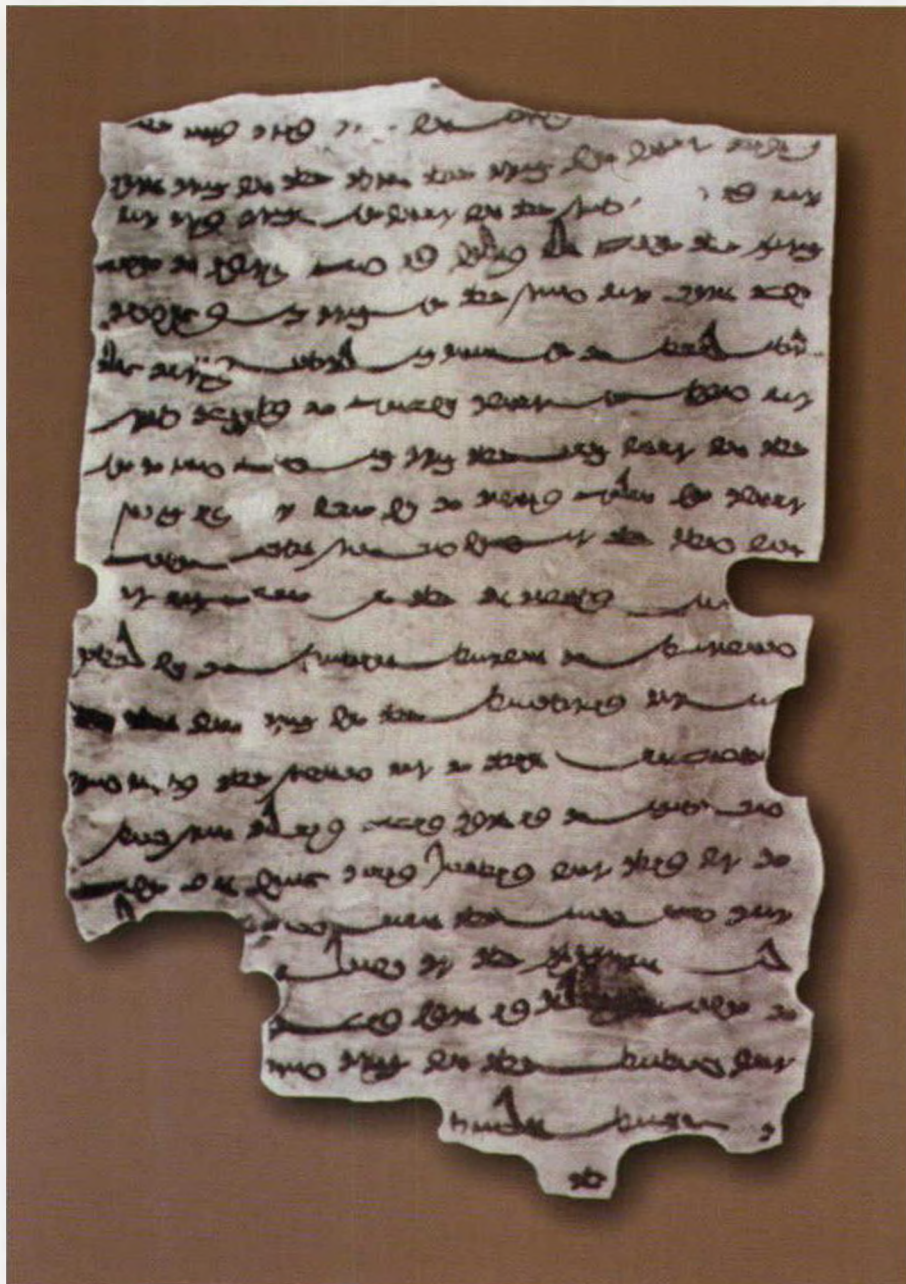
Yangi din bu o'zgarishlarni o'zida aks ettirayotgan va kurtak otib kelayotgan yangi sinfiy jamiyatga xizmat qilayotgan edi. U siyosiy birlashuvga chorlab, kuchli markazlashgan hokimiyatni tuzishga va bu davrga kelib dehqonchilik vohalaridagiaholi uchunchinakam “boshgabitganbalo”ga aylangan ko'chmanchi xalqlarga qarshi keskin kurash olib borishga chaqirayotgandi.

Ayratom. Baqtriya yozuvi bilan haykalchali blok. Eramizning II asr boshlari.

Yerqo'rg'on. Tiptatikon shakli. Tilla. Eramizning III-IV asrlari.

Mug' qal'a. So'g'd qo'lyozmasi. Eramizning VIII asr boshlari.

Ostodon. Eramizning VII-VIII asrlari.

Diniy nuqtai nazardan Zardushtning islohoti yagona xudo Axuramazdaga (aniq ma'noda - "donishmand" janob) sig'inishni targ'ib qilish, bundan avvalgi qabilalarning ilohalari-asurami va dayvamilarga qarshi kurashishga chorlashdan iborat bo'lgan, endilikda ular Axuramazdaning dushmanlari deb e'lon qilingandi.

Bundan buyon doimiy ravishda va uzluksiz ezgulik va yovuzlik, haqiqat va yolg'on, yorug'lik va zulmat o'rtasida kurash borishi e'lon qilingan. Bu kurash fazoviy miqyoslar kasb etib zardushtiylikning ruh va modda borligining (dualizm) asosi bo'lib qoladi, bunda yorug'lik kuchlarini Axuramazda boshqaradi, yovuz kuchlar boshida esa Axriman turadi.

Majusiylar ma'badning barcha ko'p qiyofali vazufalari bundan buyon Amesh Spenta deb atalmish o'ziga hos hay'atga o'tkaziladi. Ular oltita va endilikda ular majusiylar tushunchasicha, jism va qondan yaralgan ilohalar emas, balki ular shartli ravishda jumga bo'ysingan mavhum mohiyatdan iboratdir, mohiyatan faqatgina yagona ilohalik vazifasini bajaruvchilardir. Qadimiy majusiylar urf-odatlarini, jumladan, marosimiy gilyon va hisoblangan-xaomi iste'mol qilish qat'iy rad etilgan.

To'g'ri, vaqt o'tishi bilan Zardusht dini asta-sekin eroniy tillarga mansub xalqlar ichida tarqalar ekan va o'z asosini saqlab qolgan, bir qator o'zgarishlarga duch kelgan. Zardushtiylik asta-sekin izga tusha boshladi - qadim vaqtlardagi eng muhim dinlardan biri bo'lgan zardushtiylik Zardushtning diniy falsafiy ruh va modda mavjudligini (dualizmini) o'ziga singdirib, eski Eronning diniy va tarixiy rivoyatlarini saqlab qolgan.

Zardushtiylik Sosoniylar (eramizning III-VII asrlari) davrida mufassal o'rnashib bo'ldi, shu vaqtning o'zida zardushtiylik adabiyoti ham keng tarqala boshlagan. Zardushtiylik tarqalayotgan paytlarda ibodatxonalar, maxsus ilohiy kitoblar ham yo'q edi. Diniy marosimlar ochiq havoda, gulxan atrofida ado etilgan. Vaqt o'tishi bilan kohanlar Zardusht va'zlarini yozib borganlar, kohanlar bunday diniy matnlarni yod bilganlar va ibodat paytida o'qiganlar. Shuni aytish joizki, zardushtiylik dinining muqaddas matnlari dastlabki paytlarda avloddan-avlodga og'zaki tarzda yetkazib kelingan va faqat oradan bir necha asrlar o'tibgina, Zardushtning o'limidan so'ng, ular yagona matnga birlashtirilib, yozib borilgan va kitob holiga keltirilgan.

Zardushtiyarning muqaddas kitobi “Avesto” (“qat’iy qonunlar”) yaratildi. “Avesto”ning birinchi kodifikatsiyasi, aftidan miloddan avvalgi birinchi asrlarga to’g’ri keladi deb hisoblashadi, ammo ayrim olimlar zardushtiylik an’analariga tayangan holda, bu voqealarni Sosoniylarning (eramizning III-IV asrlari) dastlabki paytiga nisbat berishadi. Ana o’sha kezlardayoq “Avesto” atamasi paydo bo’lgan-o’rta forschasiga bu “Apastak”, ya’ni “asos”, asosiy matn degan ma’nolarni anglatadi.

“Avesto” – zardushtiylik dinining, musulmonlarning Qur’oni Karimi yoki nasroniylarning Injilidek -muqaddas bitiklari kabi, turli vaqtlar va turli hududlarda tuzilgan diniy matnlar to’plamidir. “Avesto”ning kattagina qismi islom qabul qilingach, yo’q qilingan, bizgacha uning, kundalik diniy amaliyotda zarur bo’lib turadigan, ayrim matnlarigina yetib kelgan.

Zardushtiylik diniga ko’ra, atrofdagi dunyo ikki qismdan: yaxshilik va yomonlikdan tashkil topgan. Bular o’rtasida azaliy kurash ketadi. Masalan, nur bilan qorong’ulik, hayot bilan o’lim, ezgulik bilan yomonlik, qonun bilan qonunsizlik o’rtasida.

Xayrli ish, shirin so’z, olijanob o’y-fikrlar zardushtiyar kundalik hayotining mazmunini tashkil qilgan. Odamning asosiy burchi adolatli turmush tarzidan iborat bo’lmog’i, yaxshilikning yomonlik ustidan g’alaba qilishini ko’zlab yashash, yolg’on gapirmaslik, so’zning ustidan chiqmoq, faqat yaxshi, ezgu amallarni bajarimoqdir.

Zardusht dini bo’yicha har bir inson hayot yo’lini o’zi belgilaydi-kimga yon bosish, kimni himoya qilishni o’zi hal qiladi.

Zardushtiylikdafa marosimini o’tkazishgadoiranchamurakkabva o’zigaxos usullarni ishlab chiqqan. Uning asosida-“Avesto” ning qat’iy qonunlaridan biri – marhumlarni dafn qilishda, uning jasadini – yer, olov, suvga teginishdek katta gunoh ishga qo’l urishdan qaytariladi. Kimki inson jasadi yoki o’lgan itni yerga ko’mar ekan, u og’ir gunohga qo’l urgan bo’ladi, buning uchun esa gunohkorga 500 qamchi urishdek jazo belgilangan. Odam jasadi yoki it ko’milgan joylar bir yil ichida sug’orilmasligi va u yerga ekin ekilmasligi lozim bo’lgan.

Xo’sh, unda nima qilish kerak? Vafot etgan odamni qanday qilib dafn qilish mumkin? Zardushtiylik kohinlari dafn etish marosimining Videvdatda bayon qilinganidek, qat’iy izchillik bilan amalga oshirishning murakkab usulini ishlab chiqishgan. Unda ko’rsatilishicha, vafot etgan insonning jasadini avval uncha

katta bo'lmagan qurilma – kataga joylanadi, so'ngra esa uni dahmaga olib boriladi (tabiiy balandlik yoki maxsus qurilma), u yerda qushlar, quzg'unlar yoki maxsus o'rgatilgan itlar murdaniy go'shtlarini yeb bitirishadi. Ana shundan so'ng tozalangan suyaklarni toshdan, loy yoki ohakdan qilib qurilgan, alohida suyak saqlanadigan joylarga qo'yish mumkin bo'lgan.

Videvdatda bu suyak saqlanadigan xonalar uzdana deb nomlangan, ancha keyingi pahlaviy matnlarida-ostodon, deb yuritilgan, uning tarjima-dagi ma'nosi hamon nomalumlighicha qolmoqda va ikki xil tushunish mumkin. Ayrim olimlar ostodon atamasi loydan qilingan idishlar-ostadonlarni anglatgan deyishadi, ular O'rta Osiyoda tez-tez topilib turadi. Boshqa olimlar esa, jumladan buyuk nemis eronshunosi V.Xenning, mazkur atamani yerdagi sag'ana-dahma deb tarjima qilgan.

Dafn marosimini o'tkazish bilan, nopok hisoblangan, ristokasha deb atalmish, maxsus odamlar shug'ullanishgan. Ularga olov, suv, barsman (tamariskaning bir bog'lam shoxchalari sifatidagi diniy buyum) ga 30 qadam yaqin kelish taqiqlangan, odamlarga esa uch qadamga yaqin kelish man etilgan.

“Avesto” atamalaridan tashqari, “Naus” atamasi ham keng tarqalgan, yunonlarning “Naos” so'zidan kelib chiqqan bo'lib – ibodatxona ma'nosini anglatgan, Sosoniylar davridagi zardushtiylarda va islom kirib kelganining birinchi asrlarida vafot etgan odamning tozalangan suyaklari saqlanadigan qabr ustidagi qurilmani ifodalagan.

Zardushtiylarning dafn marosimiga oid inshootlari-uzdana, ossuari, dahma, kata va ibodatxonalar O'zbekistonning ko'plab joylarida, Baqtriya, So'g'd, Xorazm, Farg'ona, Chochda topilgan va tadqiq qilingan.

ARABLAR ISTILOSI

VII asr o'rtalaridan boshlab arablar O'rta Osiyoning siyosiy hayotida faol ro'l o'ynay boshladi, ular 651 yilga kelib shimoliy Xurosonni, shu jumladan, keyinchalik ularning tayanch bazasiga aylanib qolgan Marvni butunlay bo'ysundirishadi. Buyuk rus olimi V. A. Jukovskiyning so'zlari bo'yicha “U tabiiy negiz bo'lib, arablar o'sha yerdan turib Turkistonda o'z hukmronliklarini yoya boshlashgan”.

Arablarining Movarounnahr-ga ilk yurishlari mol-mulklarni talash va odamlarni olib qochishdek xarakter kasb etgan bo'lib, yozma manbalardagi

ma'lumotlarga ko'ra, Amudaryo orqali kechib o'tgan birinchi arab sarkardasi al-Hakim ibn Amr al-Giforiy bo'lgan, al-Balazuriyning guvohlik berishicha, hozirgi O'zbekistonning hududidagi Jayhunning u tomonida musulmoncha nomoz o'qigan birinchi odam ham shu bo'lgan.

Bu voqea birinchi Umaviy xalifa Muoviya hukmronligi davrida, 670 yillardan biroz oldinroq sodir bo'lgan, negaki shu yili al-Hakim ibn Amr al-Giforiy Eski Marv shahrida vafot etgandi. Al-Giforiy ("Islom bayroqdori") butun vujudi bilan berilgan imon-e'tiqodli musulmon edi, va uning Eski Marvdagi qabri hamon izzat-hurmat bilan ziyorat qilib turiladigan qadamjoga aylangani bejiz emas. Tabariy hikoya qilgan shunga oid epizod e'tiborga loyiqdir. Xuroson noibining talabi bo'yicha o'ljalarni xalifa Muoviyaga yetkazish haqidagi so'roviga javoban al-Hakim: "Sen imonli amirning nomasini menga jo'natding, bunga ko'ra men imonli amir uchun oltin, kumush va qimmatbaho narsalarni tanlab olmaganimcha, o'ljaga qo'l urmasligim lozim bo'lgan. Biroq men uchun imonli amirning nomasidan ko'ra Allohning nomasi ulug'roqdir". Arab qabilalari ayniqsa, Xuroson noibi Ubaydulloh ibn Ziyod va uning vorislari-Said ibn Usmon hamda Salma ibn Ziyod davrida Movarounnahrning ichkarisiga chuqurroq kira boshlashdi. Bu hujumlar shahar va qishloqlarni vayron qilish, asirlarni qo'lga olish, kattagina soliqlar undirish bilan kechgan. Jumladan, birgina Buxoro hukmdori bo'lgan Xutak xotun ularga 1 000 000 dirxam to'lash shartini qo'yib, arablar bilan tinchlik shartnomasini tuzgan.

670 yildan boshlab arablar har yili bir necha martadan Buxoro, Poykent, Samarqand, Termiz, Xorazmga hujum qilib turishgan va bu yerlardan ulkan o'ljalar olib kelishgan. Endilikda bu yurishlarda birgina alohida harbiylar emas, ko'pincha butun boshli arab oilalari qatnashishardi. Jumladan, al-Balazuriyning xabar qilishicha, Salma ibn Ziyodning 676 yili Buxoroga yurishi paytida u bilan birga, Amudaryoni kechib o'tgan birinchi musulmon ayol hisoblanmish xotini ham yonida bo'lgan. Salma ibn Ziyod davrida arablar odatdagidek qishni Marvda o'tkazish uchun qaytib ketmay, birinchi marta Movarounnahrda qishlab qolishdi. Keyinchalik xalifalikdagi umumiy g'ala-g'ovurlar hamda Xurosondagi qabilalararo kurash keskinlashgani tufayli, arablarning nufuzli mudaritlar va rabi'a qabilalarining kurashi oqibatida, ularning Movarounnahrning ichkarisiga kirib borishi va islomning bu yerda mustahkamlanishi ma'lum vaqt to'xtab qoldi. Ularning ushbu viloyatga

yurishlari faqatgina VII asr oxirlaridagina qayta tiklangan. Bu noib al-Muhallab davrida yuz bergan, biroq ular 689 yili Muso ibn Abdulloh bosib olgan va 15 yil davomida shu yerda hukmronlik qilib kelayotgan Termiz shahridagina mustahkam o'rnatib olishdi. Uning bu yerdagi hukmdorligi shunchalik mustahkam ediki, arablarning mahalliy aholidan undiradigan xiroj va juzya shaklidagi soliqlari halifa xazinasiga emas, Termizga -Musoga kelib tusha boshladi.

Arablarning yurishlari bilan bir vaqtda aholini islomshtirish ham avj olgan, aftidan bu VII asr boshlariga to'g'ri keladi. Arablarning Termizdagi deyarli 20 yillik hukmronlik davrida, masalan bu yerda bironta ham mahalliy aholi islom diniga kirmagani va bitta ham masjid qurilmaganiga, odamning ishongisi ham kelmaydi. Shu vaqtning o'zida, tadqiqotchilarning fikricha, arablarning erta yurishlari davri, 644 yildan 704 yilgacha davom etgan, arablar mahalliy aholini to'la islomlashtirish rejasini hali ko'zlashmagan va O'rta Osiyo viloyatlarini xalifalikka bo'ysundirishga urinishmagan. Bu vazifa O'rta Osiyoni bosib olishning ikkinchi bosqichida, 704 yildan so'ng, Movarounnahr xalqlariga qarshi harbiy yurishlarga boshchilik qilish Qutayba ibn Muslim qo'liga o'tganidan so'ng, amalga oshirila boshladi. Iste'dodli va shafqatsiz lashkarboshi sifatida u sakkiz yil davomida Xorazmdan to Chag'oniyongacha bo'lgan Movarounnahrning deyarli barcha viloyatlariga yurish qiladi va ko'plab shahar va qishloqlarni yakson qilib, minglab odamlarning yostig'ini quritadi, butun boshli qadimiy qo'lyozmalar jamlangan kutubxonalarni, Xorazmda bo'lgani kabi yoqtirib yuboradi.

Qutaybaning harbiy muvaffaqiyatga erishuvida, ko'pgina mahalliy feodal hukmdorlarning arablar bilan ittifoqligi, qo'shni viloyatlarga qarshi bosqinchilik yurishlarida qo'l kelgan.

Bir vaqtning o'zida Qutayba ibn Muslim islomni zo'rlik bilan kiritishda shafqatsizlik siyosatni olib borgan. Aynan uning davrida, masalan, Buxorodagi majusiylar ibodatxonasi o'nida dastlabki masjidlar bunyod qilingan. Ko'pincha mahalliy aholi, ayniqsa kambag'allar, pul va'da qilish evaziga, musulmon masjidlariga jalb qilingan: masjidga har bir qadam ranjida qilganlik uchun ikkita kumush dirham berilgan – bu o'sha vaqtlar uchun juda katta pul edi.

Shundan so'ng, Qutayba ibn Muslim 712 yili, o'z qabiladoshlari tomonidan, qo'pol muomalasi uchun Farg'onada o'ldirilganidan keyin ham,

arablarning yurishlari to'xtagani yo'q, aksincha, ular yanada to'laqonli va aniq maqsadga yo'naltirilgan xarakter kasb etdi. Jumladan, arab qabilalarning ushbu mintaqaga ko'chib kelishi kuchaydi. At-Tabariyning malumotlari bo'yicha, shu vaqtlarda bu yerga 40 dan ziyod arab qabilalari ko'chib kelishgan, ular orasida eng ko'p sonlilari baxillar, yamaniylar, qaysidlar, quraysh, mudaritlar, rabi'alar, tamimmiylar, xanzalalar va al-huzailar.

Arablar qishloqlar bunyod qilib, ularga butunisicha u yoki bu qabilalarni joylashtirishgan (masalan, Marv vohasidagi al-Lin qishlog'i va Felin huzai qabilasi bilan to'ldirilgan) yoki shahardagi alohida dahalarni egallab olishgan. Buxoroda mahalliy so'g'd aholisini uylaridan haydab chiqarib, o'z qabiladoshlarini joylashtirishgan. Bu qishloq va shaharlarda masjidlar qurilgan va asta-sekin musulmon dinini hurmat qiladigan joylar paydo bo'la boshladi hamda mahalliy aholining islomga murojat qilish jarayoni izga tusha boshladi.

Movarounnahr aholisi uzoq vaqtgacha, o'z vatani va qadimiy dinini himoya qilganicha, arab bosqinchilariga qarshi shiddatli qarshilik ko'rsatib kelgan. Masalan, Mug' tog'idagi qal'ada So'g'd knyazi Divashtining qahramonona jangi tarixdan yaxshi ma'lum, arablar uni asirga olishgach, Rabinjondagi sog'onali nausda oyoq-qo'lini mixlab qo'yishgan.

VIII asr o'rtalariga kelib, ikkinchi-Abbosiylar xalifaligi tuzilayotgan kezlarda, arablar Movarounnahrni to'laligicha qo'lga kiritib bo'lishgandi, bu yerda ularning siyosiy manfaatlari Xitoydagi Tan imperiyasining ekspansiyachilik (yangi hududlarni bosib olish) siyosati bilan to'qnashib qoldi. 751 yili Talasdagi jangda arab qo'shinlari Xitoy armiyasini yakson qilib tashladi va bu bilan Xitoyning Movarounnahr g'arbiga tomon yurishini to'xtatdi.

IX asrga kelib, islom Movarounnahr tub aholisining davlat diniga aylanadi, biroq yana bir necha yuz yillar davomida mintaqaning bir qator tumanlarida zardushtiylik mazhablari mavjud bo'lib turgan, Muqanna qo'zg'oloni kabi, ajdodlar dinini tiklash uchun isyonlar ko'tarilib turgan, keng xalq ommasi orasida esa qadimiy din va diniy marosimlarga oid eskilik qoldiqlari saqlanib turgan.

132/744 yillarda xalifalikdagi hukmdorlik as-Saffoh qo'liga o'tadi, u Abbosiylar xalifaligining asoschisi – Makkaning hoshimiylar avlodidan bo'lgan payg'ambarning tog'asi al-Abbosning avlodi bo'lgan. Abo Muslimning Xuroson va Movarounnahrda Umaviylar hukmronligiga qarshi bir qancha qo'zg'olonlari ham bunga ancha imkoniyat yaratgan.

Bu vaqtda Movarounnahrning ayrim viloyatlarida, masalan, Chag'oniyon, Ushrushona va Chochda hali saqlanib turgan hukmdorlarning mahalliy sulolasi barham topdi. Va bu mintaqa Abbosiylar xalifaligi tarkibidan mustahkam o'rin egalladi.

VIII asrning birinchi yarmi oxirlari va ikkinchi yarmi oxirlarida Movarounnahrning bir qator shaharlarida doimiy ravishda mistangalar (falsalar) zarb qilinishi va ularning sof musulmoncha namunadagi Arab afsonalariga hos diniy shakllar va hukmdor amir-noiblarning nomi bitilgan hatto u yoki bu shaharning nomi, shuningdek hukmdorining nomi ham yozilgan tangalar mavjud bo'lgani xarakterlidir: masalan, VIII asr o'rtalarida keshlik dehqon-Ixrit tomonidan zarb qilingan falsalar shular jumlasidandir. Bu kabi falsalar Axsikatda, Buxoro, Termiz, Shosh, Chog'oniyon, Xorazmda ham, ya'ni Movarounnahrning yirik shaharlarida zarb qilingan. Keyinroq ularning ayrimlarida kumush dirhamlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan.

Umaviylardan farqli o'laroq, Abbosiylar, nisbatan darajada xalifalikning sharqiy zaminlariga tayangan holdagi siyosatni olib borishgan, shu yo'l bilan ular mahalliy zodagonlar orasidan o'zlariga yaqin kishilarni jalb etib turishgan, bu bilan ular o'z vatandoshlariga qarshi bosh ko'targan xalq qo'zg'oloni va harakatlarini bartaraf etgandek bo'lishgan va mintaqa xalqining mustaqillikka bo'lgan intilishlari sindirilgan. Shuning uchun ham xalifa al-Mansur (754-775), al-Mahdiy (775-785) va Xorun ar Rashid (786-809) hukmronlik qilgan davrlarda Movarounnahr va Xurosonning turli viloyatlarini mahalliy zodagon-dehqonlardan chiqqan: Barmakiylar, Tohiriylar, Somoniylar boshqarishgan.

Biroq bunday choralar bilan ham Abbosiylar mintaqa xalqining mustaqillikka bo'lgan intilishini ushlab tura olmadilar, aksincha u qo'shimcha istak qo'zg'otuvchi sabablarni keltirib chiqardi. Mahalliy zodagonlar hokimiyatni o'z qo'lga olib, Abbosiylar xalifaligiga bo'ysunmaslik choralari ko'rishardi.

RIVOJLANGAN VA KECHKI O'RTA ASRLAR

Uning boshlanishi VIII-IX asr boshlariga to'g'ri keladi va davlat tarkibi, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda, moddiy va badiiy madaniyatda tub o'zgarishlar bilan izohlanadi. Qadimgi dinlar-zardushtiylilik, moniylik, buddaviylik o'tmishga aylanib qolgan. Islom g'alaba qozondi. Endilikda u Jayhundan (Amudaryo.-E.R.) sharqqa tomon joylashgan zamonaviy

O'zbekiston egallagan hududga tomon cho'zilgan, ulkan mintaqadagi hayotning me'yoriga aylanib qoldi.

Davlatchilik-sulolalashtirishning davrlashtirish nuqtai-nazaridan buni ikkita katta davrga bo'lish mumkin: IX-X asrlar, hokimiyat tepasida Sharqiy eronniy vakillar turgan payt, o'zining etnik mansubligiga ko'ra sulolalar (Tohiriylar, Somoniylar), diniy va qisman siyosatdagi yetakchilikda musulmonlar boshlig'i sifatida Abbosiylar xalifaligi; XI –XIII asr boshlari, ularning o'rnini Turk sulolalari egallagan payt (Qoraxoniylar, Saljuqiylar, G'aznaviylar, Anushteginiylar), Abbosiylar xalifaligining ro'li esa faqat diniy ahamiyatiga ko'ra, shunchaki nomigagina bo'lib qolgan. O'rta Osiyoda mahalliy davlatchilikning oyoqqa turishi, Abbosiylar davlatining G'arbda-Mag'ribda, Shimoliy Afrikada va Andaluziyada, jumladan Sharqda-Xuroson va Movarounnahrdaagi birligi parchalangandan so'ng, IX-X asrlarda sodir bo'ldi.

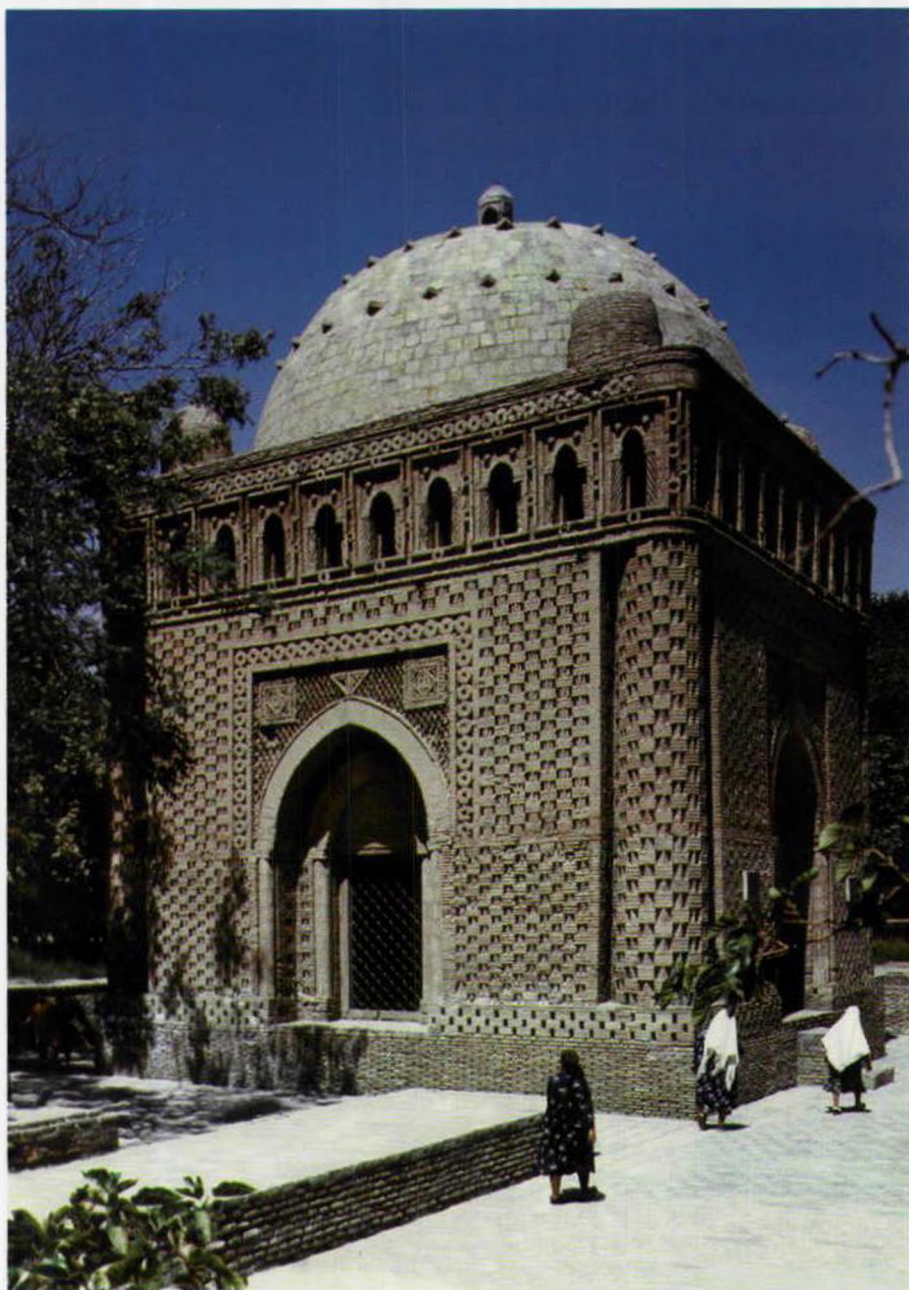
BARMAKIYLAR

Barmakiylarning ajdodlari, Balxdagi Navbahor buddiy ibodatxonasining oliy kohinlari bo'lishgan, IX asr boshlaridan Abbosiylar xalifaligining davlatni ma'muriy boshqarish tizimida muhim ro'l o'ynashgan, ulardan biri Yahyo bin Holid Barmakiy xalifalikdagi, arab bo'lmagan birinchi vazir edi.

Uning katta o'g'li Fadl Armaniston va Ozarbayjonning noibi bo'lgan, 794-796 yillarda esa Xurosonga ham noiblik qilgan. U sahovatpesha inson bo'lib, hamisha xayrli ishlarga bosh-qosh bo'lib turgan, jumladan, ko'plab masjid va rabotlar qurgan, Balxda yangi kanal qazdirgan, Buxoroda esa Jome' masjidi bunyod qildirgan.

Shu bilan birga Xorun ar-Rashid, Barmakiylar oilasining nufuzi, ularning siyosiy ro'li tobora ortib borayotganidan xavfsirab, 803 yili Yahyo bin Holid va uning uch o'g'lini qamoqqa oladi, uning yana bir o'g'li – Javod xalifaning buyrug'iga binoan o'ldiriladi. Barmakiylarning butun mol-mulki musodara qilinadi, o'zlari esa barcha lavozimlardan chetlashtiriladi.

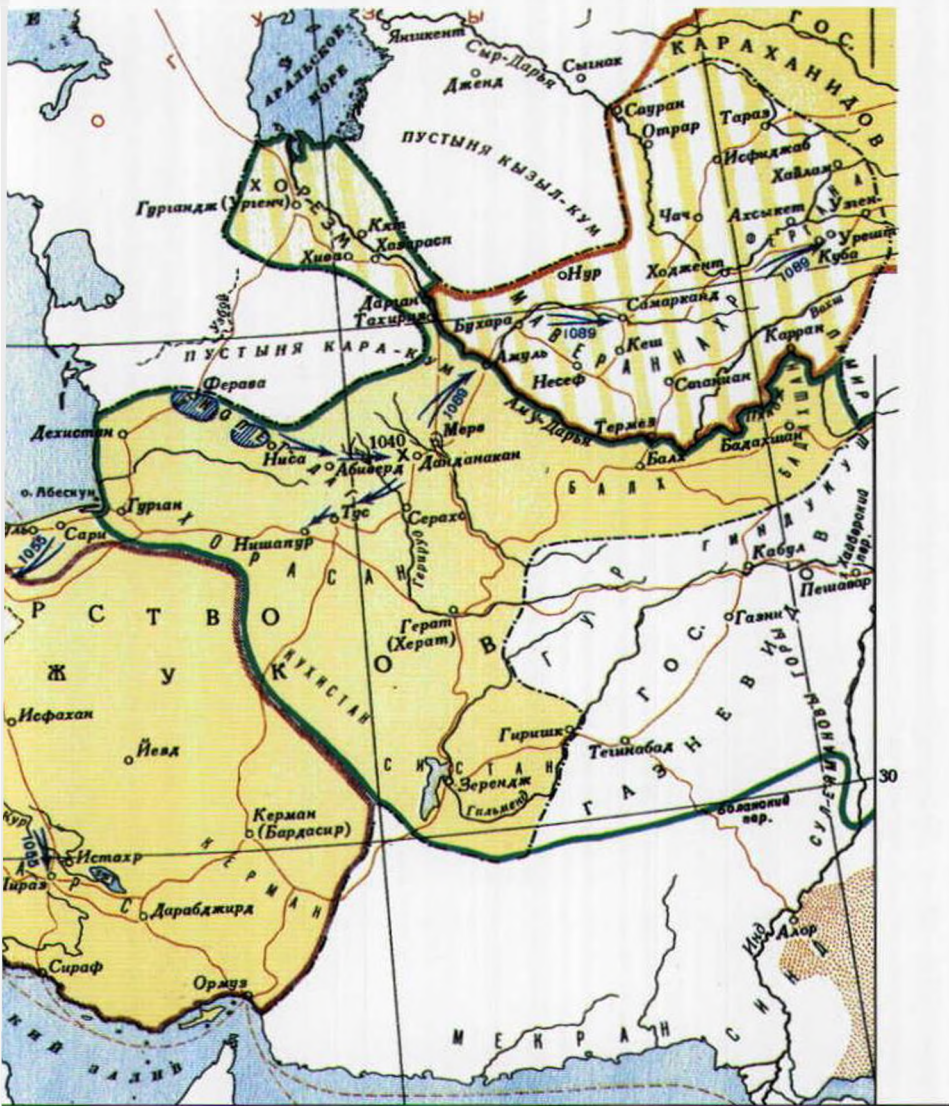
Shunga qaramay, hatto bu kabi choralar bilan ham, mahalliy aslzodalar orasidan xalifalikdagi yuqori ma'muriy lavozimlarga nomzodlar ko'rsatish jarayonini to'xtatib bo'lmagan.

Buxoro. Somoniylar maqbarasi. X asr.

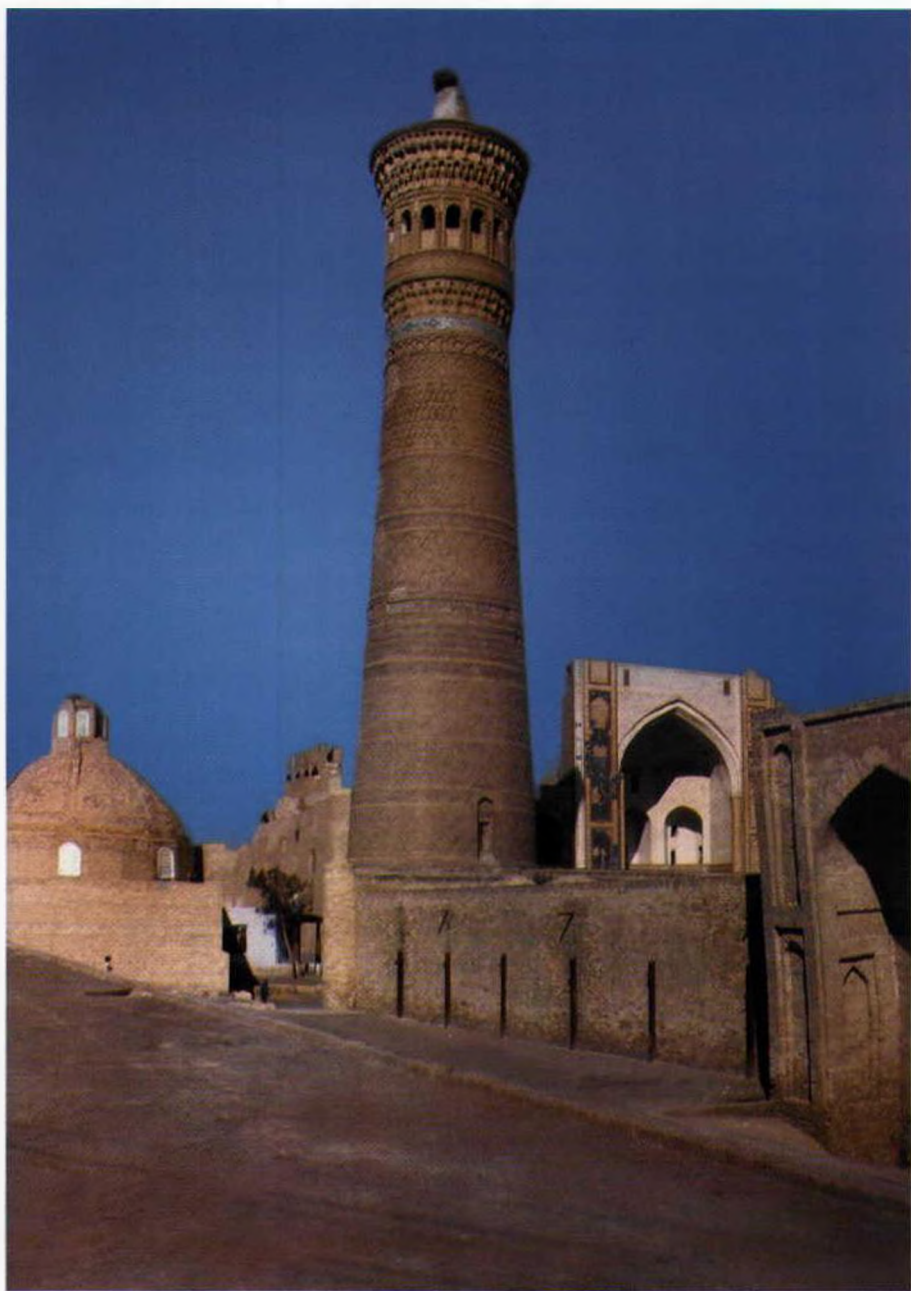
Yaqin Sharq va O'rta Osiyo XI-XII asrlarda.

da ko'chmanchi saljuqlar tumanlar.
 ilik yurishlarining
 ko' rasatilgan holda).
 b o'tgan joylar va yillari.
 onligining Dandanakondagi
 regaralari (1040 y.).
 055 yilgacha bo'lgan chegaralari.

- Vizantiyaning Manazkert yonidagi ianggacha (1071 y.) bo'lgan sharqiy chegaralari.
- XI asrning 80-yillari boshida Qoraxoniylar hukmdorligining chegaralari.
- Saljuqlar bosib olgan hududlar.
- Saljuqlarning vassal (qaram) yerlari.

180 0 180 360 540 км

Buxoro. Poyikalon ansambli. XII–XVI asrlar.

TOHIRIYLAR

821 yili xalifalikning shimoli sharqiy viloyatlarida hukumat tepasiga Tohiriylar sulolasi (821-873) keladi, uning asoschisi Tohir bin Husayn bo'lgan. Uning uzoq ajdodi Roziq, Salma bin Zayd zamonida Sejiston noibi bo'lgan Abu Muhammad Talha bin Abdulloh al-Huzaynning mijozi (mavali) bo'lgan, uning bobosi va otasi, o'zi kabi, Xirot viloyatidagi Pushang (Bushanj) shahrining merosxo'r hukmdori bo'lgan.

Xalifa Ma'mun taxtga o'tirgach, Tohir bin Husayn xalifalikning siyosiy hayotida Jazira noibi va Bag'dodning harbiy boshlig'i sifatida muhim ro'l o'ynay boshlaydi. 821 yili u Xuroson noibligining boshida turadi, Movarounnahr ham uning tarkibiga kirgan edi. Tohir bin Husayn bu noiblikni aslida mustaqil hukmdor sifatida boshqargan, o'z nomidan tangalar zarb qildirgan, 822 yilning noyabrida esa xalifa al-Ma'mun nomini juma nomozidagi xutbada tilga olmaslikka buyruq beradi, bu esa o'sha kezlardagi musulmon olamida to'la mustaqillikni qo'lga kiritdi degan gap edi.

Ko'p otmay Tohir bin Husayn bevaqt vafot etadi, uning o'limida xalifa al-Ma'munning qo'li bor degan shubhaga borishadi. Shunga qaramay Tohiriylarning mavqeyi shunchalar mustahkam edi-ki, xalifa Xuroson noibligiga Tohirning o'g'li – Talhani (822-828) tayinlashga majbur bo'ladi.

830 yili noiblikni Tohirning boshqa o'g'li Abul Abbos Abdulloh (830-844) boshqara boshlaydi, u to'la mustaqil hukmdor sifatida faoliyat yuritadi. U hukmdorlik qilgan paytda Eronning shimoli sharqidagi Nishopur shahri uning poytaxti bo'lgan. Abul Abbos va uning o'g'li Tohir bin Abdulloh o'z nomlaridan Xuroson va Movarounnahrning bir qator shaharlarida, shu jumladan Shosh viloyatida ham kumush va mis tangalar zarb qildiradi boshlashgan, bu yerlarda ko'plab kumush konlari mavjudligi sababli, bu davlat iqtisodiyotida muhim ro'l o'ynagan edi. Shuning uchun mazkur viloyat, aslida u Somoniy Yahyo bin Asadga i'nom qilingan bo'lsada, tangalardagi ma'lumotlardan kelib chiqadigan bo'lsak, Tohiriylarning alohida nazorati ostida turganligi ma'lum bo'ladi. Jumladan, Shoshning falsalarida ko'pincha ikki shaxsning-Tohiriylar orasidan vassallar boshlig'i (syuzeren), Somoniylar vassalligidan (qaramligidan) Amir Yahyo bin Asad nomi tilga olingan.

Abdulloh bin Tohir o'zining siyosiy va ma'muriy hokimiyatini ushbu mintaqada mustahkamlab olgach, qishloq xo'jaligi va suvdan foydalanishni

tashkil qilish bo'yicha, yangi kanallar qazishga doir chora-tadbirlar ko'ra boshlaydi. Shuningdek u soliq tizimini ham ancha tartibga keltirgan. Bu ma'noda, A. E. Shmidt tomonidan e'lon qilingan, Tohir bin Husayn Abdullohning saqlanib qolgan xati, ancha qiziqarli bo'lib, bunda u soliq solish jihatlari, davlatni boshqarishga doir fikrlarini bayon qiladi va hokazo.

“Esingda bo'lsin,-yozadi Tohir,-boylik-ular ko'paytirilsa va xazinada saqlanib yotsa, foyda keltirmaydi, aksincha ular fuqarolar ehtiyoji uchun ishlatilsa, kerakli miqdorda ularga sarflanib, ularni g'am-tashvishdan ozod qilinsa, foyda ko'payadi; mana shu yo'l bilan xalq ommasining farovonligiga erishiladi, bu esa hukmdorlar mavqeini bezaydi, bu bilan davrimizning gullab-yashnashiga erishiladi, bu bilan shon-shuhrat va qudrat qo'lga kiritiladi...

... Shu bilan birga uning sharofati ila yerdan olinadigan tegishli yig'implarni kattagina miqdorda olishga ega bo'lasan..., sen tomondan undiriladigan yer solig'i ko'payadi va sening boyliging ortib boradi, va shu bilan sen qo'shinlarni o'zingga bog'lab olish hamda o'z i'nomlaringni ularga ko'rsatish bilan kuchga ega bo'lib, xalq ommasining manfaatlarini qoniqtirgan bo'lasan.”

Tohiriylar davrida hunarmandchilik va qishloq xo'jaligi yuksaldi shaharlar o'sib bordi. Tohiriylar fan va madaniyatning rivojiga, shoirlar va olimlarga alohida e'tibor qaratib, homiylik qilishardi. Marvdagi Tohiriylarning nodir kutubxonasi ancha mashhur bo'lgan, bu yerda arab qo'lyozmalari bilan birga o'rta fors tilida yozilgan asarlar ham bo'lgan.

Tohiriylar e'tiqodli musulmonlar bo'lishgan, ular butun mamlakatni qat'iyat bilan islomlashtirish siyosatini olib borganlar. Aynan ular, zardushtiylik ancha uzoq davom etgan Ushrushonada islomni tadbqiq etishga katta say'harakat ko'rsatganlar. Jumladan, Abdulloh bin Husayn Abbosiylarning buyuk sarkardasi, Ushrushonaning sobiq afshini (hukmdori) bo'lgan Haydarni yashirin ravishda qadimiy dinlarga sodiq ekanligi va davlat to'ntarishini qilishga tayyorlanayotgani xususida ayblashganida, uning ustidan sud jarayonini o'tkazish tashabbuskori bo'lgandi.

Tohiriylar hukmdorligi davrida islom Movarounnahrda butkul g'alaba qozondi. V. V. Bartoldning so'zlariga ko'ra, “xalifa Mu'tasim davrida Movarounnahr aholisi imon-e'tiqodli musulmon deb tan olingan va o'zlari “Imon uchun” kurashishga bel bog'lashgan edi”.

Aynan Tohiriylar zamonasida o'z davrining buyuk o'g'loni, muhaddislar sultoni deb tan olingan alloma Imom al-Buxoriy tug'ilib, shu yerda yashab ijod qilgan.

Tohiriylar sulolasining Xurosondagi hukmronligi yarim asr davom etdi va yangi sulola Saffariylar (873-903) tomonidan taxtdan ag'darilgan. Buning asoschisi Yoqub bin Lyays kasbi bo'yicha mischi-saffar bo'lib, sulolaning nomi ham ana shundan kelib chiqqan. Biroq na u va na uning ukasi amir bin Lyays (879-900) Movarounnahrning siyosiy hayotida qandaydir bir alohida ro'l o'ynay olmadilar. Bu vaqtda turli viloyat va shaharlarda hokimiyat aslida Somoniylar sulolasining vakillariga mansub edi.

SOMONIYLAR

Movarounnahrda Tohiriylardan ham ancha ilgariroq hukumat tepasiga kelgan Somoniylarning kelib chiqishi haqida aniq bir ma'lumotlarga ega emasmiz. Bir qator olimlarning fikricha, ularning ajdodi, sulola o'zi uchun nom qilib olgan, Somon Farg'onadagi dehqonlar naslidan kelib chiqqan, biroq boshqa ma'lumotga ko'ra esa u Balx deparasidan bo'lgan, uchinchi fikrga binoan esa unga Termiz viloyatidan deb nisbat berishadi. Somonxudodning o'g'li Asad haqida hech narsa ma'lum emas, biroq uning nabiralari Nuh, Ahmad, Yahyo va Ilyos haqidagi ma'lumotlar bor, ular xalifa al-Ma'mun tomonida turib Rafi bin Lyaysning 806-810 yillarda Buxoroda ko'tarilgan isyonini bostirishda ishtirok etishadi va yuqori lavozimlarni qo'lga kiritishadi. Xalifaning farmoyishi bo'yicha Xuroson noibi Hasan bin Abbad (819-821) hijriy 205 yilda (820-821) Nuh bin Asadni Xirotda hukmdori etib tayinlaydi, uning o'limidan so'ng esa Somoniylar bu shahardan ayriladilar.

Bizning vaqtimizda aniqlangan tangashunoslik ma'lumotlari Somoniylarning yuqorida nomlari aytib o'tilgan viloyatlarda hukmronlik qilgan paytlarini aniq belgilab beradi. Nuh, Ahmad va Yahyo (Ilyosning tanga zarb qildirgani hali ma'lum emas) ushbu viloyatlarning hukmdori sifatida o'z nomlaridan, ko'pincha xalifa yoki Tohiriylarning nomini tilga olmasdan, mis falsalar zarb qilish huquqiga ega bo'lishgan. Oila boshlig'i, uning ilk bosqichida, sulola sifatida qaraladigan, katta aka-Nuh bin Asad bo'lgan.

Avallari Somoniylar davriga mansub eng erta tangalar Nuh bin Asad nomidan hijriy 214 yili (829-30) Samarqandda chiqarilgan deb hisoblanardi.

Ammo hozirda ma'lum bo'lishicha, Nuh bin Asad nomidan zarb qilingan birinchi falsa hijriy 203 yili (818-19) Madinayi Xorazmda chiqarilgan ekan.

Nuh bin Asad Abbosiylar xalifaligidan boshqarish huquqini olgan birinchi viloyat yoki shahar, Xorazm bo'lgan va oradan ikki yil o'tib Samarqand ham uning hukmronligi ostiga o'tgan.

Nuh bin Asadning vafotidan so'ng sulola boshlig'i uning ukasi Ahmad bin Asad qo'liga o'tadi. Somoniylar mustasnosiz ravishda istagancha o'z xohishlariga qarab hukmronlik qilsihalri mumkin bo'lgan, avvalroq o'ziga i'nom qilingan mulklarni vorislikka aylantiradi. Jumladan, o'sha paytda Somoniylar sulolasining boshida turgan Ahmad bin Asad Farg'ona hukmdori bo'lganicha qolaverdi, Samarqand va uning deparasini u o'z o'g'li Nasrga topshiradi. Asta-sekin Ahmadning oilasi mulklarni va Somoniy sulolasining boshqa vakillari hukmronligidagi mulklarni o'z qo'liga kirita boshlaydi.

Bu jarayon ayniqsa sulola boshlig'i bo'lgan otasining 864 yildagi o'limidan so'ng, Nasr bin Ahmad davrida faollashadi.

855 yillardayoq, Yahyo bin Asadning o'limidan so'ng, Shosh Abu Yusuf Yoqub bin Ahmad boshqaruviga o'tadi, buni tangashunoslik ma'lumotlari ham tasdiqlaydi. Shoshda bu hukmdorning nomi ostida hijriyning 264 yilida (877-78) falsalar zarb qilingani ma'lum.

Farg'ona Nasrning boshqa ukasi-Abul Abbas Asad qo'liga o'tadi, u ham mazkur viloyatning poytaxti Axsikatda o'zining shaxsiy tangalarini zarb qildirgan.

Somoniylarning Buxorodagi mavqeyi ancha boshqacharoq bo'lgan, 874 yili besh kunlik qamaldan so'ng, shaharni Husayn bin Tohir bosib oladi. Uning qo'shinlari shaharni talon-taroj qilib vayronaga aylantiradilar, o'shanda Buxoroning kattagina qismi yonib ketgandi. Bunday beboshliklardan g'azabi qo'zigan buxoroliklar qo'zg'olon ko'tarib Husayn bin Tohirni qochishga majbur qilishadi. Ana shundan so'ng tohiriylarning Movarounnahrda hukmdorligi butkul barham topadi.

Shu yilning o'zida Nasr bin Ahmad Buxoroni o'zining boshqa o'g'li Ismoil bin Ahmadga i'nom qiladi. Mana shu tarzda, deyarli butun Movarounnahr bu vaqtda Somoniylar sulolasi vakillari qo'l ostida bo'lgandi.

Bu vaqtda hukmronlik qilgan Abbosiy xalifa Mo'tadim, vaziyatning bunday tus olishi bilan hisoblashishga majbur edi. U Nasr bin Ahmadga

Movarounnahrda butun hokimiyatni tag-tugi bilan topshiradi. Biroq keyingisi o'z aka-ukalari bilan munosabatlarini sira yo'lga qo'yolmayotgandi, ularning har biri, aftidan, o'zini mustaqil hukmdor deb hisoblardi. Buni, jumladan ular zarb qilgan tangalardan ham bilib olsa bo'ladi. Yoqub bin Ahmad Shoshda, Asad bin Ahmad Farg'onada, Nasr bin Ahmadni vassallik boshlig'i (syuzeren) sifatida nomini tilga olmay, o'z nomlaridan tangalar zarb qila boshlashgan.

Harbiy to'qnashuv tusini olgan keskinlik Nasr bin Ahmad va Ismoil bin Ahmad o'rtasida shiddatli kurashga aylandi. U 18 yil davom etib, to 892 yili Nasrning vafotidan so'ng tugagandi.

Ismoil bin Ahmad isyonlarni bostirib va o'zaro nizolarni bartaraf qilgach, Xuroson hukmdori amir bin Lyays Safforiy tomonidan bo'ladigan tashqi tahdidni ham daf qilgandi. Buxoro ostonalarida uning qo'shinini yakson qilgan Ismoil bin Ahmad keyingi janglardan so'ng ham Xurosonni yakka o'zi boshqara boshladi. Bu shuningdek Movarounnahrda tahdid solayotgan ko'chmanchilarga qarshi ham bir qator yurishlar qilgan.

Mana shu harakatlar natijasida va ichki tadbirlar tufayli Ismoil bin Ahmad, Abbosiylar xalifaligiga tobe' bo'lmagan, kuchli markazlashgan davlat barpo qiladi.

Movarouynnahrda tashqari, uning tarkibiga Eronning shimoli sharqiy viloyatlari, Afg'oniston shimoli va zamonaviy Qozog'istonning janubiy tumanlari kirgan.

Somoniylar davlati markazlashgan mustabid (monarxiya) hukmronlik bo'lib, unda qonunchilik hokimiyatining butun yo'l-yo'riqlari Somoniylar sulolasidan chiqqan amirlarga tegishli bo'lgan, ijroiylar hokimiyat esa xarakteri bo'yicha turli devonlar (vazirliklar) tizimi oqrali amalga oshirilgan. Shu bilan birga bu davlatda harbiy-lenli tizim ham muhim ro'l o'ynagan.

Somoniylar sulolasi XI asr boshlariga kelib o'z hukmdorligini tugatgan, uning oxirgi vakili Abu Ibrohim Ismoil laqabi bo'yicha Muntasir (g'olib) 1005 yilda halok bo'lgan.

Somoniylar davlatining o'zi esa XI asr boshlarida ikki davlat o'rtasida bo'linib, Turklarning Qoraxoniylar va G'aznaviylar sulolasi tomonidan boshqarilgan.

QORAXONIYLAR

Qoraxoniylar xoqonligi, markazi Yettisuv va Qashg'arda joylashgan bo'lib, X asrda tashkil bo'lgan. Qoraxoniylar sulolasining urug' boshlig'i Satuk ismli kimsa bo'lib, islomga kirgan, 960 yili uning o'g'li Muso islomni xoqonlikning davlat dini deb e'lon qilgan.

Qoraxoniylar xoqonligi ikki qismga bo'lingan: sharqiysi – poytaxti Bolosug'undagi yuqori xoqonlik (zamonaviy Qirg'iziston hududi o'rnida) va g'arbiysi – qarorgohi Tarozda joylashgan (Janubiy Qozog'iston), so'ngra esa, XI asr boshlaridan Qoshg'arda.

Xoqonlikda turk qabilalari asosiy ro'l o'ynagan: qorluqlar, chigillar, yag'molar. X asr oxirlarida qoraxoniylar Movarounnahrda yurishlar qilib turishgan, shuning oqibatida Somoniylar davlati halokatga yuz tutgan va ularning ushbu mintaqada joylashgan hududlaridagi hokimiyat, Iroqiylar sulolasiga mansub Xorazmshoh Ma'mun hukmdorlik qilib turgan Xorazm, va uning janubida Termiz shahri bilan, g'aznaviylar sulolasining vakili sulton Mahmudga tegishli bo'lgan joylardan tashqari, barchasi qoraxoniylarga bo'ysungan.

XI asrning 40-yillarida Tamg'ochxon Ibrohim Qoraxoniylarning sharqiy xoqonligiga bo'ysunishdan butkul qutiladi va Movarounnahrda poytaxti Samarqand bo'lgan, mustaqil Qoraxoniylar davlatini tashkil qiladi. Mana shu hukmdor paytida Qoraxoniylar davlati qudratining eng yuqori cho'qqisiga ko'tariladi, deyarli butun Ikki daryo oralig'i, shu jumladan Shosh, Iloq, Farg'ona, Chag'oniyon ham uning tarkibiga kirgan.

Qoraxoniylar davlati turli viloyatlardan tashkil topgan bo'lib, hukmdorlari ko'p hollarda mustaqil bo'lishgan (hatto o'z tangalarini zarb qilib turishgan), albatta bu o'z navbatida davlatning nisbatan zaiflashuviga olib kelgan.

Buning ustiga Qoraxoniylar tashqi dushmanlar, avvaliga G'aznaviylar va Saljuqiylar tomonidan, XII asrning birinchi yarmi oxirlarida esa – qoraxitoylarning kuchli tazyiqiga dosh berolmay qolganlar.

G'AZNAVIYLAR

G'aznaviylar sulolasining asoschisi amir Nasiriddin Vaddavla Sobuq – Takin kelib chiqishi bo'yicha, aftidan, qarluq qabilasiga mansub bo'lsa kerak. Naqlarning biriga ko'ra-Issiqko'l qirg'oqlaridagi Barsxon degan joyda tug'ilgan.

Boshqa qabila-tuxsiylar bilan birga bo'lgan jangda u asirga tushadi va Shoshdagi qul bozorida sotib yuboriladi. Biroq, Sh.Sheferning fikriga ko'ra, Sobuq – Takin Turkistondan sotib olingan, so'ngra esa uni Buxoroga olib ketishgan. U yerda uni Nasrxo'ja ismli savdogar sotib olgan.

Bu vaqtga kelib, uning ham kelib chiqishi turk g'ulomlaridan bo'lgan Alp Takin Somoniylar davlatida nufuzli obro'ga ega bo'lib, Afg'onistonning janubi g'arbidagi poytaxti G'azna bo'lgan viloyatning hukmdori bo'lgan, bu yerni u 963 yilning 12 yanvarida hujum bilan qo'lga kiritgan.

So'ngra u Bust va boshqa shaharlarni qo'lga kiritadi. Alp Takin osha 963 yilning o'zida vafot etgan, biroq u hayot paytidayoq Sobuq Takinni yuqori lavozimga ko'tarishi sodir bo'lgandi.

977 yilning 20 aprelida Sobuq Takin G'azna mulkining amiri deb e'lon qilinadi, bu yerda u Somoniylar noibi sifatida hokimiyatni boshqargan. Uning siyosiy ko'tarilishi va o'z mulkini kengaytira borishi X asrlarning oxiriga to'g'ri kelgandi. O'shanda 994 va 995 yillarda Xurosonda yuz bergan ikkita jang davomida Nux II bin Nasr va Sobuq Takin boshchiligidagi Somoniylarning birlashgan armiyasi isyonchi harbiy boshliqlar Abu Ali va Faikaning qo'shinlarini yakson qilib tashlaydi. Uning natijasida Sobuq Takin Somoniylarning Amudaryodan janubga qadar bo'lgan barcha mulkining hukmdori bo'lib qoladi.

Sobuq Takin 997 yili vafot etgan. O'limidan oldin u to'satdan, asl valiahd, katta o'g'li bo'lishi lozimligiga qaramay, o'zining merosxo'ri etib kichik o'g'li Ismoilni tayinlaydi, uning katta o'g'li Abul Qosim Mahmud bo'lib, 994 yildayoq o'zining harbiy jasoratlari uchun Sayf ad Davla (hokimiyat qilichi) faxriy laqabiga ega bo'lgan. Ismoilning hukmdorligi bor – yo'g'i yetti oy davom etdi va amir Mahmud tomonidan 998 yili G'azna bosib olinishi bilan yakuniga yetgan.

Bu amir, ko'pincha uni Mahmud G'aznaviy deb atashadi, hukmdorlik qilgan yillarda (999-1030) g'aznaviylar davlati barpo bo'ldi va 200 yildan ziyod vaqt-1186 yilgacha hukm surdi. O'shanda G'aznaviylar mulki G'uriylar tomonidan bosib olingandi. Mahmud G'aznaviyning hukmronligi gullab-yashnayotgan paytlarda, uning chegaralari g'arbda va shimoli g'arbda to'g'arbiy Erongacha cho'zilgan bo'lib, Rey va Isfaxon shaharlari hamda Orol dengizini, janubi sharqda esa shimoliy Hindistonning kattagina qismini qamrab olgandi.

Mahmud g'aznaviylar mulkini kengaytirish bo'yicha olib borgan siyosatini 998 yillarning boshidayoq amalga oshira boshladi va nihoyat

janubiy Toharistonning hududlarini butkul qo'shib oladi, shundan so'ng u somoniylarning Xuroson noibligiga da'vogarlik qila boshlaydi.

Bu da'volarni u o'sha yilning o'zida, deyarli butun Xurosonni Nishopur shahri bilan birga bosib olib amalga oshirgan, biroq oradan ma'lum vaqt o'tib, shartnoma bo'yicha u Nishopurdan voz kechadi va Xirot hamda Bust shaharlarini o'zida saqlab qolgancha, Nishopurni somoniylarning harbiy boshlig'i Bektuzun foydasiga qoldiradi.

999 yilning 16 may kuni, Marv ostonasida bo'lgan jangdan so'ng, Xuroson butkul Mahmudning qo'liga o'tadi, o'shanda uning qo'shinlari somoniylarning harbiy boshliqlari Faik va Bektuzun boshchiligidagi birlashgan armiyasini yakson qiladi. Shu yilning o'zida Bug'roxon Xorun somoniylarning poytaxti Buxoroni qo'lga kiritadi, deyarli butun Movarounnahr qoraxoniylar hukmdorligiga bo'ysunadigan bo'lgandi. Aftidan, ana shu vaqtdan boshlab qoraxoniylar va g'aznaviylarning shimoliy Tohariston (janubiy O'zbekiston va Janubiy Tojikiston) ustidan nazorat o'rnatishiga doir kurashi to'qnashadi.

Mahmud G'aznaviy hukmdorligiga Chag'oniyon, Termiz ham bo'ysungan degan fikr mavjud, u yerda Mahmud mahalliy sulola vakillarini hokimiyat tepasida qoldirgan edi.

Biroq, tangashunoslik ma'lumotlariga muvofiq g'aznaviylar davlatining Amudaryo ortidagi viloyatlarida joylashgan Shimoliy chegaralardagi vaziyat biroz boshqacharoq edi. XI asrning birinchi uch o'n yilligi davomida, to Mahmud G'aznaviyning o'limiga qadar, Sog'oniyon hukmdorlari qoraxoniylar hukumatini tan olishgan, alohida yillarda esa kutib turishdek siyosatini egallagan holda, tangalar afsonasiga ko'ra, biron marta ham qoraxoniylarga bo'lgan o'zlarining yo'nalishlarini o'zgartirishmagan. Huttal, Qobodiyon, Vahshadagi siyosiy vaziyatga to'xtaladigan bo'lsak, ularning Mahmud G'aznaviyning davlatiga nisbatan munosabati, fanga haligacha ishonchli ma'lumotlar yo'qligi tufayli, ma'lum emas.

Qat'iy dalillarga tayanib, shuni aniq aytish mumkinki, Amudaryoning butun vodiysi to Amulgacha (Chorjuy) bo'lgan mulklar Mahmud G'aznaviyga tegishli edi. Yaxshi ma'lumki, Xorazmga yurish oldidan Mahmud G'aznaviyning vazirlariga Termiz, Qobodion va Huttalda kemalar tayyorlab qo'yish haqida buyruq berilgan, Amulda esa qo'shinlar uchun oziq-ovqat tayyorlab qo'yish topshirilgan.

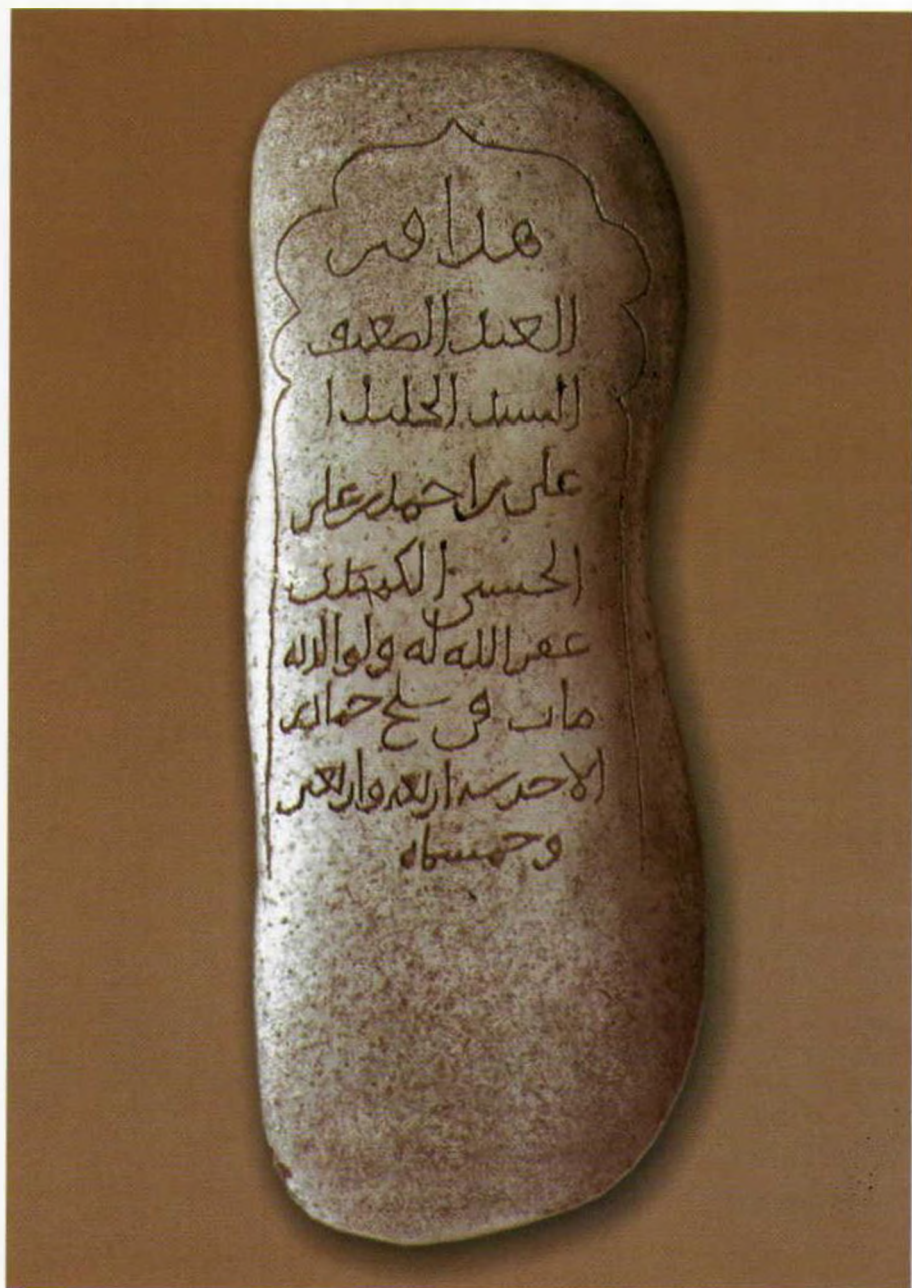

Afrosiyob. Loy o'choq X-XI asr.

Budrach. Sug'orma sopol. XI asr.

Qayroq. Qabr toshi. Hijriy 504-yil/1149-1150 yillar.

1017 yilning iyunida Mahmudning armiyasi Xorazmga qarab yurdi. Buning uchun rasmiy bahona, Mahmudning ittifoqdoshi Xorazmshoh Abul Abbas Ma'munning o'ldirilishi bo'lgan. U Mahmudning singlisiga uylangan bo'lib, Xorazm taxtiga Ma'munning jiyani Abul Xaris Muhammad bin Alini o'tqazishni reja qilgandi.

1017 yilning iyunida Mahmudning qo'shini-Xorazm poytaxti Qatni qo'lga kiritadi va xorazmliklar qo'zg'olonini bostiradi. Yosh Xorazmshoh G'aznaga olib ketilib, qal'aga qamab qo'yiladi.

Uning o'rniga Mahmud bosh hojib Mahmud Oltintoshni tayinlaydi, u Xorazmni 1032 yilgacha boshqarib, Mahmuddan so'ng oradan ikki yil o'tib vafot etadi.

Xorazmni qo'lga kiritish Mahmudning Movarounnahrda mavqeyini mustahkamlaydi, qaysidir ma'noda bu 1025 yili Samarqandga yurish qilishiga ham imkon yaratgan, o'shanda Mahmud Qodirxon bilan ittifoqchilik shartnomasini tuzib, bu bilan ular boshqa qoraxoniylar hukmdori Ali Takinga qarshi jang qilmoqchi bo'lishgan.

Umrining oxirida sulton Mahmud tomonidan barpo qilingan davlati, poytaxti G'azna bilan g'arbda – Isfaxondan Kaspiy dengizigacha bo'lgan va Sharqda – to Shimoliy Hindistongacha, Shimolda-Xorazmdan to Janubdagi – Bilujistongacha bo'lgan ulkan hududni egallagan va o'sha davrdagi eng yirik musulmon saltanati bo'lib qolgandi. Biroq uning o'g'li Mas'ud (1030-1041 yillar) davrida g'aznaviylar saltanati o'zining ko'plab hududlarini yo'qotib, tanazzulga yuz tuta boshlagan.

Birinchi bo'lib g'aznaviylardan Xorazm ajralib chiqdi, uning hukmdori Oltintosh mustaqil ravishda ichki va tashqi siyosatni olib bora boshladi. Oltintoshning o'limidan so'ng, 1032 yili sulton Mas'ud Oltintoshning hukmdorligini cheklash choralarini ko'ra boshladi: Mas'udning o'g'li Said Xorazmshoh unvoniga ega bo'ldi, Oltintoshning o'g'li Xorun – Xorazmda faqat shahzodaning vakiligina bo'lib qoldi. 1034 yilning bahorida Horun g'aznaviylarga qarshi isyon ko'taradi, buning uchun ukasining o'limi rasmiy bahona bo'lib, go'yoki uning o'limida sultonning qo'li bor, saroyda avvaldan ko'zlab qo'yilgan reja asosida ro'y bergan, degan o'y bor edi.

Saljuqiylar va Qoraxoniylar Alp Takin bilan do'stlik munosabatlarini o'rnatgan Xorun bin Oltintosh Xorazmni g'aznaviylar davlatidan mustaqil deb e'lon qildi.

SALJUQIYLAR

Saljuqiylar sulolasining asoschisi, kelib chiqishi turk o'g'uzlaridan bo'lgan, Kaspiyoldi, Orolbo'yi cho'llarida va Sirdaryo etaklarida manzil-makon aylagan, Saljuq ismli kimsa edi. Saljuqlar eramizning IX asr oxirlarida pechenej qabilalari ittifoqini yakson qilib, Sirdaryo yabg'usi davlatini tashkil qilishadi, poytaxti Yangikent shahri bo'lgan. Keyinchalik o'g'uzlar orasidan Saljuqlar urug'i ajralib chiqadi, ularning dastlabki vatani Sirdaryoning o'rta oqimlarida joylashgan. Saljuqiylarning asosiy negizini o'g'uzlar va turkmanlar tashkil qilgan, oxirgilari Sig'noq viloyati va Qoratog' tog'oldi maskanlarida yashashgan. X asr oxiri – XI asr boshlari haqida hikoya qiluvchi manbalarda, saljuqlar o'g'uzlar deb ham atalgan, ammo keyinchalik ular ko'proq turkmanlar deb nomlangan. X asrning ikkinchi yarmida ular Nurota va Buxoro tumanlariga ko'chib o'tishadi va keyinchalik somoniylarning qoraxoniylarga qarshi kurashida harbiy yordam ko'rsatishadi. Saljuqiylarning Movarounnahrda bosh markazlaridan biri Buxoro yaqinidagi Karmana shahri bo'lib qoladi, 415/1024 yillarda, 417/1026 va 419/1028 yillarda bu yerda Muazz ad-Davla Yabg'u Muso bin Saljuq nomidan mis tangalar zarb qilingan.

X asr oxirlaridayoq saljuqlar, aftidan, Janda shahrida islom diniga kirgan ko'rinishadi, shuning uchun ular turkcha ism va unvonlar bilan birga musulmoncha ism va unvonlarga ham ega bo'lishgan.

Saljuqiylar hukmronlik qilgan vaqtlar – O'zbekistonning O'rta asrlarga oid tarixidagi muhim davr hisoblanadi. Nurota cho'llari, Zarafshon vodiysining bir qismi, keyinroq esa Kesh va Nasaf cho'llari dastlabiga saljuqiylar davlatining shakllanishida negiz bo'lib xizmat qilgan. XI asr boshlarida Saljuqiylarning bir qismi, ayniqsa Isroil bin Saljuqning qoraxoniy hukmdor Ali Takin bilan bo'lgan jangda mag'lubiyatga uchraganidan so'ng, Shimoliy Xurosonga ko'chib o'tishadi va u yerda g'aznaviylar xizmatiga kirishadi.

So'ngra uzoq davom etgan janglar natijasida saljuqiylar ularning davlatiga qarashli bo'lgan hududlarning g'arbiy qismini g'aznaviylardan tortib olishadi, shu jumladan, zamonaviy Tojikiston va O'zbekiston janubidagi, Amudaryoning janubiy oqimlari bo'ylab joylashgan viloyatlar – Termiz, Chag'oniyon, Xuttalni ham qo'lgakiritishadi. 1040yildagi Dandanakon jangi ulkan oqibatlariga olib kelib, o'shanda ular g'aznaviylarni butunlay tor-mor qilishgandi. Saljuqiylar g'arbda Vizantiyadan to sharqda Toharistongacha cho'zilib ketgan ulkan saltanatni

yaratishadi. Bu saltanat sulton Alp-Arslon (1063-1078) va Malik shoh (1078-1093) davrida gullab-yashnab, qudratining cho'qqisiga ko'tarilgandi. Uning poytaxti, zamonaviy Turkmanistonning Bayram-Ali shahri yaqinidagi, Marv shahri bo'lgan. Ular bir necha bor Movarounnahrqa yurishlar qilib, Samarqand va Buxoroni vaqtincha o'zlariga bo'ysundirishgan. So'nggi bor bunday yurishni sulton Sanjar amalga oshirgandi, o'shanda u 1130 yili Samarqandni bosib olib, qoraxoniylar hukmdorining taxtini egallagan.

Biroq XII asrning 30-yillari oxirida qoraxoniylar mulkining sharqida yangi tahdidli kuch – qoraxitoylar paydo bo'lishdi. Musulmon mualliflari bu nom ostida kelib chiqichi manchjur xalqiga xos bo'lgan – kidanlarni nazarda tutishgan, ular O'rta Osiyoga kelgunlariga qadar Torim daryosi (Sharqiy Turkiston) havzasida ko'chib yurishgan.

1141 yili Katvon cho'lida qoraxitoylar saljuqiylar va qoraxoniylarning birlashgan qo'shiniga kuchli zarba beradilar. Qoraxitoylar Movarounnahr aholisini og'ir soliqlar to'lashga mahkum qilishadi – har bir hovlidan bir dinordan undirilgan o'lponlar, qoraxitoylarning qarorgohi – Bolosug'unga yetkazilgan. Shunday bo'lsada mamlakatni boshqarish qoraxoniylar qo'lida qolgan edi, bu paytga kelib ular mulkining hajmi ancha torayib qolgandi. Buxoroda hokimiyat amalda, ajdodlari xalifa Umar urug'iga borib taqaladi deya hisoblaydigan, dindor nasliy sulola – sadrlar (arabcha “sadr” – arbob) qo'liga o'tgandi.

XII asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrqa, qoraxoniylar shiddatli jang olib borgan, turklarning qorluq qabilasi ko'chib kiradi. Shu vaqtning o'zida hozirgi O'zbekistonning janubiy viloyatlari, kelib chiqishi Xilmend va Gerirud etaklaridagi (Afg'onistonning shimoli g'arbi) G'ur tog'oldi viloyatidan bo'lgan sulola – G'uriylar bosqiniga duchor bo'ladi. Qoraxoniylar davlatining o'zi endilikda bir butun yaxlitlikni tashkil etmayotgan, - Samarqandda, Shoshda, Farg'onada, Chag'oniyon va Termizda mustaqil qoraxoniy podshohlar hukmdorlik qilayotgandi.

XORAZMSHOHLAR-ANUSHTEGINIYLAR

Anushteginiy-Xorazmshohlar turkiy sulolasining ajdodi, kelib chiqishi o'g'uzlarning Bekdili naslidan bo'lgan, Anushtegin ismli kimsa edi. O'spirinlik chog'ida Anushtegin, zamonaviy Afg'oniston va Eron chegarasidagi Murg'ob daryosi etaklarida joylashgan, Garchiston viloyatida qul (mamlyuk) bo'lgan.

Yoshlik chog'laridayoq Anush-teginni saljuqiy amir Bilgategin sotib oladi, uning vositasida va o'zining tabiiy qobiliyati tufayli u, sulton Malikshohning mulozimlari qatoridan joy oladi. Bu yerda u muvaffaqiyat bilan mavqe'-martabasini oshirib olib, sultonning yuvinadigan va hammom jihozlarini qo'riqlaydigan (toshdor), anchagina faxriy lavozimga erishishdek darajaga ko'tariladi. Birvaqtning o'zida u Xorazm shixnasi unvoniga sazovor bo'ladi, negaki, lavozimi bo'yicha unga maosh to'lashdek barcha harajatlar Xorazmdan keladigan tushumlar hisobidan bo'lardi.

Anushteginning o'limidan so'ng uning o'g'li Qutbiddin Muhammad Xorazmning valiysi (hukmdori) va bir vaqtning o'zida Xorazmshoh laqabiga (faxriy unvon) ega bo'ladi. Olimlarning ta'kidlashlaricha, jumladan Z.M.Buniyodovning fikricha, to mo'ng'ul bosqinchilari tomonidan 1220 yili Xorazm yakson qilingunga qadar, qariyb bir yuz yigirma yildan biroz ortiqroq vaqt davomida hukmronlik qilib kelgan, Xorazmshohlar sulolasining tarixi, mana shu hukumdordan boshlangan.

Qutbiddin Muhammad, buyuk saljuqiy Sulton Sanjarning (1119-1157) sadoqatli safdoshi sifatida, sultonning xazinasiga Xorazm o'lponini muntazam ravishda to'lagancha, 30 yil davomida Xorazmni boshqargan.

Uning vafotidan so'ng, 1127 yili, Sulton Sanjar Xorazm hukmdorligiga uning o'g'li Otsizni tayinlaydi. Xorazmning mustaqillikni qo'lga kiritishi va Xorazmshohlar sulolasining mustahkamlanishi, uning nomi bilan bog'liq. O'n yil davomida Otsiz imon-e'tiqod bilan Sulton Sanjarga vijdonan xizmat qiladi, biroq keyinchalik ularning o'rtasidagi munosabatlar yomonlasha borib, oshkora urushga aylanib ketdi. Jumladan, Sirdaryoning quyi etaklaridagi Jand shahri Otsiz tomonidan bosib olinadi. Natijada Sulton Sanjar, Otsizni tavbasiga tayantirish uchun, uch bora Xorazmga yurish qiladi. Bu orada, Bag'dod xalifasi (o'sha paytda uni nomigagina musulmon olamining boshlig'i hisoblashgan) bilan munosabatlarini yo'lga qo'yib olgan Otsiz, undan sulton unvoni berilgani haqidagi farmoyishni oladi. 1141 yili Otsiz o'z nomi ostida tilla tangalar zarb qildirga boshlaydi, bu o'sha kezlarda oliy darajadagi mustaqil hukmdornigina imtiyozli huquqi bo'lgan.

1141 yili Sanjar qo'shinlarining Samarqand yaqinidagi Katvon cho'lida qoraxitoylar bilan bo'lgan jangdagi mag'lubiyatidan foydalanib, Otsiz Sanjarning poytaxti – Marvni, so'ngra esa Nishopur va Xurosonning boshqa

shaharlarini bosib oladi, bu esa Sanjarni ikkinchi va uchinchi bor Xorazmga yurish qilishga majbur qiladi. Keyinchalik Sanjarning g'uriylar, qoraxitoylar va o'g'uzlar (oxirgisi hatto uni asirga ham olgan) bilan olib borgan uzluksiz janglari oqibatida, hukmdorligi ancha zaiflashib qolgani tufayli, Otsiz Xorazm mustaqilligini mustahkamlash va o'z mulkini kengaytirishga doir siyosatini olib borishda davom etavergan. Otsiz 1156 yili vafot etadi, va V. V. Bartold bergan bahoga ko'ra, "Xorazm sulolasining va amalda mustaqil davlatning asoschisi hisoblanadi".

Otsiz vafotidan so'ng uning taxtini, davlatini kengaytirish va sulolasini mustahkamlash sari birinchi qadamini qo'ygan, o'g'li El-arslon egallaydi (1156-1172). U hukmronlik qilgan yillarda Xorazm Movarounnahrda eng kuchli davlatlardan biriga aylanadi.

Xorazmshohlar davlati o'zining buyuklik cho'qqisiga sulton Takash davrida erishdi. Biroq uning hokimiyat tepasiga kelishi, kichik ukasi Sultonshoh bilan o'rtalaridagi uzoq davom etgan o'zaro urushlar bilan kechib, u 1172 dan 1189 yilgacha davom etgan. Bu yillarga kelib Takashning kuch-qudrati shunchalar oshib ketdiki, oqibatda Sultonshoh vaqtincha sulh tuzishga majbur bo'ladi va hijriy 585 yilning 18 jumasida / 4 iyul 1189 yilda Radekan shahrida Takash tantanali ravishda sultonlik taxtiga o'tiradi. Hatto vaqtinchalik yarashuvdan keyin ham, Sultonshoh yana akasi Takash bilan kurashga kirishadi, u 1193 yili Sultonshohning vafotidan so'ng poyoniga yetadi. Mana shu yildan e'tiboran Xorazmshohlar davlatining buyukligi boshlanadi. Sulton Takash davrida deyarli butun Movarounnahr, Eron, Xuroson va Yettisuv bosib olingan edi. Natijada Xorazmshohlar davlati – poytaxti Gurganj (zamonaviy Ko'hna Urganch) shahrida joylashgan, O'rta Osiyo va Eron hududidagi eng katta davlatga aylanadi.

1200 yili sulton Takash vafot etganidan so'ng, taxtga uning o'g'li Qutbiddin Muhammad o'tiradi, u o'z otasining Alouddin laqabini va Sanjar Ikkinchi nomini oladi. U Takash ishini davom ettirib, Xorazmshohlar qudratini mustahkamlash va uni musulmon olamidagi eng qudratli davlatga aylantirish yo'lida salmoqli ishlar qiladi. U qoraxitoy va g'uriylarni yer bilan yakson qiladi, Xurosondagi aholi isyonini va Buxorodagi Malik Sanjar qo'zg'olonini bostiradi. 1212 yilda Xorazmshoh Muhammad qoraxoniylarning Samarqanddagi so'nggi hukmdori – Usmonni qatl ettiradi, oradan ikki yil o'tib – qoraxoniylarning boshqa mulklarini

ham qo'lga kiritib, Movarounnahrning to'la huquqli hukmdoriga aylanadi. Arron va Ozarbayjon Xorazmshohlarga vassal-qaram mamlakatga aylanadi, O'zbek ismli otabegi sulton Muhammad sharafiga xutba o'qitishga majbur bo'ladi.

Hijriyning 614 /1217 yiliga kelib, u Forslar Iroqini, Mozandoron, Arron, Ozarbayjoni, Shirvon, Fors, Kirmon, Mekran, Mang'ishloq, Kesh, G'ur, G'aznani, butun Movarounnahri o'ziga boysundiradi, saltanatining janubi sharqdagi chegaralari Hindistonga yondosh bo'lib qolgandi.

Buyuk davlatning hukmdori bo'lib qolgan, Xorazmshoh, xalifa an-Nosirdan o'zini islom va musulmonlar sultoni deb tan olinishiga urinib ko'radi, otasi sulton Takash bunga erisholmagandi. Ammo xalifa unga rad javobini beradi. Shundan so'ng Muhammad xalifa nomini xutbadan va tangalardan olib tashlashga buyruq beradi. 609/1212 yili u Xorazm ulamolari va imomlarini to'plab, ulardan Nosiriddinni qulatish bo'yicha fatvo oladi va Ali ibn Abu Tolib avlodidan bo'lgan Ala al-Mulk at-Termiziyni xalifa deb e'lon qildiradi. Xalifani taxtdan ag'darish uchun Xorazmshoh Muhammad ulkan qo'shin boshida turib, Bog'dod sari yo'lga otlanadi. Biroq bu safar noqulay ob-havo sharoiti, Asadobod dovonidagi qor bo'roni va ayovsiz sovuq tufayli, muvaffaqiyatsizlik bilan tugaydi. Xorazmshoh ortiga chekinib, o'zini poytaxtiga aylanib qolgan, Samarqandga qaytadi, Gurganjda esa aslida butun hokimiyat Xorazmshohning onasi Turkan xotun va qipchoqlik aslzodalar qo'lida edi.

Bu vaqtga kelib, sharqdan yangi tahdidli kuch, uch yildan keyin Xorazmshohlar davlatini yakson qilib yuboradigan – Mo'ng'ullar bostirib kelayotgandi.

MO'NG'UL SULOLALARI HUKMI OSTIDA

Xorazmshohlar davlati, asta-sekin "yerlarni to'plash" natijasida emas, balki harbiy muvaffaqiyatlarning sharofati bilan barpo bo'lgani uchun ham, mana shu sabab tufayli uzoq davr surolmadi va 1220 yilga kelib bu sulolaning hukmronlik davri poyoniga yetdi.

Uning qisqa muddatli qudratining qulashiga Chingizxon boshchiligidagi mo'ng'ul armiyasi hal qiluvchi zardani berdi. Mo'ng'ullar va shoh Muhammad davlati o'rtasida urush kelib chiqishiga O'trordagi (Janubiy Qozog'istondagi Sirdaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan) chegara qal'asida sodir bo'lgan mojaro sabab bo'lgan edi. Unda Xorazmshoh Muhammadning ruxsati bilan,

Chingizxon tomonidan yuborilgan savdogarlar karvoni qirib tashlangan va talangan edi.

1220 yilning boshlarida Chingizxon qo'shinlari zamonaviy O'zbekistonning hududiga bostirib kiradi. Shu yilning fevral oyida Buxoro zabt etiladi, mart oyida esa – Samarqand, kuzda – Termiz, 1221 yilning aprelida esa – Gurganj. Bu shaharlarning barchasi butkul vayron qilingan, oqibatda esa keyinchalik Samarqand va Termiz singari shaharlar yangi joylarda qaytadan bunyod bo'lgan.

Xorazmshoh Muhammad mo'ng'ullardan qochib, Kaspiy dengizidagi oroldan boshpana topadi va 1221 yili o'sha yerda vafot etadi. Mo'ng'ullarga qarshi jang qilishga uning o'g'li Jaloliddin kirishadi va bir qator janglarda mo'ng'ullarga qaqshatg'ich zarba beradi, biroq Sind daryosi bo'yidagi hal qiluvchi jangda u mag'lubiyatga uchrab, Yaqin Sharqqa qochadi va o'sha yerda nafaqat mo'ng'ullar bilan, balki mahalliy aholi bilan ham kurashga kirishib ketib, o'sha yerda halok bo'ladi.

Xorazmshohlar davlatining hukmronligi tugadi, va shu bilan birga butun O'rta Osiyo Chingizxon hukmronligi ostiga o'tadi.

Chingizxonning o'limidan so'ng, 1227 yili, butun mo'ng'ul imperiyasi bir nechta mustaqil davlatlarga bo'linib ketadi, ularning boshida Chingizxonning o'g'illari va nabiralari tyrishgan, shunday bo'lsada, dastlabki paytlari, poytaxti Qoraqurumda joylashgan oliy xoqonlar – Ugedey va Munkelarning hukmdorligi saqlanib turgan.

Hozirgi O'zbekistonning shimoli g'arbidagi –Xorazm Jo'chi ulusining – Oltin O'rda tarkibiga kirgan, uning qolgan qismi esa, Chingizxonning boshqa o'g'li – Chig'atoy (1227-1241) hukmronligi ostiga o'tadi. Biroq aslida Chig'atoy ulusining asoschisi uning nabirasi Olg'u bo'lgan(1261-1266).

Dastlabki paytlarda mo'ng'ul xoqonlari butun Movarounnahrni boshqarishni mahalliy savdogar Mahmud Yalavoch qo'liga, so'ngra esa uning o'g'li Mas'udbekka topshirishgan, u 70-yillarning boshlarida, pul muomalasini tartibga solishga imkon beradigan va savdoni ko'tarish maqsadida, tubdan pul islohotini o'tkazadi.

Birvaqtning o'zida, XIII asrning ikkinchi yarmiga kelib, shahar hayoti va iqtisodiyotida hamda xo'jalikni tiklash ishlarida bir qator ko'tarilishlar kuzatila boshladi, bu bevosita mo'ng'ul shahzodalarning 1269 yili Talas

vodiysida o'tkazilgan Qurultoyida, mo'ng'ul xonlarining Movarounnahr o'troq aholisiga nisbatan (eski og'ir soliqlarni bekor qilish va ularni qayd qilingan holdagi usuliga o'tish va ularni ishiga aralashmaslik) qabul qilgan mashhur siyosati bilan bog'liq.

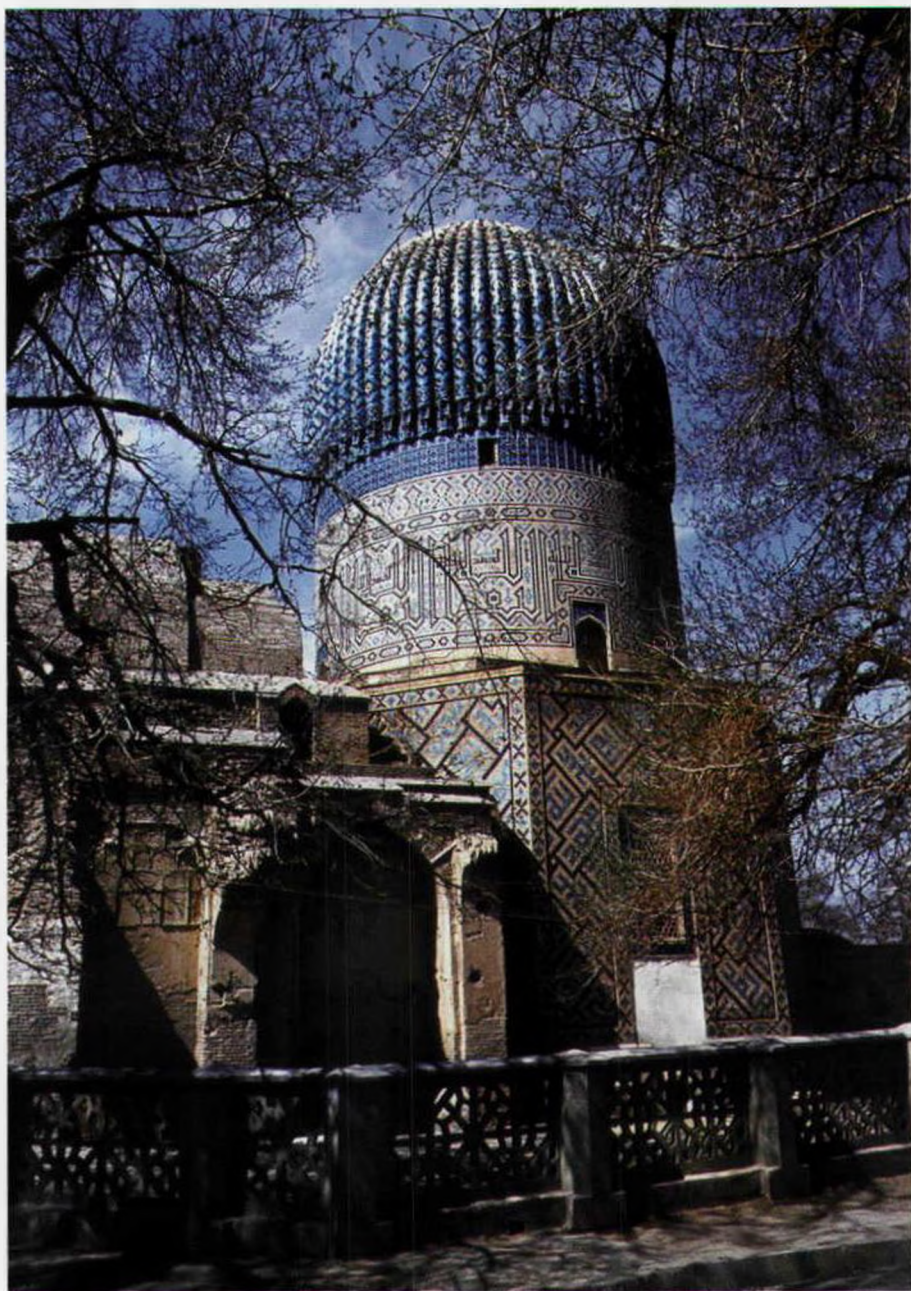
Kepekxon (1318-1326) o'z poytaxtini Movarounnahrda ko'chirgan birinchi Chig'atoyxonlaridan edi, u Nasaf yaqinida kattagina saroy qurdiradi (mo'ng'ulchasiga "Qarshi"), uning atrofida kattagina Qarshi shahri (hozirda – O'zbekistonning Qashqadaryo viloyati markazi) qad ko'taradi. Kepek shuningdek, og'irligi 8 gm keladigan, olti dirhamga tengalshtirilgan kumush dinorlarni muomalaga chiqarib, pul islohotini o'tkazadi va ma'muriy birliklar-tumanlarni tugatadi. Kepekxonning vorisi-islomni qabul qilgan Tarmashirin (1326-1334) davrida Chig'atoy aslzodalari orasida ikki guruh o'rtasida kelishmovchilik yuzaga keladi: birlari islomni qabul qilib, o'troq hayot kechirish tarafdori bo'lsa, boshqalari – ko'chmanchilik an'alarini saqlab qolgan holda, eski majusiy diniga sodiq qolishgan. Bu kurash oxir oqibatda mamalakatni ikki qismga bo'linishga olib keldi – Movarounnahr va Mo'ng'uliston (hududi Yettisuv). Feodal qarashlar, ikki oqimning kurashi XIV asrning 50 -yillari boshida Chig'atoy davlatining o'ndan ziyod hukmronliklariga parchalanib ketishiga olib keldi.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVLATI

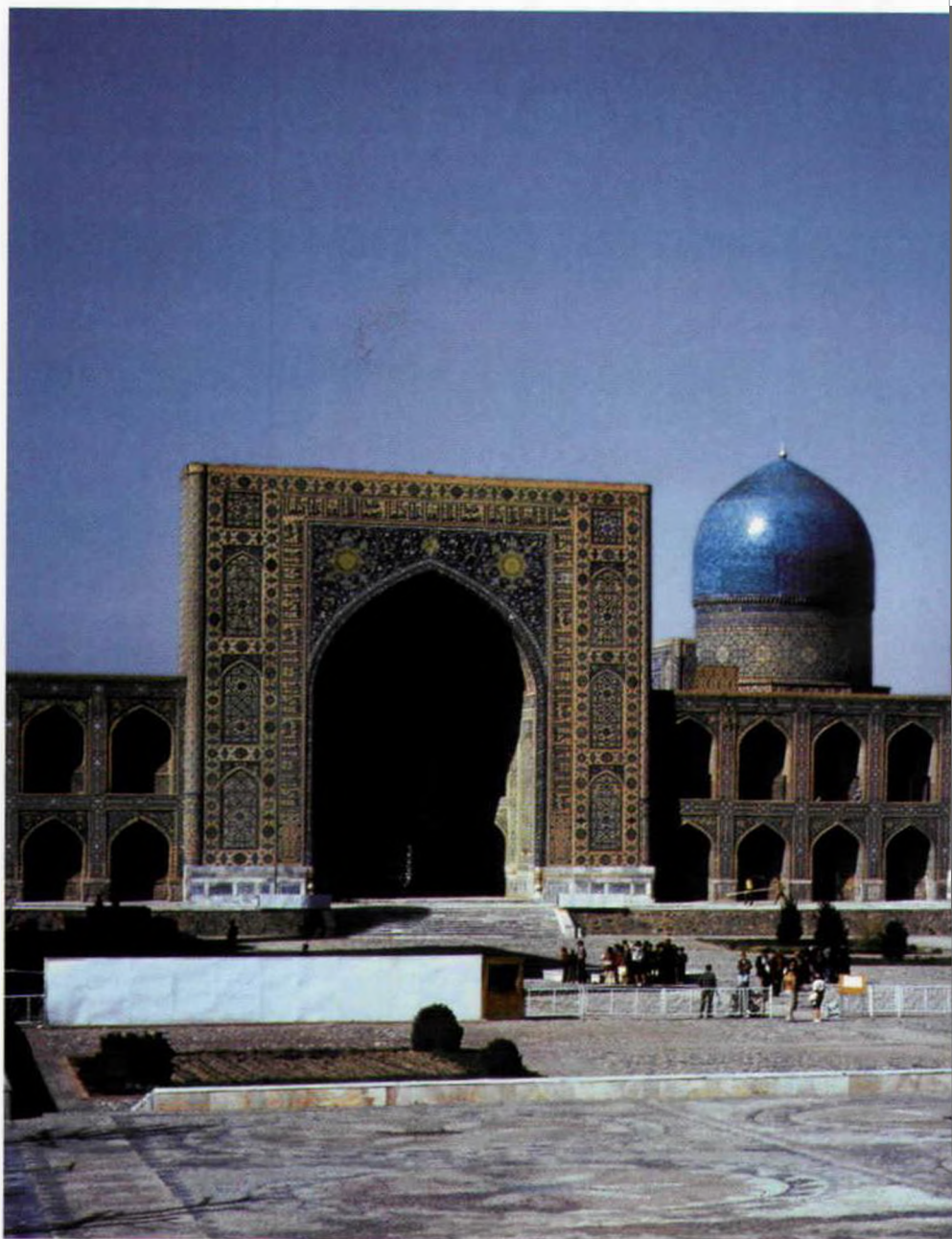
XIV asrning o'rtalarida Movarounnahr siyosiy sahnasida, keyinchalik Sharq tarixidagi eng yirik davlat barpo qilgan, Amir Temur nomi paydo bo'ladi. Temur 1336 yili Kesh yaqinidagi Xo'jai Ilg'or qishlog'ida tug'ilgan, bu joy XIV asrdan boshlab Shahrisabz deb ataladi. Ayrim tarixchilar hozirda, u Qarshi va Shahrisabz oralig'idagi yarim kunlik yo'lda joylashgan, Niyoziy qishlog'ida tug'ilgan deb taxmin qilishadi.

Uning otasi-Amir Tarag'ay Barlos qabilasining yetakchilaridan biri bo'lgan va Qashqadaryo vodiysining Sharqiy qismiga hukmronlik qilgan.

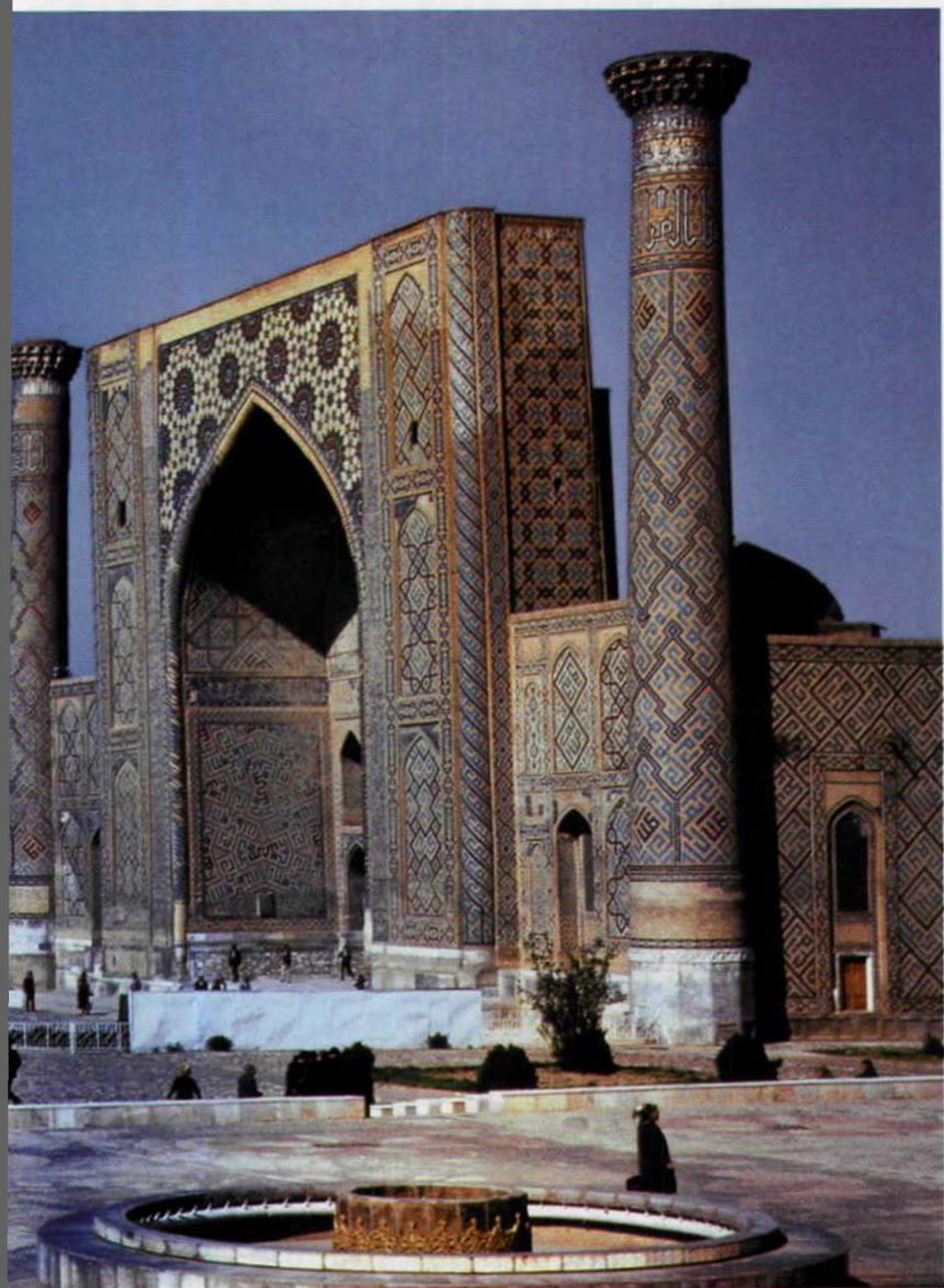
1360 yildan boshlab Amir Temur bir u bir boshqa feodallar tomonida turib, bir vaqtning o'zida o'z atrofiga Barlos qabilasini birlashtirgan. 60-yillarning boshida Amir Temur, Balx amiri Husayn bilan birlashib, mo'ng'ul xoni Tug'luq Temur hujumini qaytarishadi, biroq "Jangi loy" deb atalmish urushda mo'ng'ul xoni Ilyosxo'jadan mag'lubiyatga uchrab, Balxga chekinishadi.

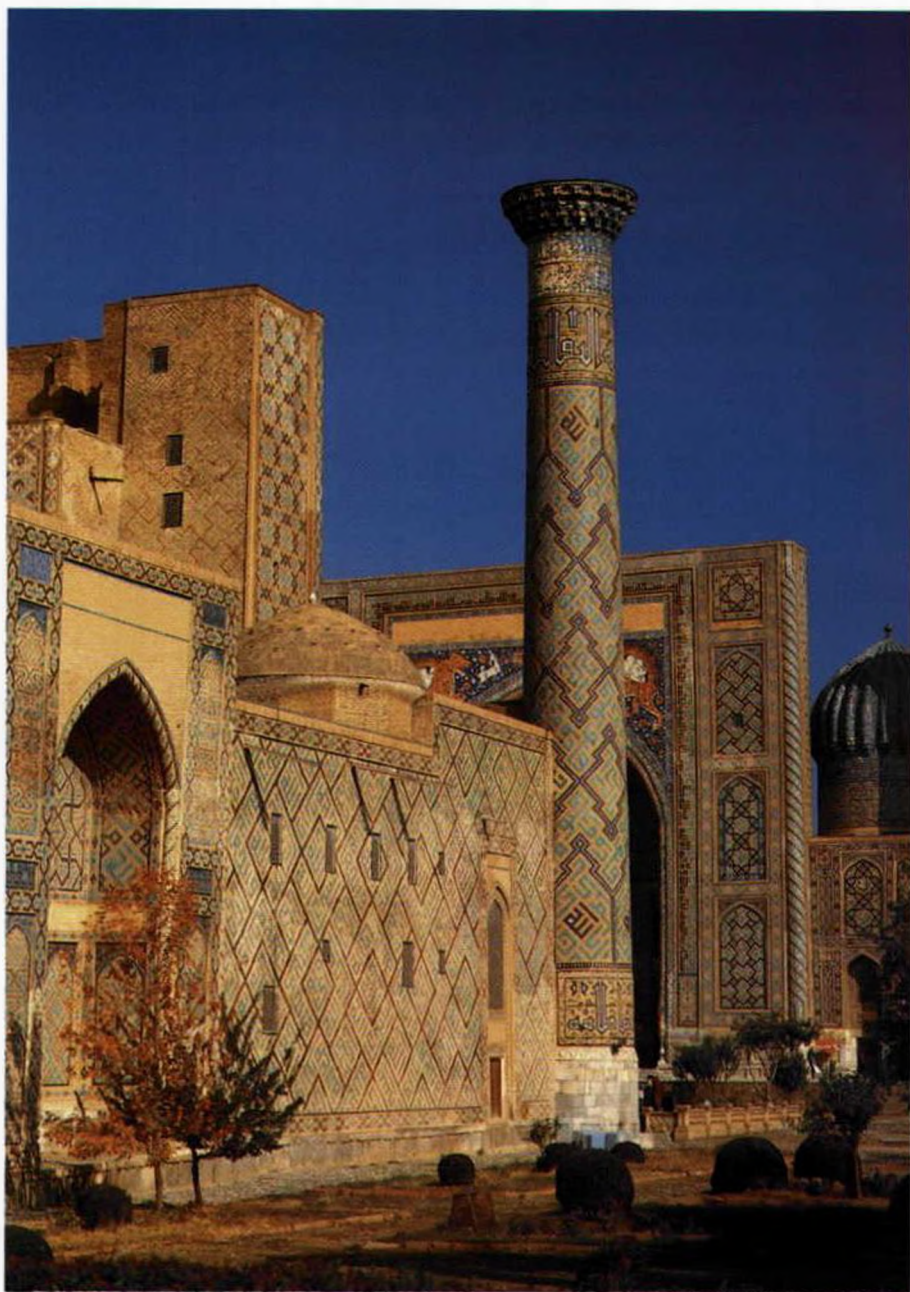

Samarqand. Go'r Amir. Umumiy ko'rinish. XV asr.

Samarqand. Registon ansambli. XV-XVIII asrlar.

Samarqand. Registon ansambli. XV-XVIII asrlar.

Ilyosxo'ja Samarqand ostonalariga yaqinlashadi, biroq u yerda ko'tarilgan sarbadorlar qo'zg'oloni va ularning mardona turib qarshilik ko'rsatgani mo'ng'il xonini ortiga qaytib ketishiga majbur qilgan. Samarqandga qaytib, Amir Temur va Husayn sarbadorlar harakatini bostirishga va ularning yo'l boshchisini qatl etishga muvaffaq bo'lishgan.

Biroq Samarqand bosib olingach ular o'rtasidagi munosabatlar keskinlashib qoldi va oshkora urushga o'tdi, unda Amir Temur g'alaba qozongan, amir Husayn esa qatl etilgan. 1370 yilning 9 aprelida Balxda bo'lib o'tgan Qurultoyda, Amir Temur Movarounnahrning oliy hukmdori deb saylanadi, ammo u Chingiziylar avlodidan bo'lmagani uchun Amir Temur o'ziga taklif qilingan "Xon" unvonini qabul qilmaydi, faqat kamtaringina-Amir unvoni bilan cheklanadi. Taxtga esa qo'g'irchoq xonlar –Suyurtug'mush (1370-1388) va uning o'g'li Sulton Mahmudni (1388-1402) o'tqazadi.

Amir Husaynning bevasi, Chig'atoy xoni Qozonning qizi – Saroy Mulk Xonimga uylangach, Amir Temur "Ko'ragoniy" (mo'ng'ulcha "kuyov", ya'ni Xon kuyovi) degan faxriy unvonga ega bo'lish huquqini qo'lga kiritadi va bundan behad g'ururlanib yuradi. Amir Temur asosan barloslarga va boshqa qabilalarga tayangan, ulardan qudratli armiya tuzib-o'z hokimiyatining asosiy tayanchi qilgan. U uruhslar olib borish taktikasini qayta qurib, mo'ng'ul qo'shinalridan farqli o'laroq, piyodalarga katta e'tibor qaratgan.

1380 yilga kelib Amir Temur o'zaro urushlarga barham beradi, Jete (Yettisuv), Xorazm, Sirdaryo etaklariga yirishlar qiladi va Chig'atoy xonlarining avvalgi mulklarini yangi, poytaxti Samarqand bo'lgan, yagona davlatga birlashtiradi. Kun tartibida ushbu davlatning xavfsizligi masalasi ko'tarildi. Ularni vaqtincha Shimol va Shimoli G'arbdan mo'ng'ullar hujumidan behavotir qilishga erishgan, Amir Temur asosiy diqqat-e'tiborini, o'z qo'l ostida bo'lgan, o'sha paytda bir qator hukmronliklardan tarkib topgan, Eron bilan chegaradosh hududlardagi Janubi G'arbiy o'lkalarga qaratdi.

Amir Temur tomonidan Eron va Iroqni to'laligicha bosib olish, uch yillik (1386-1389) va besh yillik (1392-1397) deb atalmish yurishlari davomida, o'n yil ichida amalga oshirilgan, aslida uning Xurosonga birinchi yurishi 1381 yilda sodir bo'lgandi. Undan keyingi yurishlarida Kavkazorti bo'sundirilgan, yetti yillik yurishlarida esa (1397-1404) Usmonli Turkiya tor-mor qilinish, mamlyuklar Misiri va Suriya zabt etilgan. 1398 yili Amir Temur Shimoliy Hindistonni

bo'sundiradi, 1391 va 1395 yillardagi yurishlari natijasida esa o'zining asosiy dushmani – Oltin O'rda xoni To'xtamishni yakson qiladi.

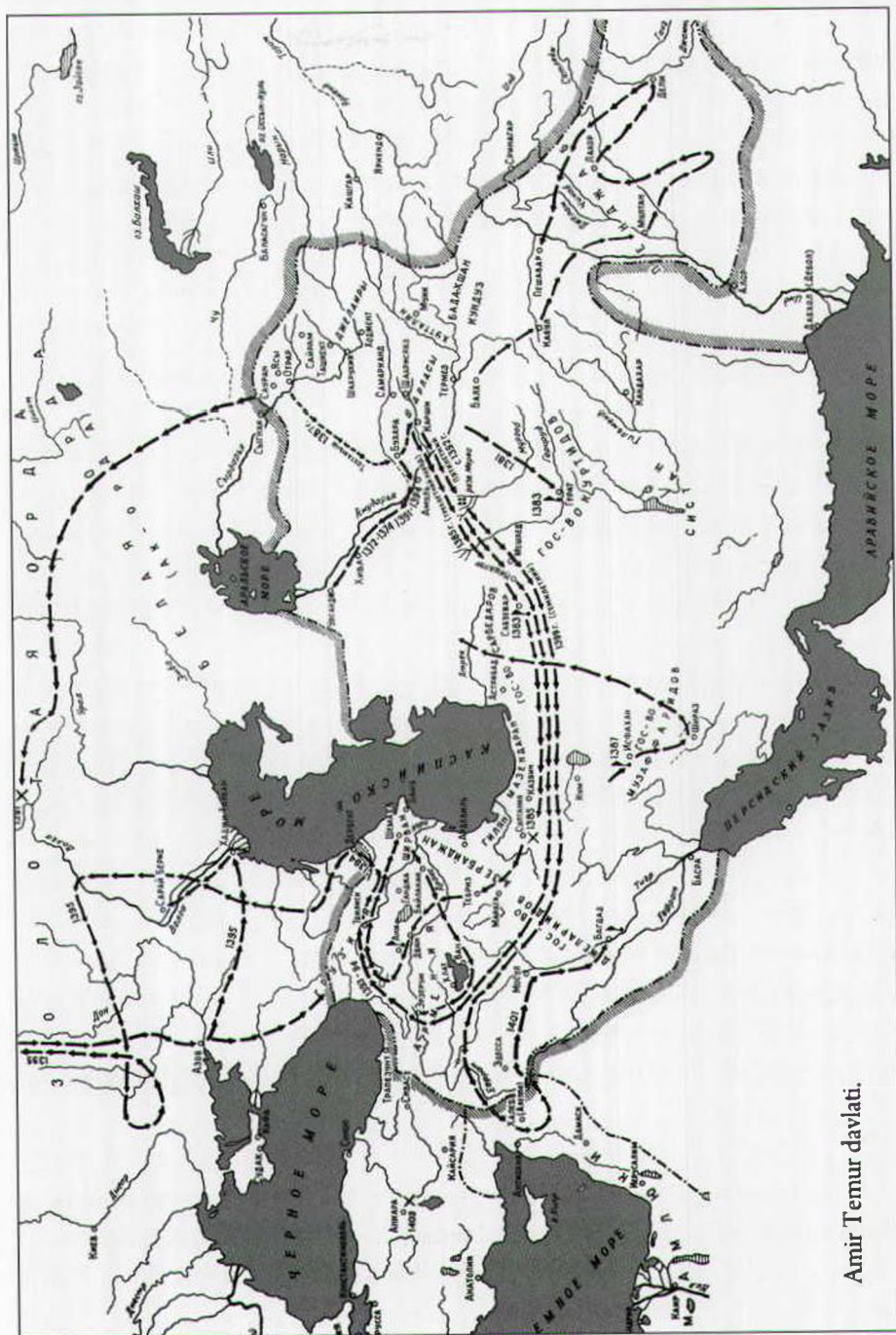
1403 yilda Amir Temur ulkan davlat barpo qiladi, uning tarkibiga O'rta Osiyodan tashqari, Yaqin va O'rta Sharqdagi O'rta yer dengizidan tortib to Shimoliy Hindistongacha bo'lgan barcha hududlar kirgan. U qo'lga kiritgan viloyatlarining hammasini o'z o'g'illari va nabiraloriga meros qilib bergan. Jumladan Suriya va Misri, Rum va to Konstantinopolgacha, Turkiyaning – Usmonli saltanatini u Mironshohning o'g'li, Umarga; Fors viloyatini (Eronning janubi g'arbi) – Umarshayxning o'g'li, Pirmuhammadga; Xuroson – Shohruxga; Afg'oniston Qandahor bilan birga va Shimoliy Hindiston – Jahongirning o'g'li, Pirmuhammadga; Toshkentdan boshlab, Ashpara, O'tromi ham hisobga olgan holda, to Xitoy chegarasigacha – Ulug'bekka; Turkistonning janubi g'arbiy qismi Farg'ona bilan birga – Ibrohim Sultonga berilgan.

Shu bilan birga markazlashgan davlat tizimi, markaziy-ijroiya va mahalliy hokimiyat, uluslar, viloyatlar va tumanlarga bo'lingan ma'muriy tizimlar belgilangan, yerdan foydalanishning, soliq tizimi va maoshlar to'lovi hamma uchun yagona, bir xil shaklda bo'lgan. Ularning asosini, Amir Temur davrida keng tarqalgan – tanho (len) ning sharqona shakli-suyurg'ul tashkil qilgan. Yagona pul tizimi o'rnatilgan, uning asosini mayda va yirik (tanga) kumush tangalar tashkil qilgan bo'lib, ular Eron va Yaqin Sharqning ko'plab shaharlarida – Astrobod, Badlis, Vostan, Damashq, Isfahon, Yazd, Qum, Qazvin, Xoy, Sheroz, Shemoha va boshqalarda zarb qilingan.

Yaqin va O'rta Sharqni yagona davlatga birlashtirish, savdo va madaniy aloqalarda aqlbovar qilmas darajadagi ko'tarilishlarga olib keldi, bunga karvon yo'llarining xavfsizligi ham ma'lum ma'noda keng imkoniyatlar yaratgan. O'rta yer dengizi orqali Eron va Markaziy Osiyo shaharlari hamda Xitoyga keladigan, Buyuk ipak yo'li qayta tiklangan, bunga Amir Temurning Oltin O'rdani yakson qilgani va buning natijasida, uning shimoliy uchastkalari bo'ylab o'tadigan savdoning ancha qisqargani sharofati tufayli erishilgan.

Samarqandni jahonning eng yaxshi va go'zal shaharlaridan biriga aylantirishga intilgan, Amir Temur Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlaridan eng yaxshi me'morlar, quruvchilar, hunarmandlarni olib kelishga buyruq beradi.

Shahrisabzdagi Oqsaroy qasrining qurilishida, Samarqanddagi Jome' masjidi, Shohi Zindadagi bir qator maqbaralarni bunyod etishda Isfahon,

Amir Temur davlati.

Tabriz, Forsdan kelgan me'morlar, tosh yo'nuvchilar, manzara (dekor) ustalari, hattotlar ishtirok etishgani yaxshi ma'lum, Xoja Ahmad Yassaviy maqbarasidagi mashhur qozon va shamchiroqlarni eronlik ustalar yasashgan.

Hunarmandchilikning ko'plab turlarida ham kattagina aloqalarning izlari kuzatiladi. Ma'naviy madaniyat – she'riyat, adabiyot, miniatura rangtasvirchiligi, kitobat ishlaridagi aloqalar mustahkamlanib bordi.

Amir Temur davrida Markaziy Osiyoning Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari bilan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy aloqalari shiddat bilan rivojlandi.

Bunga uchta asosiy omil imkon yaratgan:

1. Mazkur hududlarni yagona davlat rahnamoligiga birlashtirish;
2. Savdo yo'llarining xavfsizligi;
3. Turli Sharq mamlakatlaridan aholining eng jo'shqin ijod va yaratuvchilik mahoratiga ega bo'lgan qismining Markaziy Osiyoga ko'chib kelishi.

Amir Temur 1405 yilning 9 fevralida, Xitoyga yurish boshlagan pallasida, O'trorda vafot etadi.

Uning vafotidan so'ng, Temuriylar avlodi boshqargan davlat tanazzulga yuz tuta boshladi, faqatgina Shohrux (1409-1447) zamonidagina u taxminan Temur davridagi saltanatga teng keladigan hajmini saqlab qolgandi. Bu vaqtda Movarounnahrni mashhur olim va temuriyzoda Ulug'bek (1449 yili o'ldirilgan) boshqargan, u qanchalar buyuk olim va ulug'vor podshoh bo'lmasin, baribir Amir Temur miqyosidagi davlat arbobi darajasiga ko'tarila olmagan va buning ustiga u omadsiz harbiy boshliq ham edi.

1451 yili Abu Said oliy hukmdorlik taxtiga o'tirib, yangitdan Temuriylar davlatini birlashtirishga muvaffaq bo'ladi, biroq u XV asrdagidan ko'ra hajman ancha kichikroq edi. U Xirotni o'zining poytaxti qilib belgilaydi, bu shahar ayniqsa Husayn Boyqaro (1469-1506) davrida gullab, ilmiy va madaniy markaz sifatida shuhrat qozongan, bu davrda ushbu zamonaning eng buyuk shoiri va musavviri – Alisher Navoyi va Kamoliddin Behzod ijod qilishgan.

O'ZBEK XONLIKLARI

Shu bilan birga Temuriylar davlati endilikda o'zini tashqaridan bo'ladigan tahdidlardan himoya qiladigan holatda emasdi. Xuroson va Movarounnahrdaagi temuriy hukmdorlarning asosiy raqibi Muhammad Shayboniyxon bo'lib qolgandi.

XVI asr boshlariga kelib, Shayboniyxon Buxoro va Samarqandni, 1505 yilda – Xorazmni bosib oladi, 1507 yilga kelib esa, so'nggi temuriyzoada Badiuzzamonni mag'lub etib, Xirotni qo'lga kiritadi va bu bilan Temuriylar saltanati hukmronligiga yakun yasaydi. Faqatgina, Amir Temurning beshinchi avlodiga mansub bo'lgan nabirasi – Zahiriddin Bobur unga munosib qarshilik ko'rsata oldi. 1512 yildagi mag'lubiyatdan so'ng, Bobur Hisorga ketadi va o'sha yerdan turib Qobuliston va Hindistonga alohida yurishlar qilib turgan, so'ngra esa 1525 yili Hindistonga hal qiluvchi yurishini qiladi va bu yerda Boburiylar, yoki Buyuk Mo'ng'ullar davlatiga asos soladi.

Temuriylar davlati parchalanib ketganidan so'ng, O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'idagi barcha hududlar, o'zlarining kelib chiqishlarini Chingizxon bilan bog'laydigan, qon-qarindosh o'zbek sulolalari o'rtasida bo'linadi. Uning kattagina qismi, Muhammad Shayboniyxon tomonidan asos solingan, Shayboniylar davlati tarkibiga kiradi. Biroq bu sulola o'z nomini undan emas, balki uning ajdodi hisoblanmish – Jo'chining o'g'li, Shaybon nomidan olgan.

Davlatlarning chegaralari doimiy bo'lmagan, ular bu davlatda hukmronlik qilib turgan, asli boshqa o'zbek xonliklaridagi kabi, odatda xon urug'i vakillaridan va ko'psonli o'zbek qabilalarining yo'lboshchilaridan tayinlanadigan ulus boshliqlariga bog'liq bo'lgan, markaziy hokimiyatning mustahkamligi va kuch-qudratiga tayangan holda, bir kengayib, bir torayib turgan.

Shayboniylar davlati Ubaydullaxon davrida (1534-1540) va ayniqsa Abdullaxon II (1583-1598) davrida gullab-yashnagan. Ammo, Abdullaxonning vafotidan so'ng, mamlakatda feodal va sulolaviy kurashlar shiddatli avj olib, bu yerda yangi – Joniylar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishiga olib keldi. Bu sulola asoschisining ismi – Joniy Muhammad edi.

Xorazm, Sirdaryoning quyi etaklari va zamonaviy Turkmanistonning bir qismi bu paytda Shayboniylarga qarindosh bo'lgan Arab shohidlar sulolasi tomonidan boshqarilayotgan edi. Bu sulolaga Sulton Elbars asos solgan bo'lib, u 1511 yili mazkur xonlikning hukmdori bo'ladi. 1596 yildan boshlab uning poytaxti Xiva deb elon qilinganidan so'ng, u Xiva xonligi deb atala boshladi. Uning chegaralari doimiy bo'lmagan va mamlakatdagi hamda qo'shni davlatlardagi siyosiy voqealarga bog'liq holda o'zgarib turgan. XVII asr oxiri – XVIII asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo Ikki daryo

oralig'ining mamlakatlarini ko'chmanchi qabilalarning doimiy ravishdagi bu hududga chuqurroq kirib borishlari, jumladan Jung'or xonligidagi qalmoqlar va 1740 yildagi Eron shohi Nodirning tashqi hujumlari tufayli yuzaga kelgan og'ir iqtisodiy va siyosiy inqiroz qamrab olgandi. Bu sharoitlarda davlatlarning tez-tez o'zgarib turadigan hukmdorlari, aslida turli o'zbek qabilalarining nomidan hukmronlik qiladigan soxta xonlarga aylanib qolishgandi. XVIII asrning o'rtalarida O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'i hududlarining tobora yakkalanishi yangi davlatlarning yuzaga kelishiga imkon yaratdi.

Buxoroda 1747 yili Mang'itlar qabilasining amiri, Mang'itlar sulolasining asoschisi bo'lib qolgan, O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'ining kattagina qismida hukmdorlik qilib turgan-Muhammad Rahimiy taxtga o'tiradi. Mang'it amirlarining hukumat tepasiga kelgan paytidan boshlab Buxoro xonligi Amirlilik deb atala boshladi. U to 1920 yilgacha yashab kelgan. Buxoro Amirligi amir Shoh Murod (1785-1800) va Nasrullo (1826-1866) davrlarida yuksak cho'qqilarga erishgan, ular davrida O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'ining kattagina qismi, shuningdek Balx bilan birga, Shimoliy Afg'oniston va Turkmanistonning bir qismi kirgan.

XVIII asr boshlarida Farg'ona alohida mulklarga ajraladi. Uning birinchi hukmdori o'zbeklarning ming urug'iga mansub qabilasidan Shohruxbiy bo'lgan. Ushbu mulkning hukmdorlaridan biri, Alambek 1805 yili xon unvoniga sazovor bo'lib, endilikda uning davlati, poytaxtining nomi Qo'qon shahri sharafiga – Qo'qon xonligi deb atala boshladi. Farg'onadan tashqari, 1808 yilda Toshkent va Sirdaryo yohasidagi hududlar mazkur xonlik tarkibiga kiradi. 1864 yili rus qo'shinlari Toshkentni, so'ngra esa Farg'onani bosib olishadi, natijada Qo'qon xonligi o'z hukmdorligini tugatib, Rossiya imperiyasi tarkibiga kiradi.

Xorazmda XVIII asrlarning o'rtasida hukumat tepasiga o'zbeklarning Qo'ng'iro't qabilasiga mansub bo'lgan amir Muhammad Amin (1763-1790) chiqadi. Uning o'gli Eltuzar 1804 yili xon unvonini qabul qilib, Qo'ng'iro't sulolasining birinchi xoni bo'lib qoladi va Xiva xonligida to 1920 yilgacha hukmdorlik qilgan.

Buxoro va Xiva xonligi qaram (vassal) davlat sifatida Rossiya imperiyasi tarkibiga kirgan.

O'RTA ASRLARDA BUYUK IPAK YO'LI

O'rta Sharq va Markaziy Osiyoda yuz berayotgan siyosiy vaziyatlardagi jiddiy o'zgarishlar Buyuk Ipak yo'li tarixida tub burilishlar davri bo'ldi: arablarning bosqinchilik yurishlari hamda Umaviylar va Abbosiy arab xalifaligining tuzilishi shular jumlasidandir. 632-636 yillarda arab qo'shinlari Saad Abu Vaqqos rahbarligi ostida Nexavand va Kadusiyadagi janglarda Sosoniylar qo'shinini yakson qilib tashlaydi. Somoniylarning so'nggi shohi Yazdigird III Marvga qochib ketadi, u yerlarda hamma undan yuz o'g'irgan holda, sarson-sargardonlikda daydib yuradi va kunlarning birida uning egnidagi badavlat libosiga ishq tushgan bir tegirmonchi tomonidan o'ldiriladi.

Yazdigird III o'limi bilan 651 yili Sosoniylar podshohligi poyoniga yetadi. Bu sulola qariyb 400 yil davomida O'rta Sharqda ustunlik qilib kelgan edi, endilikda u bilan birga qadimiy Eron davlatchiligi va keyinchalik Fors va Hindiston aholisining bir qismida saqlanib qolgan, zardushtiylik ham o'z umrini yashab bo'ldi.

Yangi davr-Arab davlatchiligi va musulmon dini davri kirib kelgan edi. Arablarning 100 yildan ziyod vaqt davom etgan O'rta Osiyoni bosib olishi, VII asr o'rtalaridan boshlanib, 751 yili Talas vodiysida arablarning xitoylar bilan bo'lgan jangidan so'ng, xitoylarning ushbu mintaqada harakatlanishiga nuqta qo'yilgan, bu qadimiy Transqitalararo yo'l bo'lmish – Buyuk Ipak yo'lining mohiyatini ham tubdan o'zgartirib yubordi.

Bu o'zgarishlarda uchta omil yetakchilik qilgan – Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida xususiy ipak ishlab chiqarish sanoatining yaratilishi, O'rta Osiyodagi urushlar va Xitoy bilan uzoq vaqt aloqalarning uzilib qolishi.

Buyuk Ipak yo'li tarixidagi yangi davr VIII asr o'rtalarida, Ispaniyadan tortib to Sharqiy Turkistongacha cho'zilib ketgan barqaror Abbosiylar xalifaligining tashkil qilinishi tufayli yuzaga keldi.

O'rta Osiyo, binobarin Buyuk Ipak yo'lining ham tarixidagi bu yangi davr VIII asrning ikkinchi yarmidan XIII asr boshlarigacha davom etgan. Odatda rivojlangan O'rta asrlar davri deb atash qabul qilingan bu davrni, yetarli darajada uchta katta bosqichga bo'lish mumkin. Birinchi bosqich (VIII asr ikkinchi yarmi-IX asr oxiri), bu paytda hali Abbosiylar xalifaligining real hukmronligi Pomirdan tortib to Sharqqacha va Mag'ribgacha cho'zilib ketgan ulkan bo'shliqda saqlanib turgan bir paytda, savdo operasialari

va o'zaro madaniy munosabatlar, markazlashgan davlatning nazorat qilib turganligi sharofati bilan to'siqlarsiz amalga oshib turgan.

Ikkinchi bosqich (IX asr oxirlari-XI asr boshlari) O'rta Osiyo hududida amalda mustaqil Somoniylar davlati yuzaga kelgan paytga to'g'ri kelib, bu vaqtda Abbosiy xalifalarning hokimiyati ma'lum ma'noda cheklangan edi.

Uchinchi bosqich (XI asr boshlari – XIII asr boshlari) O'rta Osiyo davlatlarining siyosiy qurilishidagi eng muhim o'zgarishlar bilan tavsiflanadi – bunda Turk davlatchiligining ustunlik ro'li, avvalgi sulolalar o'rniga ushbu mintaqada hokimiyat tepasiga kelib chiqishi Turk bo'lgan (Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Anushteginiylar) sulolalarining kelishi bilan izohlanadi.

Siyosiy inqirozlar va avvalgi davlatchilik tizimining o'zgartirilishi ikkinchi va uchinchi bosqichlarda ulkan Abbosiy xalifaligining barcha hududlari bo'ylab – Ga'rbda shimoliy Afrika va Ispaniyada Kordoblik va Fotimiylar xalifaligining yuzaga kelishi, Almoxadlar va Aglobidlar davlatining tashkil bo'lishi bilan sodir bo'lgan.

Butun Eron va qisman Kavkazorti hamda Kichik Osiyo Turklarning Saljuqiylar davlati hukmronligi ostida bo'lgan Vizantiya – ushbu mintaqadagi yagona nasroniylar davlati bo'lib, asta-sekin siyosiy gegemonchilik ro'lini yo'qatoyatgandi.

Sharqda ham bir qator ahamiyatli o'zgarishlar sodir bo'layotgandi, ya'ni turli davlatlar uzluksiz shakllanayotgan va Turk va hatto kelib chiqishi manchjur (kidanilar) bo'lgan ko'chmanchi xalqning harakatlari sodir bo'layotgandi.

Bu tub siyosiy va diniy o'zgarishlar islomni ulkan hududga tadbiq qilish ma'lum ma'noda Buyuk Ipak yo'li, savdo trassalarining yo'nalishi va o'zaro madaniy munosabatlarning mazmun – mohiyatiga ham anchagina ta'sir ko'rsatdi.

O'rta Osiyo madaniyatidagi o'zgarishlarga alohida ro'l islomga taalluqli bo'lib, eramizning butun VIII asri davomida Arab bosqinchilari tomonidan ushbu hududda zo'rlik bilan tatbiq etilgan.

Al-Belazuriyning ma'lumotlariga ko'ra, Jayhunning u tomonida ilk bor musulmoncha namoz o'qigan birinchi odam, payg'ambarning alambardori (bayraqdori) al-Hakam ibn Amir al-Giforiy bo'lgan edi. Bu 670 yillardan ancha avvalroq sodir bo'lgan.

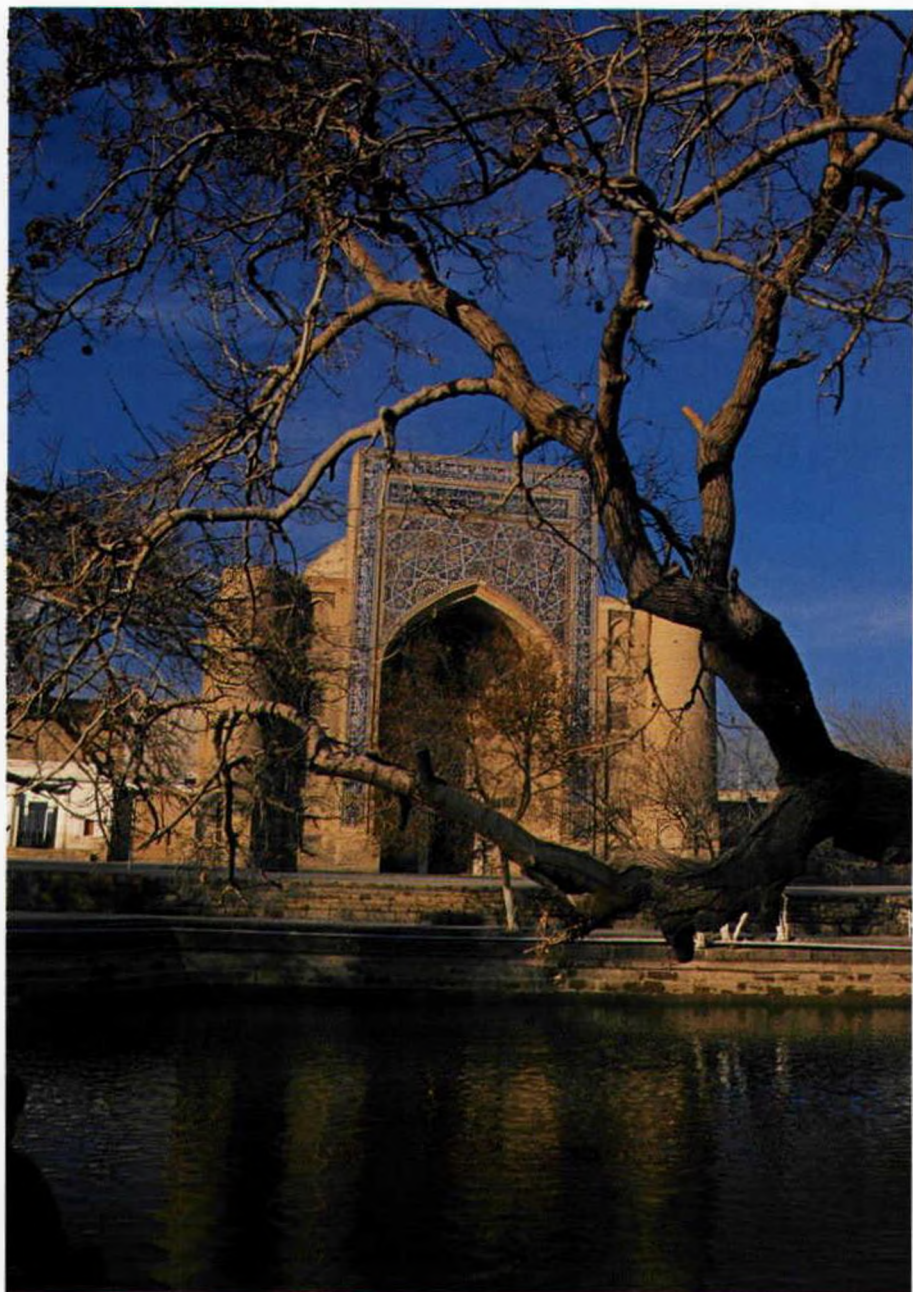

Buxoro. Ark.

Buxoro. Samarqand darvozalari.

Buxoro. Devonbegi honaqosi. XVI asr.

Bu yerda o'rnatilgan diniy me'yorlar, hayotning barcha sohalarida, shu jumladan moddiy va badiiy madaniyatda tub o'zgarishlarga olib kelgan: mahobatli haykaltaroshlik kabi san'atning bu turi yo'qola boshladi, binolar bezagidagi (dekor) antropomorfli va zoomorfli tasvirlar naqshlarga yo'g'rilgan ohangdagi bezaklar bilan almashtirildi, koroplastika san'ati yo'qolib ketdi. Devoriy rangtasvir ham shuningdek, naqshli xarakter kasb eta boshladi. Uning ayrim antropomorfli tasvirlaridagi syujetli mazmun kasb etgan namunalari, XI-XII asrlar boshidayoq lashkargox, Xulbuka va Samarqanddagi saroylar devorida mujassam bo'lgan, aftidan, qoraxoniylar va g'aznaviylar sulolasidan bo'lgan Turk hukmdorlari islom me'yorlariga qat'iy rioya qiladigan bo'lmaganlari tufayli, shunday san'at asarlari yaratilgan.

Biroq Mag'ribdan deyarli to Sharqiy Turkistongacha bo'lgan ulkan hududni yagona davlatga birlashtirilishi va ayniqsa unda yagona bitta din – islomning hukum surishi madaniy yaqinlashish va savdo operasialarining jadallashuviga ko'maklashdi. Barcha mamlakatlarda ularning hammasi uchun umumiy bo'lgan musulmoncha qurilishlar tipi – masjidlar, madrasalar, minoralar, xonaqohlar qad rostlay boshlagan. Binolar peshtoqlarini bezashda naqshli san'at usuli va kulolchilik buyumlarini yasashdagi ko'p umumiyliklarga ega bo'lgan.

Shu bilan birga bu davrda Buyuk Ipak yo'lining Markaziy Osiyo va Xitoy mamlakatlari bilan avvalgi aloqalarining ahamiyati o'z kuchini yo'qota boshlagan. Jumladan, Xitoyning mana shu davrga mansub buyumlari O'rta Osiyoga qadimgi davrlardagiga nisbatan, ancha kamroq kela boshlagan. O'z navbatida, O'rta Osiyo xalqlarining, jumladan so'g'diylarning Xitoy va Uzoq Sharq mamlakatlarining Buyuk Ipak yo'lidagi asosiy trassalarida joylashgan sharqiy uchastkalarida olib borgan savdolarida o'ynagan ulkan ro'li asta-sekin yo'qqa chiqa boshladi. Shubhasiz, Sharq va G'arbni bog'lab turgan bosh transqit'alararo yo'lining mazmun – mohiyatida ham anchagina o'zgarishlar sodir bo'lgani haqida gapirish mumkin, negaki bu davrda agar u faoliyat yuritib turgan bo'lsada, albatta ancha kichikroq miqyosda, ularni qadimgi va Erta O'rta asrlardagi hajmi bilan qiyoslab bo'lmaydi. Har qalay bu davrda Buyuk Ipak yo'lining dengiz trassasi uklan ahamiyat kasb eta boshladi. Arab dengizchilari tasarrufidagi kemalar eng bozorbob mollar bilan Hindiston,

Malayziya, Indoneziyaga kirib kelgan bo'lsa, xitoyliklar esa mana shu dengiz trassasini endilikda Sharqiy tomonidan foydalana boshladilar.

Ayniqsa shimoliy yo'nalish, O'rta Osiyoning slavyanlar olami va Yevropa mamlakatlari bilan o'zaro savdo munosabatlari, IX-X asrlarga kelib katta ahamiyat kasb eta boshladi. Bu haqda nafaqat yozma manbalar guvohlik bermoqda, balki, mashhur Ibn Fadlanning yozuvlarida ham kuzatish mumkin, u uzoq shimolga kirib borib, slavyanlar olami hamda tangalar topilmasi bilan tanishgan. Ulkan miqdordagi kumush tangalar, xazina singari, shuningdek alohida topilma holda o'nlab ming dona tangalar Balx, Buxoro, Samarqand, Shosh va boshqa shaharlarda zarb qilingan, ular Sharqiy Yevropa va Skandinaviya zaminidan topilgan. Bu tangalar muomala vositasi sifatida ishlatish uchun emas, – deya guvohlik beradi Ibn Fadlan, – balki ularni mo'ynali buyumlarga almashtirish hamda slavyan va varyaglik ayollarga bezak sifatida keltirilgan.

Mana shu tarzda, Buyuk Ipak yo'li tadbiiq qilinayotgan davrida endilikda u qadimda erta O'rta asrlarda bo'lgani kabi alohida yo'nalishlarga bo'lingan holda moddiy, badiiy va manaviy qadriyatlar majmuasi sifatida faoliyat olib bormagan.

Uning transqita'lararo yo'l sifatida tiklanishi, Uzoq Sharq va Yevropa mamlakatlarini birlishtirishi, mo'ng'ul davlatlarining tuzilishi bilan bog'liq bo'lib, genuyalik va venetsiyalik savdogarlarning, shuningdek boshqa tomondan yevropalik katolik missionerlarning faol xarakatlari bilan bog'liq bo'lgan.

Sariq dengizdan to Dunay etaklarigacha bo'lgan Yevrosiyodagi ulkan hududni egallagan mo'ng'ullar, asosiy e'tiborni Buyuk Ipak yo'lining bosh poytaxti Qoraqurumdan Markaziy Osiyo, Janubiy Qozog'izton, Xorazm cho'llari orqali Volga etaklaridagi Oltin O'rdaning poytaxt shaharlari – Saroy Berka va Saroy al-Jadid orqali Yevropaga boradigan yo'lga qaratishgan. Aynan mana shu trassada XIII-XIV asrlarning ikkinchi yarmida madaniy qadriyatlarning jadal almashinuvlari, savdodagi bitimlar, diplomatik elchixonalar xarakatga kelib, katolik rohiblarning yashirin missiylari kirib borgan.

Buyuk Ipak yo'lining asosiy savdo markazlaridan biri bu paytda Xorazmdagi Urganch shahri bo'lgan. Florentiya savdo firmasining agenti,

savdo bo'yicha mashhur amaliy qo'llanmaning muallifi bo'lgan Franchesko Balduchi Pegalottining gaplariga qaraganda, Urganchdan barcha Sharqona narsalarni, shu jumladan Yevropa bozori uchun zarur bo'lgan Xitoy mollarini sotib olish mumkin bo'lgan.

Bu ma'noda, Xorazm, quyi Volgabo'yi, Shimoliy Kavkazdan topilgan Xitoyda ishlab chiqarilgan ko'plab buyumlarning (seladondan qilingan buyumlar, ko'zgular) mavjudligi diqqatga sazovordir, shuningdek Oltin O'rda shaharlarida xitoycha isitish tizimi (kan) tadbiiq etilishi ham e'tiborga molikdir.

Mana shu xarakterdagi Xitoy buyumlari Movarounnahrning markaziy va janubiy tumanlariga ancha kam miqdorda kelib turgan. Biroq ahamiyatli savdo magistrallari hamon Movarounnahr hududidan o'tib borganiga shubha qilmasa ham bo'ladi. Bu haqda mashhur arab sayyohi Ibn Batuta ham guvohlik beradi, u o'zining Mag'ribdan Hindistonga tomon, Shimoliy Kavkaz (Mojar shahri), quyi Volgabo'yi, Xorazm, Buxoro, Termiz orqali o'tgan, ya'ni "Shimoliy Kavkaz ipak yo'li" trassasi bo'ylab eramizning VI asr oxirlaridagi samarqandlik savdogar Maniaxning yo'nalishini (marshrutini) takrorlagan.

Mana shu vaqtda Oltin O'rdaning shaharlarida islomni tarqatishda xorazmlik diniy ulamolar – Najmiddin Qubroning izdoshlari katta ro'l o'ynashgan.

XIV asr oxiri – XV asr boshlarida asosiy e'tibor yana Qadimiy va Bosh trassa hisoblangan Buyuk Ipak yo'lining O'rta Osiyo, Samarqand, Termiz, Xiro, Eron va Kichik Osiyo hamda Levanta (Sharqiy O'rta yer dengizi) shaharlari orqali o'tadigan yo'liga qaratilgan.

Buyuk Ipak yo'lining bu yo'nalishi tiklanishida Amir Temir muhim ro'l o'ynagan, u 1395 yili Oltin O'rdaga uzoq yurish qilib, uning natijasida bu davlatni yakson qiladi va uning avvalgi qudrati butkul yo'qotiladi. Buyuk ipak yo'lidagi savdo karvonlarining harakati uchun xavfdan yiroq bo'lmagan cho'lli trassasi deyarli faoliyat yuritmay qo'ydi. Buyuk Ipak yo'lining bosh yo'li sifatidagi ro'li yana Markaziy Osiyodagi yo'nalishga qaratildi, bu vaqtga kelib u Amir Temur davlatidagi barqaror siyosiy vaziyat sharofati bilan o'zining barcha yo'nalishlarida jadallik bilan foydalanilgan. Aynan mana shu yo'l orqali Amir Temurning Samarqanddagi saroyiga Kastiliya qirolining elchisi Ryui Gonzales de Klavixo tashrif buyurib, uning barcha yo'nalishidagi xavfsizlik

nihoyatda yaxshi yo'lga qo'yilganligi va xizmat ko'rsatish sharoitlari har tomonlama qulay ekanligini qayd etgan edi.

Mana shu davrning o'zida Xitoydan O'rta Osiyoga keladigan diplomatik missiyalarning soni ham orta bordi, shuningdek, madaniy aloqalar o'rnatila boshladi. Jumladan, bu paytda Xitoy buyumlarining O'rta Osiyoga oqib kelishi tufayli mahalliy sopol ishlab chiqarishda kumushsimon ochqizg'ish metal (kobalt) bilan naqsh chizish – oq fonga Xitoy buyumlariga taqlidan tim qorong'i moviy bo'yoq berish kirib keladi. Xitoy chinnisi va nefrit (yashm) dan tayyorlangan buyumlar O'rta Osiyodan Eron va Sharqiy O'rta Yer dengizi tomon uzoq G'arbga kirib boradi.

Jahon tarixining keyingi voqealari – Vasko de Gamaning Yevropadan Hindiston sari kashf qilgan dengiz yo'li, Safaviylar Eroni va Usmonli Turkiya o'rtasidagi harbiy ihtilof, Xitoyning o'z tovarlarini, ayniqsa chinni buyumlarini mamlakatdan tashqariga olib chiqib ketilishini taqiqlashi, uzluksiz urushlar va ko'chmanchi xalqlar o'rtasidagi raqobatchilik, ushbu buyuk transqitalararo yo'lning faoliyat olib borishida salbiy ta'sirlar ko'rsatdi, bu yo'l o'zining tarixiy vazifasini yo'qotgan bo'lsada, savdo tadbirlari uning alohida uchastkalarida keyingi yuz yilliklarda ham davom etavergan.

O'ZBEKISTONNING
O'RTA ASRLARGA OID
TANGASHUNOSLIGI
(NUMIZMATIKASI)

O'rta Osiyodagi tangachilik ishlari arablar kelganidan so'ng tubdan o'zgardi. Ular xalifa Abu Bakr davridayoq Sosoniylar davlati tebrasiga bostirib kirishgandi. 651 yili Marvni qo'lga kiritgan arablar, Movarounnahrda bostirib kirish uchun uni o'zlariga tayanch baza qilib olishgan. Keyin esa butun O'rta Osiyoni o'zlariga bo'ysundirib, uni Umaviylar, so'ngra Abbosiylar xalifaligi tarkibiga kiritishgan. O'shandan biyon O'rta Osiyo davlatlari va mulklarida pul muomalasi to'laligicha musulmon tangachilik qoidalari va me'yorlariga bo'ysundirilgan.

Arablar tomonidan O'rta Osiyo hududida chiqarilgan pullar, arablarning qaysit qabilasi boshlig'i – Abdulloh Hazim o'g'li tomonidan, hijriy 63 dan 73-yilga qadar (682-693) Marvda zarb qilingan tilla va kumush tangalar bo'lgan. Ularda hali pahlaviy (forscha) yozuvlar va tasvirlar saqlanib turgandi. Ko'p o'tmay u yerda faqatgina musulmon afsonalari asosidagi – hech qanday tasvirlarsiz, dirhamlar zarb qilina boshlaydi. Bu xalifa Abdulmalikning tashabbusi va qat'iy buyrug'i bilan hijriy 77 yilda (695-696) o'tkazilgan, pul muomalasining islohoti tufayli yo'lga qo'yilgandi. Tilla dinorlar (rimchadagi "denariy"), kumush dirhamlar (yunonchadagi "drahma") va mis falsalar chiqarila boshlangan.

Ularning metrologiyasi va ikonografiyasi to'laligicha o'zgargan. Tangalarning old va orqa tomonlarida tasvirlar o'rniga faqatgina arabcha kufiy yozuvi bilan doira ichidagi chiziqcha shakli va ora-chira naqsh bilan bezatilgan bo'lardi. Old tomonining maydoniga, qoidaga ko'ra, islomning asosiy kalimasi – "Mehribon va rahimli Alloh nomi bilan!" yozuvi joylashgan bo'lardi. Maydon atrofida: "Alloh nomi bilan ushbu dirham (dinar, fals) zarb qilindi", u yog'iga shahar nomi va zarb qilingan joyi yozilgan bo'lardi. Erta arab tangalarining orqa tomonida Qur'oni Karimdagi "Alloh yakkayu-yagona, Alloh behojat, ammo hojatbarordir! U tug'magan va tug'ilmagan ham. Unga teng keladigan biror zot bo'lmagan (va bo'lmaydi) ham" suralari, shuningdek hukmdor xalifalar, bir xillarida noiblarning nomi yozilgan. Tangalardagi barcha yozuvlar qat'iy yoki geometrik shakldagi kufiy xati bilan yozilgan.

Musulmon tangalarining mazkur turi ayrim o'zgarishlar bilan, jumladan xalifa ismining o'rniga hukmdor podshohning nomi qo'yilgan bo'lib kenggina musulmon olamiga, shu jumladan O'rta Osiyoda 500 yildan ortiqroq vaqt davomida saqlanib kelgan. Faqat XIII asr boshlarida mo'ng'ullarning bosqinidan so'ng, u metrologiya, yozuvlarning mazmuni va joylashuvi, naqshli bezak ohanglari kabi, anchagina o'zgardi.

Birinchi musulmon falsalari (mis) O'zbekiston hududida hijriy 143 yili (760-761 yillar) Samarqandda, oradan 5 yil o'tib Buxoro, Axsikat (Farg'ona), Termiz, Sag'oniyonda chiqarilgan. Biroz ertaroq mahalliy hukmdorlarning so'g'diy yoki baqtriycha bo'lmay, arab tilidagi-"Ixshid-Kesh hukmdori" afsonalari bilan yozilgan mis falsalari paydo bo'lgan.

IX asr oxirida Movarounnahrda markazi Buxoro bilan mustaqil Somoniylar davlati tuziladi. Bu qat'iy kufiy xati bilan yozilgan afsonalarda aks etgan: tangalardan Abbosiy xalifalarning tilga olingan nomlariga doir afsonalar yo'qola boshladi, Somoniy amirlari uni faqat diniy yetakchi sifatida tan olishardi.

Deyarli butun O'rta Osiyo davlatlari kirgan Somoniylar davrida, tangachilik ishi yuqori darajada rivojlana boshladi. Dinorlari va dirhamlarni zarb qilish amirlarning imtiyozi bo'lib, mis falsalar esa chekka tuman hukmdorlari tomonidan zarb qilinardi.

Umummusulmoncha namunadagi ushbu tangalardan tashqari, bu yerda kumush yoki misdan, kumush suvi bilan qoplangan "gitrif", "Muhammadiyah", "Mahdiy" yozuvli dirhamlar chiqarila boshlangan. Ulardan ayrimlari Buxorxudod deb atalmish namunadagi tangalarga o'xshash bo'lib, musulmonchilik rasm bo'lgunga qadar Buxoro hukmdorlari tomonidan zarb qilinib kelingan. Ular old tomonda hukmdorning tasvirini saqlab qolishgan, orqa tomonida esa olovli mehrob, biroq Abbosiy xalifalar, qisman al-Mahdiy nomini tilga oluvchi qo'shimcha afsonalar bilan chiqarilgan.

Somoniylar davlatidagi kumush tangalar muomalada donabay yoki og'irligi bo'yicha ishlatilgan, ayniqsa bo'lingan shikasta-dirhamlar, tarkibida kumushi ko'pligi bilan ajralib turgan. Ularni, Movarounnahr keng miqyosdagi savdo aloqalarini o'rnatgan sharqiy slavyanlar, shu

jumladan Rus qabilalari juda qadrlashgan. Kumushning kattagina oqimi Yevropa tomon chiqib ketishi sodir bo'lgan, buni Uraldan to Angliya va Norvegiyagacha bo'lgan ulkan hududlardagi xazinalar tasdiqlamoqda.

XI asr boshlarida Somoniylar davlati O'rta Osiyo siyosiy sahnasidan tushib qoladi. Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, so'ngra esa Anushteginiylar deb atalmish qudratli davlatlarni barpo qilgan turk qabilalarining sulolasi oldinga chiqa boshladi, bu esa pul muomalasidagi navbatdagi o'zgarishlarda o'z aksini ko'rsatgan.

QORAXONIYLARDAN AMIR TEMURGACHA

Ikki asr davomida, kelib chiqishi turk sulolalaridan bo'lgan – Qoraxoniylar, deyarli butun Movarounnahrda hukmronlik qilib kelishgan. Avvaliga yagona davlat sifatida shakllangan xoqonlik, 1049 yili sharqiy va g'arbiy xoqonlik sifatida ikkiga bo'linadi. XII asr boshlariga kelib esa ko'plab viloyatlarga bo'linib ketadi.

Bu tangalar zarb qilishda ham o'z aksini ko'rsatdi. Pul ishlab chiqarish huquqini har bir viloyat hukmdori qo'lga kiritib olgani bois, natijada o'nlab tangalar zarb qilinadigan zarbxonalar paydo bo'lgan. Hatto, avvaliga "mayda" – mis falsalar chiqarib kelgan kichkina hukmdorlar ham, endilikda haddilari sig'ib, kumush tangalarni chiqara boshlashgandi. Bu ularning siyosiy mavqe'i oshganidan dalolat bersa kerak.

Qoraxoniylar tangasining tashqi qiyofasi, ayniqsa erta davrlarda, Somoniylar an'anasi izidan borganligini ko'rsatmoqda. Keyin esa ular bir qator sezilarli belgilar bilan farqlanib, – ikki yuz yildan ortiqroq vaqt davomida, dastlabki namunalardan keskin ajralib turadigan bo'ldi.

Tangalardagi afsonalarda, Qur'oni Karim oyatlari va zarbxonalar nomidan tashqari, musulmonlarning ma'naviy boshlig'i sifatida Abbosiy xalifaning, hukmdorning ismi va kelib chiqish joyi bo'yicha – nisbasini, ayrim holatlarda tahallusini ham qo'shib, to'liq keltirgan holda yozishgan. Tangalardagi afsonalarga, hukmdorning kattagina unvonini ham qo'shib yozish rasm bo'lgan – jumladan, arabcha ("sulton assolotin" – "sultonlar sultoni" kabi), va turkcha ("Bug'ro-xon" yoki "Bug'ro qora xon" singari), shuningdek laqablar ("Nur ad-Din va-d -Davla" – imon va davlat nuri-

singari faxriy unvonlar) ham tilga olib o‘tilishi shart bo‘lgan. Tangalardagi afsonalar jimjimador kufiy xatida bitilgan.

XI-XII asrlarda Sharqdagi musulmon mamlakatlarining pul xo‘jaligi “kumush inqirozi”ni boshidan kechirib, ko‘pgina zarbxonalar kumush pullar zarb qilishni to‘xtatib turgan. Buning asosiy sababi kumush qaziladigan bosh konlar – butun musulmon Sharqini kumush bilan ta‘minlab kelgan Iloqi (Toshkent viloyatidagi) va Panjirdagi (Afg‘onistonning shimoli sharqi) kumushning obdon tugab bitishidir.

Movarounnahrda Anushteginiy-Xorazmshohlar sulolasining hukmronligi o‘rnatilganidan so‘ng, pul xo‘jaligi bir qadar markazlashgan bo‘lib qoldi: Samarqand, Buxoro, Termiz, Chag‘oniyon zarbxonalarida Muhammad Xorazmshoh nomidan tilla va mis tangalar, shuningdek suberatli (yupqa qilib kumush suvi yuritilgan mis asosli) tangalar zarb qilina boshlandi.

1220 yili O‘rta Osiyoga Chingizxon boshchiligidagi mo‘ng‘ul qo‘shinlarining bostirib kelishi ushbu mintaqaning moddiy, madaniy va ma‘naviy hayotining ko‘plab sohalarida o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi. Pul xo‘jaligiga ham kattagina zarar yetkazilgan edi. Aholi bu vaqtda paydo bo‘lgan sifati past tangalarni olishdan bosh torta boshladi. Hukumat majburiy choralarni qo‘llashga kirishgan – Samarqandda ustiga: “Kimki Samarqandda va unung yon-atrofida mana shu tangani olmasa, jinoyatchi sanaladi” degan tahdidli yozuvlar bitilgan tangalar chiqarila boshlangan.

Chig‘atoyilar davlatining (Chingizxon o‘g‘illaridan birining nomi) tuzilishi bilan, pul xo‘jaligi asta-sekin tartibga tusha boshladi. Bunga kumush inqirozidan chiqish, siyosiy va iqtisodiy barqarorlik tufayli erishildi.

1271-1272 yillarda kumush suvi yuritilgan mis dirhamlar o‘rniga, to‘laqonli kumush tangalar paydo bo‘ldi, muntazam ravishda mis tangalar zarb qilinishi yo‘lga qo‘yildi. Shunisi diqqatga sazovorki, bu islohotlar mo‘ng‘ul hukumatining o‘zi tomonidan emas, balki mahalliy savdogar, Movarounnahr noibi etib tayinlangan, mashhur Mahmud Yalavochning o‘g‘li, Mas‘udbek tomonidan o‘tkazilgan edi.

Tangalardagi yozuvlar o‘rni, ularning mazmuni va xati, shuningdek hajmi keskin o‘zgarib ketdi. Uzundan-uzun afsonaviy bitiklar o‘rnini Qur‘on kalimalari, hukmdor nomi, zarb qilingan joy va tanganing

nomi, shuningdek quyidagi mazmundagi ezgu tilaklar bitilgan: “Alloh uning podshohligini bardavom aylasin!”. Avvalgi atamalar mazmuni ham o'zgartirilgan. Tilla tangani bildiradigan dinor, keyinchalik yirik kumush deb, so'ngra esa bu nom “mayda” kumush va hatto mis tangalarga ko'chdi. Ushbu tangalardagi yozuvlar asosan arab tilidagi nahs xatida bitiladigan bo'lgan.

O'rta Osiyo va Yevropadagi mo'ng'ul davlatlarida kumush dirhamlar zarb qilish yo'lga qo'yilgandi. Olti dirham og'irligi 12,9 g. bo'lgan dinorni tashkil qilgan.

Chig'atoyilar davlatida 1321 yili Kepakxon tomonidan yangi pul islohoti o'tkaziladi (ayrim tadqiqotchilar “kopeyka” atamasining kelib chiqishini uning nomi bilan bog'lashadi).

Pul tizimi asosiga og'irligi 1,4 g. bo'lgan kumush dirham qo'yilgan edi. Shu munosabat bilan dinor og'irligi bo'yicha pastga tushdi. Tangalar ishlab chiqarish markazlasha boshladi, ular asosan Samarqand, Buxoro va O'trorda zarb qilina boshladi.

Bu kabi tangalar Movarounnahrda to Amir Temur yangi buyuk davlatni barpo qilgunga qadar amal qilib turtgan.

Chingizxon avlodlarining Chig'atoylar davlatida birinchi marta tangalarda pul va pulli og'irlik atamalarida – pul, tanga, so'm kabi, – so'zlar, hozirda mustaqil bo'lgan Markaziy Osiyo davlatlarida milliy valyutani anglatadigan pul birliklariga aylanib qolgan.

Jumladan, Chig'atoy xoni Tarmashirinning, 1328 yili O'trorda zarb qildirgan kumush tangalarida ilk bor “tanga” so'zi ishlatilgan.

1321 yili O'zbekxon nomidan Oltin O'rda poytaxtida (Quyi Volga bo'yi) mis tangalar zarb qilingan bo'lib, uning yozuvlarida “O'n olti pul dannik” so'zlari bor edi. Nisbat mana shu tarzda belgilangan: 16 mis pul og'irligi 0,78 gramm keladigan bitta kumush danikka to'g'ri kelgan. To'xtamishxon (1376-1395) davrida chiqarilgan mis tangalarda: “Qutlug' bo'lsun yangi pul”, ya'ni “Xayrli bo'lsin” (yoki “Oq yo'l yangi pul” mazmunidagi) kabi ajoyib so'zlar yozilgandi. Shunisi qiziqki, bu yozuvlar, arab yozuvidan farqli o'laroq, turkiy tilda bitilgan.

XIV asr oxirida, florentiyalik moliyachi Franchesko Balduchchi Pegolloti o'zining “Savdo amaliyoti” kitobida Azakdagi (Don daryosining

quyi etaklari) pul muomalasini bayon qilar ekan, u yerda sommo – kumush quyma – va asprilar muomalada yuradi, deb yozgandi. Bitta sommodan zarbxona hisobga qarab 202 ta aspri tayyorlaydi. Sommo, pul belgiligidan tashqari, og'irlik birligi ham bo'lgan.

Aytish mumkinki, bu nomlanishlar O'rta Osiyoga Oltin O'rdadan kirib kelgan.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR

O'n to'rtinchi asr Amir Temurning buyuk davlat tuzishi bilan mashhurdir.

Amir Temur davlatida turli kumush tangalar zarb qilingan, shu jumladan yuqori sinamali, og'irligi olti grammgacha boradigan, diametri 2,3-3 sm. bo'lgan yirik tangalar, ancha maydaroq mirilar, shuningdek "nimtangalar" chiqarilgan. Amir Temurning tilla tangalari faqatgina Xorazmda va Samarqandda zarb qilingan va bir qator chekka shaharlarda mis tangalar – "fulus" yoki "fulus dangi" chiqarilgan.

Tangashunoslarga (numizmatlar) Amir Temurning yirik kumush tangalarini chiqaradigan, 50 dan ziyod zarbxonalari ma'lum bo'lgan – Dog'iston, Ozarbayjon, Turkiya, Suriya, Eron, Iroq, Afg'oniston, O'rta Osiyoda (Samarqand, Buxoro, Marv). Ular bezaklari bilan farqlanadi – o'simliksimon va geometrik naqshlarning uyg'unligi; doirachalar, to'pbargli bezaklar, yulduzlar, arabcha va mo'ng'ulcha nafis yozuvli baxt tugunchalari. Ularning bir qismi kufiychada, ko'pchiligi esa – nahs xatida bitilgan.

Old tomonida, qoidaga ko'ra, "sulton" unvoni bilan chingizylardan bo'lgan qo'g'irchoq xon – Muhammad Siyurg'otmishxon ismi, so'ngra esa Mahmud Sulton, uning ketidan – Amir Temurning nomi faxriy Ko'ragon (xon kuyovi) unvoni bilan bitilgan bo'lardi, pastida esa – ezgu tilak bildirilgan ibora.

1397 yildan tangalarda "Taxt va davr voriyisi. Muhammad Sulton" degan yozuvlar paydo bo'ladi. Bu Amir Temurning nabirasi bo'lib, taxt vorisi deb e'lon qilingan, biroq 1403 yili Kichik Osiyoga qilingan yurishning orqaga qaytishda vafot qilgan.

Amir Temur tangalarining orqa tomonida asosan zarbxonaning nomi, zarb qilingan yili-raqamlar yoki so'zlar bilan, kalima, shuningdek to'rtta e'tiqodli xalifalarning nomi keltirilgan. Shu yerning o'zida ayrim hollarda uchta xalqachadan iborat bo'lgan tamg'alar bosilgan. Ispaniyalik elchi Ryui Gonzales de Klavixo bu belgini "Temur gerbi" deb ataydi. Uning gaplariga qaraganda, Temur ularni "o'z tangalarida zarb qilish, o'z muhrlariga joylashtirish va Buyuk Amir buyrug'i bo'yicha tayyorlanadigan barcha buyumlarga bosish" haqida buyruq bergan. Uchta xalqacha, Temur "Dunyoning uch olami" podshohi hisoblanadi degan ma'noni anglatishi kerak bo'lgan.

Bu an'anani Temurning sevimli nabirasi Ulug'bek davom ettirgan-uning tangalarida Buyuk Amirning tamg'asi joylashgan bo'lardi. Biroq bundan oldin muomalada otasining nomi bilan - "tanga Shohruxiy" kumush tangalari, shuningdek "Tanga misqoliy" bo'lgan.

Shohruxning o'limidan keyin (1447 yil) Movarounnahrning yagona hukmdori bo'lib qolgan Ulug'bek, o'z nomi bilan kumush tangalar chiqara boshlaydi. Ular nihoyatda noyob bo'lgan. Ulug'bekning, hijriy 852-853 yillarida (1448-1449) Xirotda va 853/1449 yillarda Samarqandda zarb qilingan tangalari ma'lum, ya'ni, aftidan ular Ulug'bekning o'limiga qadar (1449 yil) atigi ikki yil davomida chiqib turgan.

Ulug'bek tangalarining old tomonida, Temur tamg'asidan tashqari, uning nomi ham tilga olingan. Shohrux tangalarida va boshqa Temuriy hukmdorlarning tangalarida unisi ham bunisi ham bo'lmagan. Bu esa V. V. Bartoldga Ulug'bek haqida: "Temuriylardan boshqa birontasi ham sulola asoschisining xotirasiga nisbatan bu kabi izzat-hurmatni ko'rsatmagandi" - degan gaplarni aytish huquqini bergan.

Ulug'bek tangalaridagi: "Temur Ko'rogonning ma'naviy rahnamoligi ostida Ulug'bek Ko'rogon, mening so'zim" kabi yozuv xarakterlidir. Ulug'bek o'z bobosi kabi, hech qachon o'zini xon deb atamagan, faqatgina xonning kuyovi iborasini ishlatib, bu bilan Chingiziylar avlodi bilan irsiy emas, balki oilaviy qardoshlik borligini ta'kidlab o'tgan.

Ulug'bekning mis tangalari-adli-uning nomisiz, faqat yili va zarb qilingan joyi ko'rsatilgan holda chiqarilgan xolos.

Xijriy 823 yil tangalari Buxoro, Qarshi, Samarqand, Termiz, Shahrisabz, Shohruxiyada chiqarilgan, 832 yil tangalari esa-Andijonda ham zarb qilingan. So'ngra eski tangalarni muomaladan chiqarish sodir bo'ldi – ularning chiqarilishi Buxoroda markazlashgan pullarga almashtirib berilgan.

Taniqli tangashunos E.A. Davidovich shuni aniqlaganki, Ulug'bek tomonidan pul muomalasini tartibga keltish bo'yicha tub islohot o'tkazilgan, u nafaqat buyuk olim va ilm-fan xomiysi, balki iste'dodli moliyachi ham edi. Mana nima unchun Ulug'bek tangalari to XVI asr boshlarigacha muomalada yuravergan.

SHAYBONIYLARDAN MANG'ITLARGACHA

1501 yili, kelib chiqishi Dashti Qipchoqdan bo'lgan, ko'chmanchi o'zbeklar yo'l boshchisi, Muhammad Shayboniyxon, Samarqandni qo'lga kiritadi.

Shaybonixon hukmdorlik qilgan kezlarning boshida, uning davlatida temuriy kumush va mis tangalari muomalada bo'lishda davom etib turgan, ammo 1507 yilga kelib, tubdan pul islohoti o'tkaziladi, bu haqdagi farmonni jome' masjidida e'lon qilishgan.

Shayboniyalar davlatida tilla, kumush, kumush va mis eritmasidan, shuningdek mis tangalar chiqarila boshlagan. Shunisi ham borki, tilla tangalar o'ta cheklangan bo'lib – hozirgacha faqat Shayboniyxon (1501-1510) va Abdullaxon II (1583-1598 yillar) uchun chiqarilganlari ma'lum.

Tilla tangalar ashrafi yoki tillo deb atalgan, kumushlisi – tanga, tangacha, misligi – dinor va fulus, eng mayda tanga – pul bo'lgan. Shuningdek yirik qiymatdagi (nominaldagi) karrali tangalar ham zarb qilingan, misol uchun, dinorning uchdan ikki va hatto oltidan bir bo'lagi kabi. Kumush tanganing og'irligi 5,2 gramm bo'lgan, uning uchun rasmiy kurs bo'yicha, o'sha og'irlikdagi 36 ta mis dinorni berishgan.

Tangalar ulkan davlatning ko'plab shaharlarida zarb qilingan: Samarqand, Buxoro, Xiro, Mashhad, Balx, Nishopur, Seraxs va boshqa joylarda.

Shayboniyalar davlatida yana ikkita pul islohoti o'tkazilgan: ulardan biri, O'rta Osiyoning O'rta asrlarga oid tangashunosligining yirik bilimdoni E. A. Davidovich tomonidan aniqlangani, Kuchkunchixon hukmronligi davrida,

ikkinchisi – Abdullaxon II tomonidan bir necha bosqichda o'tkazilgan. Ushbu islohotlarning sababchisi inqiroz bo'lgan. Tangachilikka oid noto'g'ri siyosat ham bunda katta rol o'ynagan, yuqori tamg'ali (probadagi) kumush tangalarning chet elga ommaviy tarzda oqib ketishi, xususiy kumushlarning zarbxonalarga kelib tushishining qisqarishi (Kuchkunchixon davridagi kumush tangalarning zarb qilinishi erkin bo'lgan – istagan odam xazinaga ma'lum miqdordagi pulni to'lab, o'z metallidan tanga buyurtirishi mumkin bo'lgan). Mana shularning hammasi pul xo'jaligidagi buzilishlarga olib kelgan.

Abdullaxon islohotidan so'ng, davlat poytaxti – Buxoroda tanga zarb qilish markazlashtirildi. Doimiy ravishda tilla tangalarni chiqarish yo'lga qo'yildi, kumush tangalar kursi o'zgartirildi, kundalik bozor savdosi talablarini qondirish uchun, bir necha qiymatdagi mis tangalar chiqarila boshladi.

Shayboniylar vaqtida o'rnashib qolgan, tangalar turi va yozuvlar mundarijasi, ancha barqaror bo'lib qoldi. Uning old tomonida davlat hukmdorining nomi, unvonlari, ko'proq “Bahodir xon” nisbasi, tanganing sifatini tasvirli qilib ta'riflaydigan so'zlar (epitetlar), ezgu tilaklar, joyi va yili ko'rsatiladigan bo'ldi. Yozuvlar markaziy kartushi yoki tangalarning maydonida, naqs va nastaliq xati bilan bitilgan.

Tanganing orqa tomonida imonning majburiy bo'lgan timsoli: “Allohdan boshqa Iloh yo'q, Muhammad uning elchisidir!” kalimalari yozilgan, uning to'rt burchagiga dastlabki to'rt xalifa – Abu Bakr, Usmon, Umar va Ali ismlari bitilgan va ularga ezgu tilaklar bildirilgan. Ko'pincha turli qiymatdagi tangalarda “zarb-i-shirmad” atamasi uchraydi, E. A. Davidovichning aniqlashicha, bu “mard (hukmdor) tangasi”, yani davlat zarbxonasida chiqarilgan, degan ma'noni anglatgan, shuningdek “odil” – qonuniy degan co'z ham bitilgan.

1601 yili Joni Muhammad tomonidan asos solingan, boshqa o'zbek davlati – Joniylarda, tangalar o'sha nomda yuritilgan va Shaybonilar an'anasiga muvofiq tarzda bezatilgan. Ammo, yangilik kiritilgan tomonlari ham bo'lgan. Tilla tangalar ishlab chiqarilishi ham doimiyga aylandi, ehtimol, 1695 va 1709 yillar oralig'ida boshlangan bo'lsa kerak. Tanganing og'irligi 4,8 gramm bo'lgan va tamg'asi (probasi) juda yuqori – 958 (tangadagi

oltinning miqdori 91-93 foizni tashkil qilgan, deyarli ligatura (mis yoki qalay) aralashmalarisiz).

Joniylar davlatida tilla tangalarning muntazam zarb qilib kelinishi, XVIII asr birinchi yarmida xo'jalikning keskin tushib ketganinig oldini olishga qaratilgan choralardan biriligi bilan izohlansa kerak. Davlat savdo ishlarini zaruriy miqdordagi kumush tangalar bilan ta'minlay olmayotgan edi. Shunda ham, tadqiqotlarning ko'rsatishicha, XVII asrdan boshlab, tangadagi kumushning miqdori borgan sari kamayib, 92,5 dan to 60 foizgacha, keyinchalik esa, Subxonqulixon davrida – hatto 22 foizgacha pasaygandi.

Ubaydullaxon avvaliga tangalar tarkibidagi kumush miqdorini 35 foizga oshiradi, keyin esa uni og'irligi saqlanib qolgan holda, to'rt marta – 9 foizgacha kamaytirgan. Islohotning asosiy vazifasi ham shunda bo'lgan, bo'shab yotgan davlat xazinasini to'ldirishning bundan boshqa chorasi yo'q edi. Shunda ham, islohotdan keyingi "oddiy" tanga islohotdan oldingisining ikkitasiga tenglashtirilgan edi. Islohotdan keyingi past tamg'ali (proballi) tanga, uning haqiqiy qiymatidan to'rt karra yuqori bo'lib, uning kursi majburiy bo'lgan. Bu sustlashgan norozilik to'loqini keltirib chiqardi, keyinroq esa, me'yoriy pul savdosidan manfaatdor bo'lgan, Buxoro shahar aholisining qo'zg'olon ko'tarishiga sabab bo'ldi. Hokimiyatdagilar kumush tangalarning majburiy kursini ikki martaga pasaytirishga majbur bo'lishgan.

Bu o'rinda Shayboniylar va Joniy o'zbeklar davlatidagi pul muomalasining faqatgina alohida bir asosiy qirralari tavsif qilindi xolos.

XVIII asrning ikkinchi yarmida hokimiyatdagi inqiroz Joniylar sulolasining qulashiga va Movarounnahr taxtini yangi sulola vakillari boshqarishiga olib keldi. Mana shu vaqtdan boshlab, Buxoro xonligi endilikda amirlik deya atala boshlanib, pul xo'jaligi anchagina jiddiy o'zgarishlarni boshidan kechirdi.

O'ZBEK XONLIKLARINING TANGALARI

1758 yili hokimiyat tepesiga kelgan mang'itlar sulolasining vakili Abulg'oziyxon 1784-1785 yillarda pul islohotini o'tkazadi. Uning mohiyati quyidagicha bo'lgan: kumush tangananing og'irligi va hajmi kamytirilgan (18-19 mm; 3,1 gramm), yozuvlardan diniy timsollar, xalifalarning nomlari, balandparvoz unvonlar yo'qolib, qisqacha unvoni bilan xonning ismi, zarbxonaning nomi va joyi raqamlardagina ko'rsatilgan (yozuvlarning mana shu turdagi shakli to oxirgi Buxoro amirining hukmronligi tugaguniga qadar tangalarda saqlanib turgan). Tangalarning yuqori tamg'asi (probasi) o'rnatildi, zarb qilish erkin bo'lib qoldi, istagan xususiy shaxs davlat zarbxonasiga o'z kumushini olib kelib, uning o'rniga kumush tangalar olishi mumkin bo'lgan.

Buxorodan tashqari, tangalar Xiva va Qo'qon xonliklarining poytaxt shaharlaridagi, shuningdek Toshkentdagi zarbxonalarda chiqarilgan. 1735 yildagi manbalarining birida aytilishicha: "Toshkentda pullar azaldan, bu yerdagi besh tiyinlik kabi (rus tangalari nazarda tutilmoqda) yurgan, faqat biroz yupqaroq, ularda yarmi mis, boshqasi esa kumushdan, avvalgi xonlar davrida quyilgan, harbiy holat yuzaga kelgandan buyon, tangalar endi zarb qilinmayapti" ...

Og'irligi 4,8 g keladigan tilla tangalar ham zarb qilingan, ular avvalgi nomi kabi "ashrafi", "tillo" deb yuritilgan. Tilla tangalarning old tomonida odatda hukmdor nomi, ayrim hollarda otasining nomi, unvonlar va yili raqamlarda yozilardi, orqa tomonida esa: "Allohdan boshqa Iloh yo'q, Muhammad uning elchisidir!" – degan imon timsollari bitilgan. Unvonlar qisqa va bor-yo'g'i ikki so'zdan iborat bo'lgan: "Bahodir xon" kabi.

Mang'itlar sulolasining Buxoro taxtiga chiqishi bilan, yuqori tamg'alali (probali) tilla tangalar chiqarilgan. Rus savdogarlari Buxoroning oltin tangalarini jon-jon deb olishardi, ularning tamg'alari hindlarning va forslarning eng yaxshilaridan qolishmasdi. Bu tangalarning Buxoroda zarb qilinishi doimiy bo'lib, ular yirik savdolarga xizmat ko'rsatishgan va bozorlarda deyarli muomalada yurmagan. U yerlarda asosan kumush va mis tangalar bilan muomala qilishgan.

Qo'qonda birinchi tangalar mana shu xonlikning hukmdori Norbo'tabiy (1770-1800) davrida zarb qilingan, Uning paytida faqat mis pullar chiqarilgan. Ammo, Muhammad Umar (1809-1822) davriga kelib pul islohoti o'tkazilgach, mis pullar, kumush tangalar, tillo tangalar zarb qilina boshlagan.

Bitta tilla 21 tangaga teng bo'lgan, tanga esa – 45-60 pulga. Yozuvlarida 50 dan ziyod so'zlar ishlatilgan. Masalan, "Navro'zi", "Yaxshilik uchun", "Oxiri bahayr bo'lsin", "Muomaladagi tanga", "Abadiy vaqtlar uchun" va hokazo. Qo'qonda tangalar zarb qilish rus qo'shinlari kelishi bilan to'xtagan.

ASOSIY TARIXIY
VOQEALAR
SOLNOMASI

Miloddan avvalgi 500-mingyilliklar – 1 million yil oldingi davr.	Quyri paleolit – ibtidoiy odamning janubiy Farg'onadagi So'x daryosi vodiysida joylashgan Selungur g'oridagi manzili.
Miloddan avvalgi 40-12 mingyilliklar.	Yuqori paleolit – Samarqand, Omonqo'ton, Surxondaryo viloyatlaridagi Machay va Teshiktosh g'orlaridagi, O'zbekistonning Toshkent viloyatida joylashgan Obirahmat manzilgohlari.
Miloddan avvalgi 12-5 mingyilliklar.	Mezolit – O'zbekistonning Surxondaryo viloyatidagi Ko'hitong tog'idagi Zarautsoydagi qoyaga ishlangan rasmlar.
Miloddan avvalgi 6-4 mingyilliklar.	Neolit – Joytun, Hisor va Kaltaminor madaniyati.
Miloddan avvalgi 6-5 mingyilliklar.	Joytun madaniyati (Turkmaniston janubi), asosiy yodgorliklar – Joytun, Chag'alitepa, Choplitepa, Pessejitepa qo'rg'onlari.
Miloddan avvalgi 6-4 mingyilliklar.	Hisor madaniyati – O'zbekiston va Tojikiston janubi.
Miloddan avvalgi 4-3 mingyilliklar.	Kaltaminor madaniyati (Amudaryo etaklari), asosiy yodgorliklari – Jonbos-4, Qavat-7.
Miloddan avvalgi 4 mingyillik.	Eneolit.
Miloddan avvalgi 3-2 mingyilliklar.	O'zbekiston janubidagi Bronza davri. Qadimiy dehqonchilik madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi. Asosiy yodgorliklari – Sopollitepa, Jarqo'ton, Muloli, Tillabuloq.
Miloddan avvalgi 2 mingyillik.	Andronov cho'lli-chorvachilik madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi. Zamonbobo chorvachilik-ziroatchilik madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi. (Zarafshon etaklari, Maxandaryo vodiysi).
Miloddan avvalgi II mingyillikning ikkinchi yarmi – 1 asrning boshlari.	Kechki Bronza davri – Tozabog'yob ziroatchilik-chorvachilik madaniyati (Amudaryo etaklari, Aqchadaryo quyiladigan joy bo'ylab). Asosiy yodgorliklari – Anqa-5, Qavat-3 qo'rg'onlari.
Miloddan avvalgi 2 ming yil boshlari – 1 mingyilliklar.	Syvyorgan madaniyati (janubiy Aqchadaryo quyiladigan joydagi Amudaryo etaklari: erta Syvyorgan bosqichi (Qamishli), kechki Syvyorgan bosqichi (Qovundi). Asosiy yodgorliklari – Qamishli, Jonbos-6, Qovundi-1 manzilgohlari.

Miloddan avvalgi 2 mingyillik oxiri – 1 ming yilliklar boshi.	Chust dehqonchilik-chorvachilik madaniyati (Farg'ona vodiysi). Asosiy yodgorliklar – Chust va Dalvarzin qo'rg'onlari.
Miloddan avvalgi 1 mingyilliklar boshi.	Amirobod dehqonchilik madaniyati (Xorazm). Asosiy yodgorliklari – Yakkaporson-2 qo'rg'oni (To'rtko'l tumani).
Miloddan avvalgi 1 mingyillikning birinchi yarmi.	Burg'ulik chorvachilik-ziroatchilik madaniyati (Toshkent vohasi, Ohangaron va Chirchiq daryolari vodiysi). Asosiy yodgorligi – Ohangaron daryosi vodiysidagi Burg'ulik 1 qo'rg'oni (Oqqo'rg'on tumani).
Miloddan avvalgi 1 mingyillik.	Ilk erta temir (jez) davri. Yaz-1 madaniyati, uning uchun sug'orma dehqonchilik va o'troq chorvachilik xos bo'lgan. Yaz-1 g'arbda Ko'petdog'dan to Sharqda Pomirgacha tarqalgan. Ushbu madaniyatning asosiy yodgorliklari O'zbekistonda – Bandixon-I va Kuchuktepa.
Miloddan avvalgi 1 mingyillik o'rtalari.	Xorazmda sak qabilalarining konfederativ birlashmalarining yuzaga kelishi, unda harbiy demokratiya jihatlariga amal qilgan holda saylanadigan podshoh yoki qirolicha boshchilik qiladigan bo'lgan.
Miloddan avvalgi VIII-VII asrlar.	Xorazmda qadimiy irrigatsiya shahobchalarining yo'lga qo'yilishi.
Miloddan avvalgi VII-VI asrlar.	Baqtriya, Marg'iyona, Xorazm, So'g'diyona kabi tarixiy-madaniy viloyatlarining shakllanishi va yuzdan ziyod gektar maydonlarni egallagan va qudratli devorlar bilan o'ralgan yirik qo'rg'onlarning barpo bo'lishi. (Maroqanda, Ko'ktepa, Uzunqir, Yerqo'rg'on).
Miloddan avvalgi VII asr oxiri – VI asr boshlari.	O'rta Osiyoda zardushtiylilikning yuzaga kelishi, shakllanishi va rivojlanishi.
Miloddan avvalgi VI-V asrlar.	Baqtriya, Parfiyona, So'g'd, Xorazm haqidagi Videvdaning ("Avesto") jug'rofiy ro'yxatida, Ahamoniy shohlarning (Bexistun) bitiklarida va qadimiy yunon mualliflarining (Gerodot, Ktesiy, Gekatey) asarlarida keltirilgan eng erta ma'lumotlar.

Miloddan avvalgi 539 yoki 529 yillar – miloddan avvalgi 329 yillar.	O'rta Osiyoni Kayxusrav (Kir) tomonidan bosib olinishi. 200 yil davomida O'rta Osiyoning deyarli barcha hududi Ahamoniylar podshohligi tarkibida bo'lgan. O'rta Osiyo satrapliklarining uchtasi – Baqtriya, So'g'd, Xorazm – to'laligicha yoki qisman zamonaviy O'zbekiston hududida joylashgan.
Miloddan avvalgi IV-V asrlar.	Xorazmda mustaqil davlatning tashkil bo'lishi.
Miloddan avvalgi 334 yil.	Makedoniyalik Iskandarning Osiyoga yurishining boshlanishi.
Miloddan avvalgi 329-327 yillar.	Makedoniyalik Iskandar tomonidan Baqtriya va So'g'diyonaning bosib olinishi.
Miloddan avvalgi 329-328 yillar.	Spitamening So'g'ddagi qo'zg'oloni.
Miloddan avvalgi 328-327 yillar.	Makedoniyalik Iskandar tomonidan "So'g'diya qoyasi" ni qo'lga kiritilishi, Ruxshonaga (Roksanaga) uylanishi.
Miloddan avvalgi 323 yil.	Makedoniyalik Iskandarning o'limi.
Miloddan avvalgi 321 yil.	Baqtriya va So'g'diyonani bitta satraplikka birlashuvi.
Miloddan avvalgi 310-250 yillar.	O'rta Osiyo janubining Salavkiylar davlati tarkibiga kirishi.
Miloddan avvalgi 293 yil.	Salavki tomonidan So'g'd va Baqtriyani o'g'li Antiox Iga topshirilishi.
Miloddan avvalgi III asr o'rtalari – II asr ikkinchi yarmi boshlari.	Yunon-Baqtriya podshohligi (O'zbekiston, Tojikiston janubi, Afg'oniston shimoli, Hindistonning shimoli g'arbi).
Miloddan avvalgi 250 yil – eramizning 226 yillari.	Parfiyona shohligi, miloddan avvalgi I asr oxiri-eramizning birinchi asr boshlarida O'zbekiston janubiy hududlarining bir qismi uning tarkibiga kirgan.
208-209 yillarga qadar.	Evtidem I va Salavkiy Antiox III o'rtasidagi urush. Saklarning So'g'diyona va Shimoliy Baqtriyaga yurishi.
Miloddan avvalgi III-II asrlar.	O'rta Osiyoning janubiy qismi ellinizm ta'siri doirasiga kiradi. U kamdan-kam uchraydigan sinkretik tarixiy-madaniy hodisa bo'lib, – O'rta yer dengizidan to Hindistongacha bo'lgan Yaqin va O'rta Sharqdagi ulkan hududlarni qamrab olgan.

Miloddan avvalgi III asr – eramizning III asri.	O'z ichiga Xorazm, So'g'd, Chochni ham kiritgan Kangyuy davlatining hukmronlik qilgan vaqti.
Miloddan avvalgi II asr.	Buyuk Ipak yo'li faoliyatining boshlanishi.
Miloddan avvalgi II asrning uchinchi choragi.	Sak va Yuyeychji qabilalari tomonidan Yunon-Baqtriya shohligining bosib olinishi.
Miloddan avvalgi III asr o'rtalari – eramizning 226 yili.	Parfiyona shohligi.
Miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmi.	Yuyeychjilarning Baqtriyada konfederativ davlat tuzishi. Dovon davlatining yuzaga kelishi (Farg'ona).
Miloddan avvalgi 138 va 128 yillar oralig'i.	Xitoy imperatori Vu-dining Baqtriya yerlaridagi Yuyeychji xalqiga elchi (Chjan-Syan) orqali xunlarga qarshi birgalikda harakat qilish xususidagi taklifini yuborishi.
Miloddan avvalgi I asr.	Zardushtiylarning muqaddas kitobi – "Avesto"ning birinchi kodifikatsiyasi (kalitining ochilishi).
Eramizning I asr boshlari.	Parfiyona davlatida hukumat sulolaning ikkinchi tarmog'i – kichik Arshakiylar deb atalmish sulola qo'liga o'tadi, uning asoschisi Artaban III (eramizning 12-33 yillari), ona tomonidan Arshakid Girkaniya va Karmaniya viloyatlarining hukmdori bo'lgan.
Miloddan avvalgi 128-126 yillar.	Birinchi Xitoy elchisi Chjan Syanning Dovon, Daxya, Kangxaga tashrifi. Xitoyning O'rta Osiyodagi birinchi sulolaviy munosabatlarining o'rnatilishi.
Miloddan avvalgi 104-101 yillar.	Xitoy qo'shinlarining Dovonga bosib kirishi.
Miloddan avvalgi 101 yil.	Xitoylarning Ershani (Marhamat) qamal qilishi.
Miloddan avvalgi I asr-eramizning I asri.	Buddaviylikning Shimoliy Baqtriyaga kirib kelishi, u yerda buddaviylikning buyuk yodgorliklari – Eski Termizdagi Ayritom, Dalvarzintepa, Qoratepa va Fayoztepadan topilgan.
Eramizning I asr birinchi yarmi – eramizning III asr ikkinchi choragi.	Kushon podshohligi (O'zbekiston va Tojikistonning janubi, Afg'oniston va Hindistonning kattagina qismi).
Eramizning II asr boshlari.	Shoh Kanishka tomonidan til va yozuv islohotining o'tkazilishi – yunon yozuvi asosidagi Baqtriya yozuvini yaratish va rasmiy matnlarga mahalliy tillarni kiritish.

100 yil.	Kushonlarning "Shohlar shohi" Kanishka ishtirokida qurilgan buddaviylarning Jome' ibodatxonasi.
Eramizning II asr birinchi yarmi.	Kushon podshohligining gullab-yashnashi.
Eramizning 226 yili.	Forsi viloyatining hukmdori (Eronning Janubi g'arbida) Artashir Xormizdagondagi jangda parfiyalik shoh Artaban V ning armiyasini yakson qilishi va Eronning yangi Sosoniylar davlati boshlanishiga asos solishi.
Eramizning III asri.	O'rta Osiyo hududida joylashgan qadimiy buyuk davlatlar – Kangyuy, Kushon va Parfiyaning inqirozi, ko'plab mayda mustaqil hukmronliklarning tashkil bo'lishi, xionitlar va kidarit kabi ko'chmanchi qabilalarning yorib kirishi, qadimiy ijtimoiy qarashlarning buzilishi, iqtisodiyot, moddiy va badiiy madaniyatdagi tanazzul. O'rta Osiyo hududiga monaviylik va nasroniylikning kirib kelishi.
III-VII asrlar.	Zardushtiylikning Sosoniylar davrida mufassal o'mashuvi. Zardushtiylik adabiyotining keng tarqalishi.
Eramizning IV asr boshlari.	Dunxuanan topilgan (Sharqiy Turkiston) "So'g'dlarning eski xatlari" solnomasi.
305 yil.	Xorazmda Afrig'aning taxtga o'tirishi va u tomonidan al-Fira (Kat) qal'asining qurilishi.
356 yil.	Ammian Marsellin tomonidan xionitlar haqida dastlab tilga olinishi.
V asr.	Kidaritlarning Toharistonni egallashi.
418-438 yillar.	Sosoniy shoh Varaxranning xionitlar bilan kurashi.
453-454 yillar.	Xionitlar tomonidan shoh Yazdigird II yakson qilinishi.
456 yil.	Sosoniylarning kidaritlarni tor-mor qilishi.
457 yil.	Eftalitlar shohi Vahshunvor tomonidan Chog'oniyon, Tohariston va Badaxshonni bo'sundirilishi.
Eramizning V-VI asrlari.	Eftalitlar davlati.
V asr o'rtalari.	Choch (Toshkent) vohasining eftalitlar davlati tarkibiga kirishi.
484 yil.	Sosoniy shoh Perozning eftalitlarga qarshi uchinchi yurishidagi halokati. Eftalitlarning Marvni egallashi.

Eramizning V asri- VI asrning birinchi yarmi.	Sosonoilar Eroni va Eftalitlar davlatining O'rtasiyo Ikki daryo oralig'ini egallash yo'lidagi raqobatlashuvi.
Eramizning V-VI asrlari.	O'rtasiyoda ipakchilik rivojlanishining boshlanishi. Bu paytda So'g'dda yirik ipakchilik markazlaridan birining tashkil bo'lishi.
502-506 yillar.	Eftalitlarning Vizantiyaga qarshi kurashda Sosoniylar tomonida ishtirok etishi.
551 yil.	Buyuk Turk xoqonligining barpo bo'lishi. Xorazm, Yettisuv va Chochni qo'lga kiritilishi.
554 yil.	Eftalitlardan Xusrav I Anushirvon tomonidan Toharistonni bosib olinishi.
Eramizning VI asri 60 yillarining boshlari.	Turkiylarning Choch, So'g'd va Buxoroga kirib borishi.
Eramizning 563-567 yillari.	Turklarning Buxoro ostonasida eftalitlarni yakson qilishi. Turk xoqonligi tomonidan Eftalitlar shohligining parchalanishi.
568-569 yillar.	Turklarning Konstantinopoldagi elchixonasi.
585-586 yillar.	Abruy qo'zg'oloni.
588-589 yillar.	Bahrom-Chubin tomonidan g'arbiy turk Qora Churin Yabg'usi qo'shinalrini yakson qilinishi; oxirgisining jangda halok bo'lishi.
VI asrning 80 yillari.	Turk xoqonligining Sharqiy va G'arbiyga ajralishi.
VI-VII asrlar.	Turli hukmronlik konglomeratidan tashkil topgan (Samarqand, Maymurg', Kesh, Nahshob, Ishtixon, Buxoro va boshqalar) So'g'd O'rtasiyoda katta ro'l o'ynay boshladi. Samarqandda shahar hayotida ko'tarilishlar.
589 yil.	Turklarning Toharistonga birinchi bor kirib borishi.
Eramizning VI asr ikkinchi yarmi – eramizning VII asr birinchi yarmi.	Sosoniylar Eroni va Turk xoqonligining raqobatchiligi, so'ngra Turk xoqonligi, Tan Xitoyi va Arab xalifaligining O'rtasiyo Ikki daryo oralig'ini qo'lga kiritishga doir raqobatlashuvi. Turklarning turk- sosoniy harbiy ihtilofida Toharistonni qo'lga kiritishi va Toharistonda Turk sulolalari hukmdorligining g'alabasi.
VII asr boshi – 630 yillar.	G'arbiy Turk xoqonligi hayotida yangi ko'tarilish.

627-647 yillar.	So'g'd va Xitoy o'rtasida savdo elchilari almashinuvi.
630 yil.	Syuan Syanning O'rta Osiyoga tashrifi.
630-659 yillar.	G'arbiy Turk xoqonligining Xitoy tomonidan siyosiy bo'ysundirishiga qarshi kurashi.
632-636 yillar.	Saad Abu Vaqqos rahbarligidagi Arab qo'shinlarining Nexavan va Qatusiyadagi janglarda Sosoniylar go'shin tor-mor qilishi.
651 yil.	Sosoniylar saltanatining barham topishi. Arablarning shimoliy Xuroson, shu jumladan, o'zlarining tayanch bazasiga aylanib qoladigan Marvni bosib olishi.
659 yil.	G'arbiy Turk xoqonligi tomonidan Xitoy hukmdorligini tan olinishi.
VII asr.	Termiz – termiziy shohlar hukmronligining markazi.
VII asr o'rtalari – VIII asr o'rtalari.	Arablarning O'rta Osiyoni bosib olishi.
Eramizning VII asr o'rtalari.	O'rta Osiyo hududida islom tarqalishining boshlanishi.
VII-VIII asrlar.	So'g'd, Choch, Ushrushonaning bir qator hukmronliklarida Turk sulolasining tasdiqlanishi.
670 yillardan avvalgi payt.	Arablarning al-Hakam ibn Amr al-Giforiy boshchiligida Amudaryo ortiga birinchi yurishi.
674 yil.	Arablarning Salma ibn Ziyod boshchiligida Movarounnahrda yurishi.
676 yil.	Said ibn Usmonning Buxoro va So'g'd shahriga harbiy yurishi.
689-704 yillar.	Muso ibn Abdulloh ibn Hazimning xalifalikdan ajralganidan so'ng Termzida hukmdorlik qilishi.
Eramzining VIII asri.	O'rta Osiyoga islomni tadbiq qilinishi, bu yerda o'rnatilgan diniy me'yorlarning, hayotning barcha sohalarida tub o'zgarishlarga olib kelganligi shu jumladan moddiy va badiiy madaniyatdagi o'zgarishlar.
701 yil.	Yazid ibn Muhallabni Xuroson noibi etib tayinlanishi.
704 yil.	G'arbiy Turk xoqonligining tugashi.
704-715 yillar.	Qutayba ibn Muslimning Xurosondagi noibliigi.

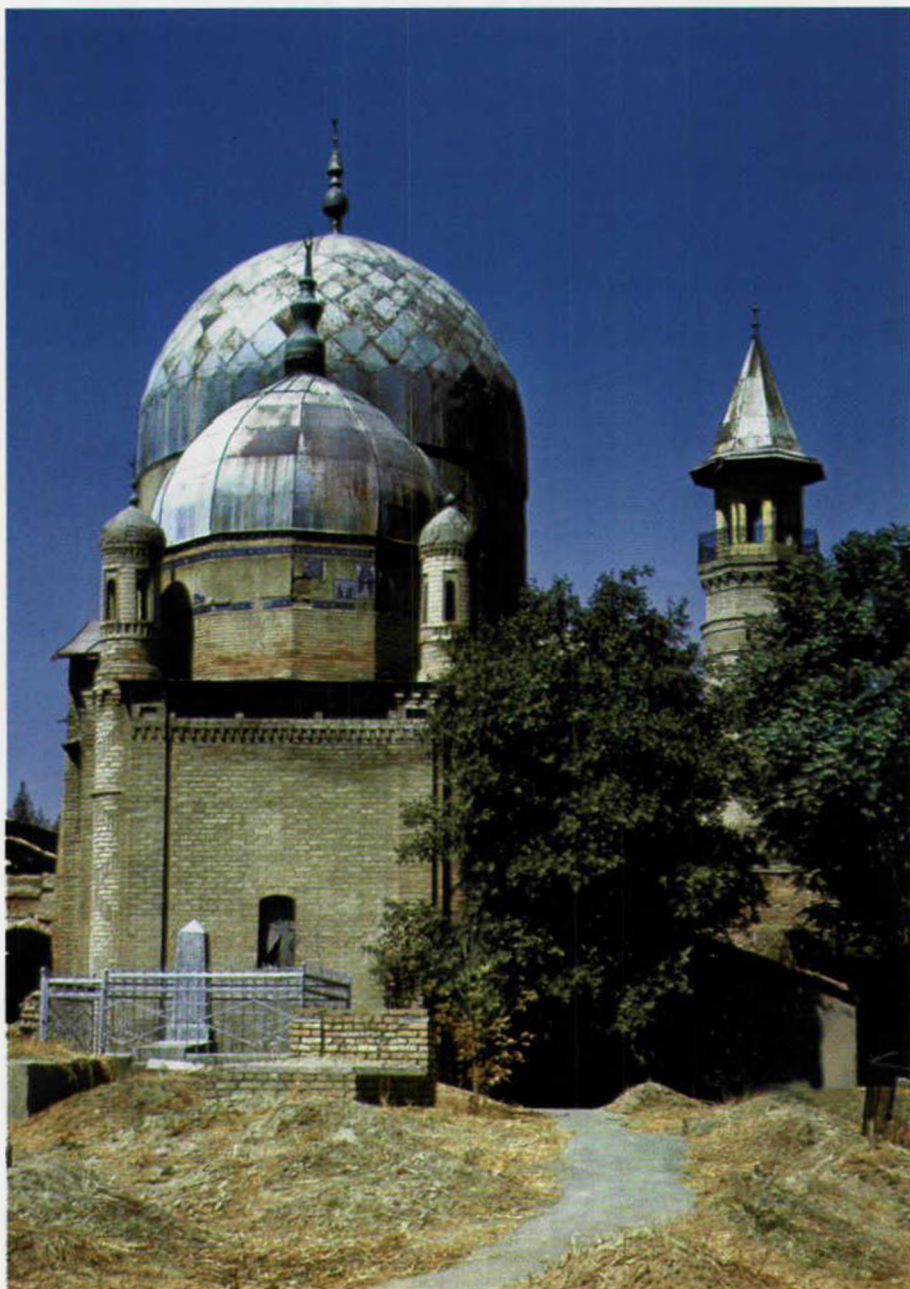
705 yil.	Qutayba ibn Muslimning Axarun va Shumanni qo'lga kiritish uchun yurishi.
706 yil.	Qutayba ibn Muslimning Zarafshon vodiysiga yurishi; Poykentni qo'lga kiritilishi.
707 yil.	Qutayba tomonidan Romitanni qo'lga olinishi.
709 yil.	Qutaybaning Buxoroni egallashi.
710 yil.	Qutaybaning Shuman, Kesh va Nasafga yurishi.
710-737 yillar.	Ixshid Gurekning Samarqanddagi hukmdorligi.
712 yil.	Qutayba tomonidan Samarqandni qo'lga olinishi. Xorazmni bosib olinishi.
713 yil.	Qutaybaning Shosh va Farg'onaga yurishi.
715 yil.	Qutayba ibn Muslimning halokati.
717-719 yillar.	Al-Jarroh ibn Abdullohning Xurosondagi noibliqi.
721-722 yillar.	Arablarining Xo'jandga jazoviy ekspeditsiyasi. So'g'd elchisining Xitoydan qaytishi.
721-722-723 yillar.	Said ibn Amr al Harashiyning Xurosondagi noibliqi. So'g'dda arablarga qarshi isyon.
722 yil.	Samarqand va Panjikentda arablarga qarshi isyon.
723-727 yillar.	Asad ibn Abdullohning Xurosondagi birinchi noibliqi.
727-729 yillar.	Ashras ibn Abdulloh as-Sulamining Xurosondagi noibliqi.
728-729 yillar.	So'g'dda arablarga qarshi qo'zg'olon.
730-731-737 yillar.	So'g'diylar va turklarning arablarga qarshi kurashi.
734 yil.	Al-Xaris ibn Surayj qo'zg'oloni.
735-738 yillar.	Asad ibn Abdullohning Xurosondagi ikkinchi noibliqi. Asad ibn Abdullohning, Xuttalyon va Termizdagi qo'zg'olonlar sababli o'z qarorgohini, Marvdan vaqtincha Balxga ko'chirishi.
738-748 yillar.	Xurosonda Nasr ibn Sayyorning noibliqi.
739 yildan.	Turk hukmdorlarining Farg'onadagi hokimligi.
746-747 yillar.	Abu-Muslimning Abbosiylar bosh targ'ibotchisi sifatida Xurosonda bo'lishi.

748 yil.	Abu-Muslim tomonidan Marvni bosib olinishi. Xitoyliklar tomonidan Suyobni bosib olinishi. Abu-Muslimning Xurosondagi hukmronligi.
750-751 yillar.	Sharik ibn Shayh al-Mehrining Buxorodagi qo'zg'oloni.
751 yil.	Arablarining Talas vodiysidagi xitoyalr bilan janggi va bu bilan xitoylarning O'rta Osiyoga kirib kelishiga nuqta qo'yilishi.
751-752 yillar.	Abu-Muslim qo'shinlari tomonidan Kesh (Shahrisabz) bosib olinishi.
754-755 yillar.	Bag'dodda xalifa Mansurning hukmronligi.
755 yil.	Movarounnahrda Is'hoqning qo'zg'oloni. Xurosonda Sunbad boshchligidagi abbosiylarga qarshi isyon.
755-757 yillar.	Abu-Dovud Holid ibn Ibrohimning Xurosondagi noibligi.
757-758 yillar.	Buxorodagi isyonkor arab hukmdori Mujoshiy ibn Huraysa al-Ansoriyning qatl etilishi.
775-785 yillar.	Xalifa al-Mahdi hukmronligi.
776-783/784 yillar.	Muqanna harakati.
780-782/783 yillar.	Xurosonda Musayyab ibn Zuhayrning noibligi.
782/783 yoki 783/784 yillar.	Muqannaning o'limi.
786-809 yillar.	Xalifa Xorun ar-Rashid hukmronligi.
792-793 yillar.	Xalifa Xorin ar-Rashidning noibligi.
794-795 yillar.	Xurosonda Fadl ibn Yahyo al-Barmakiyning noibligi.
VIII-IX asrlar.	O'rta Osiyoda islomning hukmron din sifatida oyoqqa turishi.
VIII asrning ikkinchi yarmi – IX asr oxiri.	Abbosiylar xalifaligining Sharqda Pomirdan boshlanib G'arbda to Mag'ribgacha cho'zilgan hukmronligi, uning markazlashgan davlat nazorati tufayli, savdo operasialarining to'siqlarsiz amalga oshishi va o'zaro madaniy aloqalarning keng yo'lga qo'yilishiga ijobiy ta'siri.
IX asr.	Xuroson va Movarounnahr ham uning tarkibiga kirgan, Tohiriylar davlati.
805-813 yillar.	Xurosonda al-Ma'munning noibligi.
806-810 yillar.	Rafiy ibn Lays qo'zg'oloni.

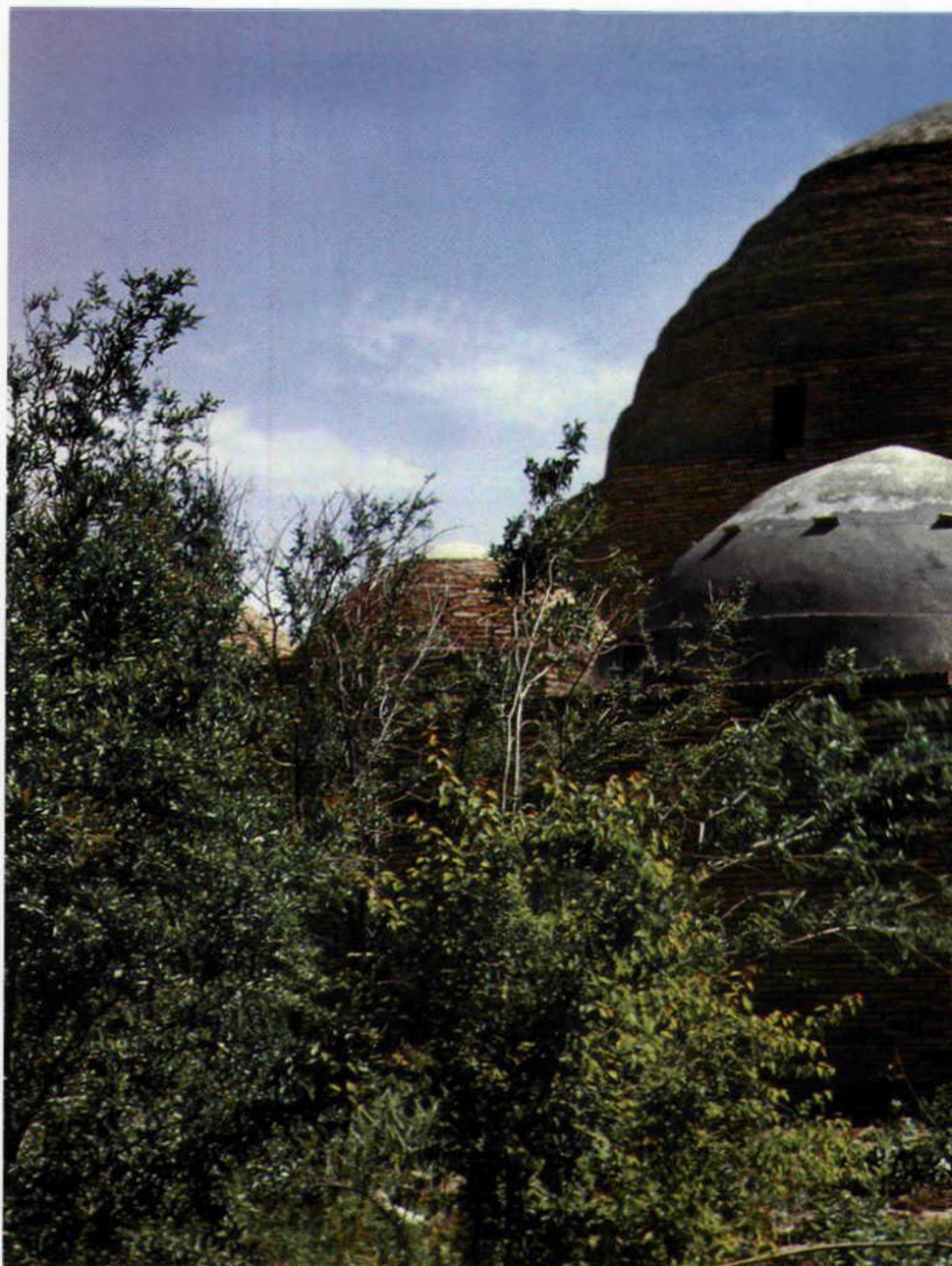
813-833 yillar.	Xalifa al-Ma'mun hukmronligi.
841/842-855/856 yillar.	Samarqandda Nux ibn Asad Somoniy noibligi.
819/820-855/856 yillar.	Shosh va Ushrushonada Yahyo ibn Asad Somoniy noibligi.
819/820-864-865 yillar.	Farg'onada Ahmad ibn Asad Somoniy noibligi.
821-822 yillar.	Tohiriylar sulolasining asoschisi. Tohir bin Husaynning Xurosondagi noibligi.
830-844 yillar.	Abul Abbos Abdulloh bin Tohirning Xurosondagi noibligi.
842-864 yillar.	Movarounnahrda Ahmad ibn Asadning hukmronligi.
849-850 yillar.	Buxoro atrofida yangi shahar devorlarining bunyod qilinishi.
862-873 yillar.	Xurosonda Muhammad ibn Tohirning noibligi.
864-892/893 yillar.	Movarounnahrda Nasr ibn Ahmadning hukmronligi.
867-871 yillar.	Yoqub ibn Lays tomonidan Xirotda, Bushang, Balx, Qobul va G'aznani bosib olinishi.
871 yil.	Yoqub ibn Laysning Balx va Tohariston noibi etib tasdiqlanishi.
873 yil.	Yoqub ibn Lays tomonidan Xurosonni o'z hukmronligi ostiga olishi.
873-879 yillar.	Xurosonda Saffariylar sulolasining asoschisi, Yoqub ibn Laysning hukmronligi.
873-903 yillar.	Saffariylar davlati.
IX-X asrlar.	O'rta Osiyoda mahalliy davlatchilikning qayta yaratilishi.
IX asr oxiri – XI asr boshlari.	Somoniy davlati.
874 yil.	Tohir bin Husayn qo'shinlarining Buxoroda yakson qilinishi, shundan so'ng butun Movarounnahr Somoniyalr sulolasi hukmronligi ostiga o'tadi.
874-907 yillar.	Ismoil Somoniyning Buxorodagi hukmronligi.
892-907 yillar.	Ismoil ibn Ahmadning Movarounnahrda hukmronligi.
900 yil.	Ismoil Somoniy tomonidan Amir ibn Laysni yakson qilinishi va Xuroson uning hukmronligi ostiga o'tishi.
907-914 yillar.	Somoniy Ahmad ibn Ismoilning hukmronligi.
914-943 yillar.	Somoniy Nasr ibn Ahmadning hukmronligi.

X asr	Markazi Yettisuv va Qoshg'arda bo'lgan Qoraxoniylar xoqonligining tashkil bo'lishi.
934 yil.	Abulqosim Firdavsiyning dunyoga kelishi.
937 yil.	Buxorodagi yong'in. Buxoroda madrasa bunyod qilingani haqidagi dastlabki eslatmalar. (Farjek).
942 yil.	Qoraxoniylar tomonidan Bolosug'unni qo'lga kiritilishi.
X asr o'rtalari.	Turklarning yag'mo qabilasining Chu daryosi vodiysiga bostirib kirishi.
943-954 yillar.	Somoniylar Nux I ibn Nasr hukmronligi.
944 yil.	Xorazmdagi qo'zg'olon.
945 yil.	Xurosonda noib Abu Ali Chag'oniyning qo'zg'oloni.
950 yil.	Al -Forobiyning vafoti.
954-961 yillar.	Somoniylar Abdul Malik I ibn Nux hukmronligi.
961-976 yillar.	Somoniylar Mansur I ibn Nuh hukmronligi.
976-997 yillar.	Somoniylar Nuh II hukmronligi.
977-997 yillar.	G'aznada Sobuq Takin hukmronligi.
980 yil.	Abu Ali ibn Sinoning dunyoga kelishi.
985 yil.	Saljuqiylarning Buxoro yon atroflariga paydo bo'lishi.
992 yil.	Qoraxoniylar Bug'roxonning Movarounnahrda yurishi va uning Buxoroni qo'lga kiritishi. Bug'roxonning o'limi. Nuh II ning qo'shinlari bilan Buxoroga qaytishi.
995 yil.	Xorazmshohlar (Afrig'iylar) sulolasining tugatilishi.
995-997 yillar.	Xorazmda Ma'mun ibn Muhammadning hukmronligi.
996 yil.	Amir Ma'mun ibn Muhammad tomonidan Janubiy va Shimoliy Xorazmni yagona davlatga birlashtirilishi. Qoraxoniylar tomonidan Buxoroga hujumning qayta boshlanishi.
997-999 yillar.	Buxoroda Somoniylar Mansur II ning hukmronligi. Xorazmda Ali ibn Ma'munning hukmronligi.
998-1030 yillar.	Mahmud G'aznaviy hukmronligi.
999 yil.	Iloqxon Nasr tomonidan Buxoroning qo'lga olinishi va Movarounnahrda Qoraxoniylar hukmronligining o'rnatilishi.

999-1016/1017 yillar.	Xorazmda Abul Abbos Ma'mun ibn Ma'munning hukmronligi.
XI asr boshi – XIII asr boshlari.	O'rta Osiyoda Turkiy sulolaga mansub-Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar hukmronligi.
XI asr boshi.	G'arbda Vizantiyadan Sharqda to Toharistongacha cho'zilgan Saljuqiylar davlati.
1001 yil.	Qoraxoniylar davlati va Mahmud G'aznaviy hukmronligi ostidagi davlatlararo chegaralarining o'rnatilishi.
1005-1034 yillar.	Iloqxon Ali Takinning Movarounnahrda hukmronligi.
1005 yil.	Qoraxoniylar tomonidan Movarounnahrda Somoniylarning so'nggi qarshiligini tugatish.
1006 yil.	Qoraxoniylarning Xurosonga birinchi yurishi.
1007-1008 yillar.	Qoraxoniylarning Xurosonga ikkinchi yurishi.
1017 yil.	Xorazmshoh Ma'mun ibn Ma'munga qarshi isyon, uning askarlar tomonidan o'ldirilishi. Mahmud G'aznaviy tomonidan Xorazmni qo'lga kiritilishi.
1030-1041 yillar.	Mahmud G'aznaviyning o'g'li, Mas'udning hukmronligi.
1034 yil.	Saljuqiylarning Xorazmda paydo bo'lishi.
1035 yil.	G'aznaviylar va turkmanlar o'rtasida ko'chmanchilik qilish uchun yer ajratish xususidagi o'zaro shartnoma.
1038-1063 yillar.	Saljuqiy To'g'rubekning hukmronligi.
1040 yil.	Dandanakondagi jang. G'aznaviylarning Saljuqiylar tomonidan yakson qilinishi.
1043 yil.	Saljuqiylarning Xorazmni qo'lga kiritishi.
1046-1047-1047-1068 yillar.	Movarounnahrda qoraxoniy Tavg'achxon Ibrohim ibn Nasr hukmronligi.
1068-1079-1080 yillar.	Movarounnahrda Shams al-Mulk Nasr ibn Ibrohim hukmronligi.
1063-1078 yillar.	Alp-Arslon hukmronligi.
1078-1093 yillar.	Malik shoh hukmronligi.
1089 yil.	Malik shohning Movarounnahrni zabt etishi.
1130 yil.	Saljuqiylarning Samarqandni bosib olishi.
XI asr.	Movarounnahrda yerga shartli egalik qilish – ikta tartibning keng tarqalishi.

Toshkent viloyati. Zangiota. XIV-XIX asrlar.

Surxondaryo viloyati. Hakim at-Termiziy. XIV-XVII asrlar.

Buxoro. Toqi Saropon savdo gumdazi. XVI asr.

1102-1130 yillar.	Movarounnahrda qoraxoniylar Arslonxon hukmronligi.
1118-1157 yillar.	Saljuqiylar sulton Sanjarning hukmronligi.
1127-1128-1156 yillar.	Xorazmshoh Otsiz ibn Muhammad hukmronligi.
1130 yil.	Sulton Sanjar qo'shinlari tomonidan Samarqandni qo'lga olinishi.
1138 yil.	Sulton Sanjar tomonidan Xorazmni qo'lga kiritilishi.
1137-1138 yillar.	Xo'jand ostonalarida xon Mahmudning qo'shinlarini G'urxon qo'shinlari tomonidan tor-mor qilinishi.
XII asrning 30-yillar oxiri.	Qoraxtoylarning O'rta Osiyoga kirib kelishi.
XII asrning ikkinchi yarmi.	Qorluqlar tomonidan Movarounnahrga bosib olinishi. G'uriylarning hozirgi O'zbekistonning janubiy viloyatlariga hujumi. Xorazmshohlarning – Anushteginiy turkiy sulolasining taxtga o'tirishi.
1141 yil.	Qoraxtoylarning ikkinchi bor Movarounnahrga hujumi. Saljuqlar va qoraxoniylarning Katvon cho'lida qoraxtoylardan mag'lubiyati. Xorazmshoh Otsiz tomonidan Marvni bosib olinishi. Qoraxtoylarning Xorazmga yurishi.
1153 yil.	Sulton Sanjar qo'shinlarining G'uriylar tomonidan yakson qilinishi va o'zining asir olinishi.
1156-1172 yillar.	Xorazmshoh Elarlon hukmronligi.
1158 yil.	Elarlonning Movarounnahrga yurishi.
1169-1172 yillar.	Qoraxtoylarning Xorazmga yurishi.
1172-1200 yillar.	Xorazmshoh Takashning hukmronligi.
1180-1225 yillar.	Xalifa Nosir hukmronligi.
1182 yil.	Xorazmshoh Takashning Buxoroga yurishi.
1187 yil.	Xorazmshoh Takashning Nishopurni bosib olishi.
1192 yil.	Xorazmshoh Takash Reyni bosib olishi.
1193 yil.	Takashning Marvni qo'lga kiritishi.
1196 yil.	Xorazmshoh Takash tomonidan xalifa Nasrning qo'shinlarini yakson qilinishi.
1200 yil.	Iroqda Xorazmshohga qarshi xalq qo'zg'oloni.

1200-1220 yillar.	Xorazmshoh Alovuddin Muhammad hukmronligi, bu vaqtga kelib Xorazm O'rta Sharqdagi eng qudratli davlatga aylanadi.
1200/1201-1212 yillar.	Usmon ibn Ibrohimning Samarqandga hukmronlik qilishi.
1206 yil.	Chingizxon hukmronligi ostida Mo'ng'ulistonni birlashtirilishi.
1206-1227 yillar.	Chingizxon hukmronligi.
1206-1207 yillar.	Malik Sanjar boshchiligidagi hunarmandlarning Buxorodagi qo'zg'oloni.
1207 yil.	Xorazmshoh Muhammad tomonidan Buxoroni bosib olinishi.
1210 yil.	Qoraxtolaryning naymanlar bilan bo'lgan jangdagi mag'lubiyati. Xorazmshoh qo'shinlari tomonidan Talasdagi jangda Gurxonni yakson qilinishi.
1212 yil.	Samarqandda Xorazmshohga qarshi qo'zg'olon. Qoraxoniylar sulolasining tugatilishi.
1213-1214 yillar.	Kuchluk tomonidan Sharqiy Turkistonni bosib olinishi.
1215-1216 yillar.	Xorazmshohning Chingizxon huzuridagi birinchi elchixonasi.
1217 yil.	Chingizxon huzuridagi ikkinchi elchixonasi.
1218 yil.	Chingizxon elchixonasining O'trorda yakson qilinishi. Mo'ng'ullar tomonidan Sharqiy Turkistonni zabt etilishi.
1219 yil.	Mo'ng'ullar tomonidan Kuchluk davlatining bosib olinishi.
1220 yil.	O'rta Osiyo hududiga Chingizxon boshchiligidagi mo'ng'ul-totorlarning bostirib kelishi. Buxoro, Samarqand, Termizni qo'lga kiritilishi. Xorazmshohlar davlatining qulashi.
1221 yil.	Mo'ng'ul-totorlar tomonidan Gurganjni, Balx, G'aznani bosib olinishi. Xorazmshoh Muhammadning Jaloliddin va boshqa o'g'illarining Urganchga qaytishi.
1221-1231 yillar.	"So'nggi Xorazmshoh" Jaloliddin Manguberdi ibn Muhammadning (tanaffuslar bilan) hukmronlik qilishi.
1223 yil.	Mo'ng'ullar tomonidan Marvni yakson qilinishi.

1225-1238 yillar.	Movarounnahrda Mahmud Yalavochning noibliği.
1238 yil.	Buxoroda Mahmud Torobiyning qo'zg'oloni.
1238-1289 yillar.	Chig'atoy ulusida Mahmud Yalavochning o'g'li Mas'udbekning noibliği.
1227 yil.	Chingizxon imperiyasining bir qancha uluslarga bo'linishi. Xorazm Jo'ji ulushi tarkibiga kirgan, O'rta Osiyoning qolgan qismi esa Chig'atoy va Xulokuiyning hukmronligi ostiga kirgan.
1246-1248 yillar.	Guyukxon hukmronligi.
1251-1259 yillar.	Manguxon hukmronligi.
1265-1282 yillar.	Xulokuiy Abakaxon hukmronligi.
XIII asrning ikkinchi yarmi.	Shahar hayoti va iqtisodiyotida ko'tarilish, Mo'ng'ul xonlarining Movarounnahr o'troq aholisiga nisbatan 1269 yildagi Mo'ng'ul shahzodalarning Qurultoyida qabul qilingan mashhur siyosati bilan bog'liq holda xo'jaliklarni tiklash.
1266 yil.	Jaloir va Barloslarning Movarounnahrda ko'chib o'tishi.
1273 yil.	Xulokuiyxon otryadi tomonidan Buxoroni qo'lga olinishi va unga o't qo'yilishi.
1285-1317 yillar.	Faxriddin Kurt hukmronligi.
1295-1304 yillar.	Qozonxon hukmronligi.
1303 yil.	Qozonxonning dehqonlarni yerga birlashtirib qo'yish haqidagi qonuni.
1312-1340 yillar.	O'zbekxonning hukmronligi.
1316-1335 yillar.	Xulokuyi Abu Saidning hukmronligi.
1318-1326 yillar.	Chig'atoy ulusiga Kepakxonning hukmronlik qilishi. Nasafdan uncha uzoq bo'lmagan yerda-kattagina Qarshi shahri bunyod etilib, Movarounnahr poytaxtiga asos solinishi.
1326-1334 yillar.	Chig'atoy ulusini, islom dinini qabul qilgan Tarmashirin tomonidan boshqarilishi. Chig'atoy aslzodalari orasida ikki guruh o'rtasidagi qarama-qarshilikning kuchayishi, oxir-oqibatda mamalakatni ikki qismga – Movarounnahr va Mo'ng'ulistonga (Yettisuv hududi) ajralishiga olib keldi.

1136 yil 8 aprel – 1405yil 9 fevral.	Amir Temurning hayotiy faoliyat olib borgan yillari.
1136-1337-1381 yillar.	Sarbadorlar davlati (markazi Sabzavorda).
1346 -1358 yillar.	Amir Qozog'on hukmronligi.
XIV asr o'rtalarida.	Amir Temurning Movarounnahr siyosiy sahnasiga ko'tarilishi.
XIV asrning 50 yillar oxiri.	Chig'atoy davlatining o'ndan ziyod mulklarga bo'linib ketishi.
1360-1361 yillar.	Tug'luq Temurning Movarounnahr yurishi.
1361 yil.	Amir Temurning amir Husayn bilan yaqinlashuvi.
1365 yil.	Ilyos Xo'janing Movarounnahr yurishi – Chinoz yaqinidagi "yangi loy".
1365-1366 yillar.	Samarqandda sarbadorlar qo'zg'oloni.
1366 yil.	Samarqandda Amir Temur va Husayn humkronligining tiklanishi.
1370 yil.	Amir Temur tomonidan Balxni bosib olinishi.
1370 yil 9 aprel.	Balxda bo'lib o'tgan Qurultoyda Amir Temurni Movarounnahr oliy hukmdori deb saylanishi va uning Amir unvonini qabul qilishi.
1370-1388 yillar.	Movarounnahrda chingiziy "qo'g'irchoq xon" Siyurg'otmish hukmronligi.
1370-1405 yillar.	Amir Temur hukmronligi.
1372 yil.	Amir Temurning Xorazmga birinchi yurishi.
1373-1374 yillar.	Amir Temurning Xorazmga ikkinchi yurishi.
1375 yil.	O'rusxonning o'limi.
1376 yil.	To'xtamishning Oq o'rdadan Amir Temurning oldiga qochib kelishi. Amir Temurning To'xtamish bilan ittifoqi. To'xtamishning Oq o'rdaga ikki bor yurishi.
1379-1380 yillar.	To'xtamishning Oq o'rdadagi xon hukmdorligini bosib olishi va O'rdaning ikkala qismini birlashtirishi.
1380 yil.	Amir Temur tomonidan Chig'atoy xonlarining avvalgi mulklarini poytaxti Samarqand bo'lgan yagona davlatga birlashtirishi.

1381 yil.	Amir Temurning Xurosonga birinchi yurishi. Amir Temurning Xirotni egallashi.
1383 yil.	Xirotdagi qo'zg'olon va Kurtlar sulolasining qulashi.
1385 yil.	To'xtamish tomonidan Tabrizni bosib olinishi.
1385-1386 yillar.	Amir Temurning Ozarbayjonga yurishi va Tabrizni qo'lga kiritishi.
1386-1389 yillar.	Amir Temurning Eron va Iroqqa birinchi yurishi.
1387-1388 yillar.	To'xtamishning Movarounnahrda bosib kirishi.
1388 yil.	Amir Temur tomonidan Urganchni yakson qilinishi.
1388-1402 yillar.	Movarounnahrda ikkinchi "qo'g'irchoq xon" chingiziy Sulton Mahmudning hukmdorligi.
1391 yil.	Amir Temurning To'xtamishga qarshi Oltin O'rdaga birinchi yurishi. Qunduzchadagi jangi.
1392 yil.	Amir Temurning Gruziya va Armanistonni bo'ysundirishi.
1392-1397 yillar.	Amir Temurning Eronga ikkinchi (besh yillik) yurishi.
1394-1449 yillar.	Ulug'bekning hayotiy yillari.
1395-1396 yillar.	Amir Temurning To'xtamishga qarshi Oltin O'rdaga ikkinchi yurishi.
1397 yil.	Amir Temurning Ozarbayjonga yurishi.
1397-1404 yillar.	Amir Temur tomonidan Usmonli Turkiyaning yakson qilinishi va mamluklar Misiri va Suriyani bo'ysundirilishi.
1398 yil.	Amir Temurning Shimoliy Hindistonni bo'ysundirishi.
1399-1405 yillar.	Amir Temurning Eronga uchinchi (Yetti yillik) yurishi.
XIV asr oxiri – XV asr boshlari.	Qadimiy va bosh trassa hisoblanmish Buyuk Ipak yo'lining O'rta Osiyo, Eron hamda Kichik Osiyo va Levanta (Sharqiy O'rta yer dengizi) shaharalri orqali o'tish yo'lining qayta tiklanishi.
1400-1402 yillar.	Amir Temurning Turkiyaga yurishi.
1402 yil.	Anqara yonidagi jang. Turk sultoni Boyazid I ni yakson qilinishi.

1403 yil.	Amir Temur tomonidan, O'rta Osiyo, Yaqin va O'rta Sharqdan tortib O'rta yer dengizidan to Shimoliy Hindistongacha bo'lgan hududlarni o'z ichiga olgan ulkan davlatning yaratilishi.
1406 yil.	Oltin O'rda xoni Edigey tomonidan Xorazmni bosib olinishi.
1409-1447 yillar.	Shohrux hukmronligi.
1409-1449 yillar.	Ulug'bekning Movarounnahrda hukmronligi.
1413 yil.	Ulug'bekning Umarshayhning o'gli Ahmadga qarshi yurishi. Temuriylarning Xorazmni qaytarib olishi.
1417 yil.	Buxoroda Ulug'bek madrasasi qurilishining tugallanishi.
1417-1425 yillar.	Ulug'bekning Samarqandda madrasa barpo qilishi.
1420 yil.	Temuriylar elchisining Xitoyda bo'lishi.
1425 yil.	Ulug'bekning Yettisuvda Shirmuhammad qo'shinlari ustidan g'alabasi.
1427 yil.	Ko'chmanchi o'zbeklar tomonidan Ulug'bek qoshinlarining tor-mor qilinishi.
1428-1429 yillar.	Ulug'bekning Samarqandda bunyod etgan rasadxonasi qurilishining tugallanishi.
1450-1451 yillar.	Ibrohim Sultonning o'g'li Abdullaning Samarqandga hukmronligi.
1441-1468/1469 yillarda.	Abu Saidning Movarounnahr va Xiroda hukmronlik qilishi.
1452-1457 yillar.	Temuriy Abulqosim Boburning Xirotda (Xurosonda) hukmronlik qilishi.
1466-1469 yillar.	Alisher Navoiyning Samarqandda yashab o'qib yurgan yillari.
1469-1494 yillar.	Movarounnahrda Sulton Ahmadning hukmdorligi.
1469-1506 yillar.	Xirotda Sulton Husayn Boyqaro hukmronligi.
1472 yil.	Alisher Navoiyning soliqlar devonining amiri etib tayinlanishi.
1483-1530 yillar.	Zahiriddin Boburning hayotiy faoliyat olib borgan yillari.
1497 yil.	Badiuzzamonning Sulton Husaynga qarshi isyoni.
1501 yil.	Alisher Navoiyning vafoti.

XVI asr.	O'rta Osiyoni q'olga olgan Shayboniylar hukmronligi. Xiva xonligining tashkil topishi.
XVI asr boshlari.	Shayboniixon tomonidan Buxoro va Samardandning qo'lga kiritilishi. Temuriylar sulolasining qulatilishi.
1505 yil.	Shayboniixon tomonidan Xorazmni bosib olinishi.
1507 yil.	Shayboniixonning Xirotni qo'lga kiritishi. Temuriylar saltanatining qulashi.
1512 yil.	Boburning Shayboniixonondan mag'lubiyati.
1525 yil.	Bobur tomonidan Hindistonni bosib olinishi va u yerda Boburiylar yoki Buyuk Mo'ng'ullar davlatiga asos solishi.
1534-1540 yillar.	Ubaydullaxon hukmronligi.
1583-1598 yillar.	Abdullaxon II hukmronligi.
1596 yil.	Xivani- Xiva xonligi poytaxti deb e'lon qilinishi.
XVII asr.	Joniylar sulolasining hukmronligi.
XVII asr oxiri – XVIII asrning birinchi yarmi.	O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'i mamlakatlaridagi og'ir iqtisodiy va siyosiy inqiroz davri.
XVIII asr boshlari.	Qo'qon xonligining tashkil topishi.
XVIII asr o'rtalari.	O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'i hududlarida yangi davlatlarning yuzaga kelishi.
XVIII asr o'rtalari-1920 yillar.	Xorazmda Qo'ng'iro't sulolasining hukmronligi.
1747-1920 yillar.	Buxoro xonligi (Buxoro amirligi).
1747 yil.	Buxoroda hokimiyat tepasiga mang'itlar qabilasining amiri, yangi Mang'itlar sulolasining asoschisi-Muhammad Rahimbiyni hokimiyat tepasiga kelishi.
1785-1800 yillar.	Amir Shohmurod hukmronligi.
1808 yil.	Toshkent va Sirdaryo hududlarining Qo'qon xonligi tarkibiga kirishi.
1826-1866 yillar.	Amir Nasrullo hukmronlik qilgan yillar.
1865 yil.	Toshkentni Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi.

Solnomani G. N. Nikitenko va N. D. Shagalinalar tayyorlashgan.

ADABIYOTLAR

1. Albaum L. I. Bolalik tepa. Toshkent, 1960.
2. Albaum L. I. Afrosiyob rangtasviri. Toshkent, 1975.
3. Amir Temur jahon tarixida / Rtveladze E. V., Saidqosimov S. tahriri ostida. Toshkent, 2002.
4. Asqarov A. A. Sopollitepa. Toshkent, 1973.
5. Asqarov A. A. O'zbekiston janubidagi qadimgi dehqonchilik madaniyati. Toshkent, 1977.
6. Asqarov A. A., Abdullayev B. N. Jarqo'ton. Toshkent, 1983.
7. Ahmedov B. A. Ko'chmanchi o'zbeklar davlati. M., 1965.
8. Ahmedov B. A., Muqminova R. G., Pugachenkova G. A. Amir Temur. Toshkent, 1999.
9. Bartold V. V. Mo'ng'ullar bosqini davridagi Turkiston. Asarlar. 1 jild. M., 1963.
10. Bartold V. V. Asarlar. I-VIII jild. M., 1963-1977.
11. Belenitskiy A. M. Panjikentning mahobatli san'ati. Rangtasvir. Haykaltaroshlik. M., 1973.
12. Belenitskiy A. M., Bentovich I. B., Bolshakov O. G. O'rta Osiyoning O'rta asrlarga oid shahri. L., 1973.
13. Bernshtam A. N. Qadimiy Farg'ona. Toshkent, 1952.
14. Bernshtam A. N. Markaziy Tyan-Shan va Pomir-Oloyning tarixiy-arxeologik ocherklari // MIA, 26, M., 1952.
15. Borisov A. Ya., Lukonin V. G. Sosoniylar gemmalari (sirtiga naqsh solingan qimmatbaho tosh). L., 1963.
16. Brikina G. A., Eramizning I ming yilliklari birinchi yarmida janubi-g'arbiy Farg'ona. M., 1982.
17. Bulatova V. A. Qadimiy Quva. Toshkent, 1972.
18. Buniyatov Z. M. Anushtagin, Xorazmshohlar davlati (1097-1231). M., 1986.
19. Buryakov Yu. F. Toshkent vohasidagi qadimiy shaharlarning tarixiy topografiyasi. Toshkent, 1975.
20. Buryakov Yu. F. Toshkent vohasidagi shahar madaniyatining rivojlanish bosqichlari va genezisi. Toshkent, 1982.
21. Buxoro – Sharq durdonasi / Ilmly muh. Muhamadjonov A. R., Hakimov A. A. Toshkent, 1997.

22. Vaynberg B. I. Qadimiy Xorazm tangalari. M., 1977.
23. Vorobyeva M. G. Antik davrdagi Xorazm sopolchiligi // TXAEE. IV. M., 1959.
24. Vorobyeva M. G. Dingilja. M., 1973.
25. Voronina V. L. O'rta Osiyoning qadimiy qurilish texnikasi // Me'morchilik meroslari. 3-chiq. M., 1953.
26. Vizgo T. S. O'rta Osiyoning musiqiy asboblari. Tarixiy ocherklar. M., 1980.
27. Vyatkin V. A. Afrosiyob-o'tmishdagi Samarqand shaharchasi. Toshkent, 1927.
28. G'oibov G. Arablarning O'rta Osiyoga erta yurishlari. Dushanbe, 1989.
29. G'afurov B. G. Tojiklar. Eng qadimiy, qadimgi va O'rta asr tarixi. M., 1972.
30. Gorbunova N. G. Qadimiy Farg'ona madaniyatidagi mahalliy xususiyatlar to'g'risida. // SA, 1-son. M., 1970
31. Gorbunova N. G. Eramizning birinchi asrlarida Farg'ona qo'rg'onlari // SA, 3-son. M., 1973.
32. Grigoryev N. G. 1934 yilgi O'zSSRning Yangiyo'l tumanida olib borilgan arxeologik qidiruv (razvedka) ishlari xususidagi hisobot. Toshkent, 1937.
33. G'ulomov Ya. G'. Xorazmning sug'orish ishlari tarixi. Toshkent, 1957.
34. Dalvarzintepa. O'zbekiston janubidagi Kushonlar shahri. Toshkent, 1978. Pugachenkova G. A., Rtveladze E. V. va boshqalar.
35. Jaloliddin Manguberdi / ilmiy muhar. Rtveladze E. V., O'rinboyev A. Toshkent, 1999.
36. O'rta Osiyo va Kavkazning qadimiy davlatlari // SSSR arxeologiyasi. M., 1985.
37. Qadimiy Toshkent. Toshkent, 1973.
38. Qadimiy Toshkent. Toshkent, 1976.
39. Qadimiy Tuyabo'goz. Toshkent, 1978.
40. Chorvoqning qadim davri. Toshkent, 1976.
41. Qadimiy Baqtriya. L., 1974.
42. Chochning Qadimiy va O'rta asr madaniyati. Toshkent, 1979.
43. Dyakonov M. M. Shimoliy Baqtriyada sinfiy jamiyatning yuzaga kelishi // SA. XIX son. M., 1954.
44. Dyakonov M. M. Kofirmigon (Kobodiyon) daryosining quyi oqimidagi arxeologik ishlar // MIA, 37-son. M., 1953.
45. Panjikentning qadimiy rangtasviri. Maqolalar to'plami. M., 1954.
46. Jukovskiy V. A. Qadimiy Marv vayronalari. Spb., 1884.

47. Zadneprovskiy Yu. A. Farg'onaning qadimiy dehqonchilik madaniyati // MID 118-son. M., 1962.
48. Zadneprovskiy Yu. A. Farg'ona vodiysidagi Chust madaniyati // O'rta Osiyo tosh va bronza davrida. M.-L., 1966.
49. Zeymal E. V. Tojikistonning qadimiy tangalari. Dushanbe, 1983.
50. Isomiddiniv M. X., Sulaymonov R. X. Yerqo'rg'on. Toshkent, 1986.
51. O'zbekiston tarixi. III jild. Toshkent, 1993.
52. O'zbekiston davlatchiligining tarixi. I jild. Toshkent, 2009.
53. Qadimiy va O'rta asrlardagi Samarqandning tarixiy topografiyasi. Toshkent, 1981.
54. Kabanov S. K. Nahshobning III-IV asrlarga oid tarixi bo'yicha arxeologik ma'lumotlar. BDI, 2-son.
55. Kabanov S. K. Qashqadaryoning quyi etaklaridagi kechki Kushon qo'rg'onlari // O'rta Osiyo Kushonlar davrida. M., II.
56. Kamoliddinov Sh. S. IX-XIII asr boshlariga oid Arab yozuvidagi manbalar bo'yicha – Janubiy So'g'd va Toharistonning tarixiy geografiyasi. Toshkent, 1996.
57. Kastalskiy B. N. Surxon va Sherobod vodiylarining tarixiy geografik sharhi // Irrigatsiya xabarnomasi, 1930, 3-son.
58. Kes A. S., Lisitsina G. N. Janubi G'arbiy Turkmanistonning qadimiy sug'orish inshootlari // SA, 1-son. M., 1970.
59. Kojemyako P. N. Qirg'iziston SSRning asosiy yutuqlari va arxeologiyaga oid muammolari // KSIA, 122. M., 1970.
60. Kozenkova V. N. Eramizning I asrlaridagi Farg'onada dafn marosimlariga doir yodgorliklar // SA, 1-son. M., 1966.
61. Koshelenko G. A. Parfiya madaniyati. M., 1966.
62. Krashennnikova. N. I. Qadimiy Keshdagi qal'a devorining kesmasi // ONU, 8-son. Toshkent, 1968.
63. Livshis V. A. Mug' tog'idan topilgan So'g'diy hujjatlar. M., 1962.
64. Litvinskiy B. A. Kangyuy-Sarmatlar farni. Dushanbe, 1968.
65. Litvinskiy B. A. G'arbiy Farg'onaning qo'rg'onlari va qurumlari. M., 1972.
66. Litvinskiy B. A. O'rta Osiyoda buddaviylikning tarqalishi // Markaziy Osiyo Kushonlar davrida. M., II, 1975.
67. Litvinskiy B. A. O'rta Osiyo va Hindistondagi Kushonlar shahri // NAA, 3-son. M., 1979.
68. Lukonin V. G. Sosoniylar Eronining madaniyati. M., 1969.

69. Maksimova A. G., Mershiev M. S., Vaynberg B. N., Levina. Qadimdagi L. M. Chordara. Olma-ota, 1968.
70. Mandelshtamp A. M. Hindiston sari yo'l olgan ko'chmanchilar. M., 1966.
71. Manilov Yu. P. Antik va O'rta asrlardagi Sulton Uyizdog'ning arxeologik yodgorliklari // Tarix fanlari nomzodligi uchun ilmiy ishning avtoreferati. Toshkent, 1977.
72. Massalskiy V. N. Turkiston o'lkasi. Rossiya. Spb., XIX, 1913.
73. Masson V. M. Marg'iyonaning qadimiy dehqonchilik madaniyati. M.-L., 1959.
74. Masson V. M. O'zbekiston Qadimiy tarixida Kushonlar davri // ONU, 6-son. Toshkent, 1981.
75. Masson M. E. O'zbekistondagi arxeologik tadqiqotlar // O'zbekistondagi fan XV yil ichida (1924-1939). Toshkent, 1939.
76. Masson M. E. O'rta Osiyo tarixining arxeologik tomondan o'rganishga doir qisqacha ocherk // TSAGU, XXXI tarixiy fanlar. Toshkent, 1956.
77. Masson M. E. Ohangaron. Toshkent, 1953.
78. Tohariston ekspeditsiyasiga doir materiallar. Kampirtepadagi arxeologik qazishma ishlari. 1-6 chiq. Toshkent, 2000-2002. 2006. Yelets, 2004, 2006.
79. Mkrtichov T. K. O'rta Osiyoning buddaviy san'ati. I-XII. M., 2002.
80. Nig'matov N. N. Xo'jand va Usrushona. Qadimda va O'rta asrlarda (miloddan avvalgi I ming yillik o'rtalari-eramizning I ming yilliklari) // tarix fanlari doktori ilmiy ishining avtoreferati. M., 1968.
81. Nig'matov N. N., Xmel'nitskiy S. G. O'rta asrlardagi Shahriston. Dushanbe, 1966.
82. Nerazik E. E. Xorazm shaharlarining rivojlanish muammolariga doir. M., 1981.
83. Nilsen V. A. V-VII asrlarda O'rta Osiyo me'morchiligi. Toshkent, 1966.
84. Pidayev Sh. R. Shimoliy Baqtriya vaqtidagi Kushon qo'rg'onlari. Toshkent, 1978.
85. Pilipko V. N. Shimoliy Parfiya qo'rg'onlari // tarix fanlari nomzodi ilmiy ishining avtoreferati. L., 1971.
86. Pilipko V. N. Shimoliy G'arbiy Baqtriya qo'rg'onlari. Ashxobod, 1985.
87. Pichikyan I. R. Baqtriya madaniyati. M., 1991.
88. Pugachenkova G.A. Quldorchilik va feodalizm davrlarida janubiy Turkmaniston me'morchiligining rivojlanish yo'llari. JTAME, VI, 1958.
89. Pugachenkova G.A. Xolchayon. Toshkent, 1965.
90. Pugachenkova G.A. Xolchayon haykaltaroshligi. M., 1971.
91. Pugachenkova G.A., Rempel L. I. O'zbekiston san'atining tarixi. M., 1965.

92. Pugachenkova G.A., Rtveladze E. V. Shimoliy Baqtriya-Tohariston. Tarix va madaniyatga doir ocherklar. Toshkent, 1990.
93. Rapoport Yu. A. Qadimiy Xorazm dinlari tarixidan. M., 1971.
94. Raspopova V. I. Erta O'rta asrlardagi So'g'dning metall buyumlari. L., 1980.
95. Rtveladze E. V. O'rta Osiyoning qadimiy tangalari. Toshkent, 1987.
96. Rtveladze E. V. Buyuk Ipak yo'li. Toshkent, 1999.
97. Rtveladze E. V. Makedoniyalik Iskandar Baqtriya va So'g'diyonada. Toshkent, 2002.
98. Rtveladze E. V. O'zbekiston tarixiy-madaniy viloyatlarining qadimiy va ilk O'rta asrlardagi tangalari. Toshkent, 2002.
99. Rtveladze E. V. Markaziy Osiyoning sivilizatsiyalari, davlatchiligi, madaniyatlari. Birinchi nashr. Toshkent, 2005.
100. Rtveladze E. V. Markaziy Osiyoning sivilizatsiyalari, davlatchiligi, madaniyatlari. Ikkinchi nashr. Toshkent, 2008.
101. Rtveladze E. V., Livshis V. A. O'rta Osiyo qadimiy yozuvlariga doir yodgorliklar. Toshkent, 1985.
102. Rtveladze E. V., Saidov A. X., Abdullayev E. O'zbekiston sivilizatsiyalari tarixiga doir ocherklar. Davlatchilik va huquq. Toshkent, 2000.
103. Sa'dullayev A. S. Qadimiy Baqtriyaning qo'rg'onlari. Toshkent, 1990.
104. Sayko E. V. Kulolchilik dastgohi va sopolchilik shakllarining rivojlanish tarixiga doir. Dushanbe, 1991.
105. Sarianidi V. I. Afg'onistonning qadimiy ziroatchilari. M., 1977.
106. Sarianidi V. I. Margush. Murg'ob daryosining eski etaklaridagi qadimiy Sharq podshohligi. Ashxobod, 2002.
107. Asrlar qa'ridan taralgan nur. (Imom al-Buxoriy va uning davri haqida) / ilmiy muharrir Rtveladze E. V., Habibullayev N. N. Toshkent, 1999.
108. Smirnova O. I. So'g'd tarixiga doir ocherklar. M., 1970.
109. Smirnova O. I. So'g'd tangalarining yig'ma to'plami (katalog). Bronza. M., 1981.
110. Solovyev V. S. Shimoliy Tohariston ilk O'rta asrlarda. Yelets, 1997.
111. O'rta Osiyo va Uzoq Sharq O'rta asrlar davrida. O'rta Osiyo ilk O'rta asrlarda. M., 1999.
112. Staviskiy B. Ya. Kushonlar Baqtriyasi. Tarix va madaniyat muammolari. M., 1979.
113. Sulaymonov R. X. Qadimgi Nahshob. Toshkent, 2000.
114. Terenojkin A. I. So'g'd va Choch // KSIIMK, XXIII.

115. Termiz-Buyuk yo'llar chorrahasidagi qadimiy va O'rta asr shahri / ilmiy muharrir Rtveldze E. V. Toshkent, 2001.
116. Tolstov S. P. Qadimiy Xorazm. M., 1948.
117. Tolstov S. P. Qadimiy Xorazm sivilizatsiyasining izlari bo'ylab. M., 1948.
118. Tolstov S. P. Oks va Yaksartning qadimiy oqimlari bo'ylab. M., 1962.
119. Transoksiona. Tarix va madaniyat. Toshkent, 2004.
120. Yettisuv arxeologik ekspeditsiyasiga doir ishlar. M.-L., 1950.
121. Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasiga doir ishlar. (XAEE) / Tolstov S. P. Tahriri ostida. M., 20 dan ziyod jild nashr qilingan.
122. Janubiy Turkmaniston arxeologiyasi majmuiy ekspeditsiyasiga doir ishlar. (JTAME) / Masson M. E. tahriri ostida. 19 jildi nashr qilingan. Ashxobod, 1949.
123. Termiz arxeologiyasi majmuiy ekspeditsiyasiga doir ishlar. (TAME) / Masson M. E. tahriri ostida. 2 jild nashr qilingan. 1-jild. Toshkent, 1941; J. II. Toshkent, 1945.
124. Usmonova Z. I. Erkqal'a // JTAME (YUTAKE) asarlari. J. XII. Ashxobod, 1963.
125. Filanovich M. I. Gyaurqal'a // JTAME (YUTAKE) asarlari J. XV. Ashxobod, 1974.
126. Filanovich M. I. Toshkent: shaharning ruvojanishi va shahar madaniyatining yaratilishi. Toshkent, 1983.
127. Xiva-ming gumbazlar shahri / ilmiy muharrir Rtveldze E. V., Habibullayev N. X. Toshkent, 1997.
128. Shahrisabz-mingyilliklar merosi / ilmiy muharrir Rtveldze E. V., Sa'dullayev A. S. Toshkent, 2002.
129. Shishkin V. A. Varaxsha. M., 1963.
130. Shishkina G. V. Maroqandaning joylashuv o'rni haqida // SA. 1-son. M., 1969.
131. Shishkina G. V. Miloddan avvalgi IV-II asrlar oxiridagi sopolchilik // Afrosiyob, III son. Toshkent, 1974.
132. Yagodin V. N., Xo'jayev T. K. Qadimiy Mizdaxona qabristoni. Toshkent, 1970.
133. Yoqubov Yu. Tog'li So'g'dning ilk O'rta asrlardagi qishloq qo'rg'onlari. Dushanbe, 1988.

ILOVA

O'ZBEKISTON VA GRUZIYA ALOQALARINING ENG QADIMIY GUVOHNOMASI (XORAZMLIK SHOH FARASMAN VA QADIMIY GRUZINLARNING KOLXLAR QABILASI)

Tarixiy fanda, xorazmlik shoh Farasman (yoki, boshqacha tarjimada, – Fratofern), Makedoniyalik Iskandar va G'arbiy Gruziyanimanzil-makon aylagan – “Oltin boy Kolxida”ning qadimiy gruzin qabilalaridan hisoblangan – kolxlar bilan bog'liq voqea (epizodi), yaxshi ma'lum. Kolxlarning uzoq avlodu ajdodi mingrellar hisoblanadi.

Arrianga muvofiq, “O'sha paytda (ya'ni, miloddan avvalgi 328 yilda) Iskandar yoniga bir yarim ming kishilik suvoriylari bilan, xorazmliklar shohi Farasman keldi. Farasman, kolxlar qabilasi va amazonkalar bilan qo'shni bo'lib yashaymiz, agar Iskandar xohlasa, kolxlar va amazonkalarga zarba berib, biryo'la Evksin dengizi bo'yida yashaydigan qabilalarni ham bo'ysundirar edik, lozim topsang senga yo'l boshlovchilik qilaman va qo'shinlar uchun barcha kerakli narsalarni hozirlab qo'yaman degan.” Iskandar Farasmanga minnatdorchilik bildirib, u bilan do'stona ittifoq tuzadi, ammo Pontga borish, o'zi uchun hozir mavridi emasligini aytgan (Arrian, IV, 15). S. P. Tolstovning yozishicha, Arrianning bu xabari anchadan buyon olimlarni qiziqtirib kelgan. A. Gutshmidt va V. V. Bartold bu ma'lumotga ko'ra, Xorazm shohining hukmronligi Sharqiy Yevropaning janubi-g'arbiy qismiga ham tarqalganligidan dalolat bermoqda, deb hisoblashgan. Jumladan, V. V. Bartold: “...Xorazm bu davrda..., huddi mo'ng'ullar hukmronligi davridagidek, hozirgi Yevropaning janubi sharqi bilan bir butun yaxitlikni tashkil qilgan” – deb yozgandi¹.

Biroq V. V. Tarn bu xulosaga keskin qarshi chiqqan.² V. V. Bartoldning g'oyasini S. P. Tolstov yanada rivojlantirib, u Farasman Volga qirg'oqlari bo'ylarida joylashgan mamlakatlarda ham o'z hukmronligini o'rnatgan va

¹ Bartold V. V. Orol dengizi va Amudaryo etaklari haqida qadimiy vaqtlardan to XVII asrgacha bo'lgan ma'lumotlar. Asarlar. jild III. M., 1965. 28 b.

² Tarn W. W. The Greeks in bactria and India // Third Edition (1984). Updated with a preface and new introduction bu Frank Lee Holt. Chicago, 1985. P. 81-83.

miloddan avvalgi IV asrda sarmat qabilalarining qudratli xarakterida "Xorazm shohlarining yo'naltiruvchi qo'lini ko'rgan" deya hisoblaydi.³

Ammo bular, yozma manbalardagi ma'lumotlar bilan tasdiqlanmagan, asossiz xulosalar xolos. Eng avvalo, bu kabi siyosiy vaziyat Xorazmni kolxlar bilan qo'shnichiligini hech qanaqasiga izohlab bera olmaydi, negaki, Volga bilan Kolxidani, cho'lu biyobonlar, tog'oldi vodiylar va Kavkaz tizma tog'lariga to'g'ri keladigan, sharqdan to Kavkaz tog'oldi hududlarigacha sarmat qabilalari tomonidan, g'arbdan esa-sindlar va meotlar tomonidan egallab olingan,⁴ ulkan masofa ajratib turadi, bu vaziyatda Xorazmga siyosiy bo'ysunganlik haqida gap ham bo'lishi mumkin emas.⁵

Biroq bu kabi ancha qiziqarli masalaga boshqa tomondan yondoshish ham mumkin.

Pliniy (miloddan avvalgi 23/24 yilda tug'ilgan) keltirgan rivoyatga ko'ra, albanlar, afsonaviy argonavtlarning oltin terini qo'lga kiritish uchun Kolxidaga qilgan safarlarida yo'l boshchilik qilgan Yason (Yazon) dan tarqalgan deyiladi, u kolxlar shohi Eetaning qizi Medeya yordamida terini o'g'irlagan (Pliniy IV, 13 (§§ 38-39)). Undan ilgariroq Strabon (miloddan avvalgi 64 yil – eramizning 20 yillariga yaqin), Yason o'zining kolxlar mamlakatiga qilgan safari vaqtida to Kaspiy dengizi tomongacha suzib borgan va Iberiya, Albaniya, Armaniston va Midiyaning kattagina qismini bosib o'tgan, buni Yasonning ibodatxonasi ham, uning ushbu mamlakatda bo'lganligini isbotlaydi, – deya yozadi Strabon.

Uning gaplari bo'yicha, Medeya Yason bilan birga Midiyada hukmronlik qilishgan. Bu shahar Medeyaning o'g'li, Medaning nomidan olingan bo'lib, "hokimiyatni me'ros qilib olgan va ushbu mamlakatga o'z nomini bergan" (Strabon, XI, 13, 10).

Strabon, darvoqe, antik davr mualliflaridan birinchi bo'lib albanlar nomini tilga olib o'tadi, ular yashash joyini u Kavkaz tizma tog'lari va Kura daryosi oralig'ida deb belgilagan, mana shu daryoning etaklaridagi Kaspiy dengizi qirg'oqlari yaqinida joylashgan. Pliniy ham albanlarning geografik joylashuv o'rmini shunday ko'rsatgan.

Albatta, rivoyatlar har qalayishonchli tarixiy manba bo'lib xizmat qila olmaydi, biroq antik mualliflar tomonidan keltirilgan rivoyatlar, tadqiq qilinayotgan voqealar sodir bo'lgan vaqtning bir-biridan uncha uzoq bo'lmagan vaqt oralig'ida

³ Tolstov S. P. Xorazm sivilizatsiyasi bo'ylab. M.-L., 1949. 108-109 b.

⁴ Vinogradov V. B. Shimoliy Sharqiy Kavkaz sarmatlari. Grozniy, 1979.

⁵ Shimoliy Kavkaz xalqlarining Qadimiy vaqtlardan to XVII asr oxirigacha bo'lgan tarixi. M., 1988. 72-84 b.

yashashgan, buning ustiga toponomik xarakterga ega bo'lgan ma'lumotlar bilan to'ldirib, ehtimol Yunonlarning Kolxlar bilan birga Kaspiy dengizi tomon kirib borishgani xususidagi qandaydir bir ishonchli voqeani yetkazishgandir, axir bu yo'l Kolxidadan bor-yo'g'i 5 kunlik masofani tashkil qilgan (Strabon, XI, VII, 3).

Psevdo-Sximnos xabar qilishicha, agar baqtriyaliklar va hindiyalar Qora dengiz bo'yidagi Fazis shahrida yashashgan bo'lsa, bir necha ming chaqirimlik yo'lni bosib o'tib ular bu yerga kelgan bo'lsayu, Kolxlar uchun bu masofani ancha qisqartirgan holda, Kaspiy dengiziga chiqishlari mumkinmidi? Menimcha buning hech ajablanarli joyi yo'qdek ko'rinadi.

Xorazm shohi Farasmanning Makedoniyalik Iskandarga murojaat qilib, uning mamlakati Kolxlar bilan chegaradosh deganida, aftidan uning gapida o'sha paytning siyosiy vaziyati aks etgan, ya'ni miloddan avvalgi IV asrning ikkinchi yarmida Xorazm bu vaqtda kuchli va mustaqil davlat bo'lgan, bu buyuk Iskandarning yurishlaridan ancha oldinroq Ahamoniylar hukmronligidan qutilgan edi, A. S. Balaxvansevning fikriga ko'ra, miloddan avvalgi V asr oxirida⁶, uning chegaralari yoki ta'sir doirasi g'arbdagi Kaspiy dengizigacha yetib borgan. Aftidan, Amudaryodan to Kaspiy dengizi tomon O'zboy orqali, Xorazm nazorati ostidagi, suv yo'li o'tgan bo'lishi ehtimol.

Gruzin tarixchilarining tadqiqotlariga ko'ra, Kolxida miloddan avvalgi VI-IV asrlarda, Kavkazortidagi eng qudratli davlatlardan biri bo'lgan. Uning tarkibiga zamonaviy G'arbiy va Janubi-G'arbiy Gruziyaning butun hududlari kirgan, Sharqda esa uning chegaralari, qadimiy Gruzin qabilalari sanalmish Kolxlar va Saspeyrlar manzil aylagan hududlardagi, to Sharqiy (Iberiya) va G'arbiy (Kolxida) hududlarni ajratib turadigan Suram tog'i tizmalarigacha cho'zilib ketgan⁷. Gerodot (miloddan avvalgi V asr) Kaspiy va Qora dengiz hududlarida yashaydigan faqat uchta qabila – Kolxlar, Saspeyrlar va Midiyaliklarni sanab o'tgani bejiz emas.

Gerodotning "Kolxidadan Midiyaga o'tish oralig'i uncha uzoq emas," deya bergan xabari ancha qiziqarli, o'sha kerzlari ushbu hudud to Kaspiy dengizigacha ularga qaragan. Bu esa miloddan avvalgi V asr, balki undan ancha ilgariroq (Yasonning sayohati haqidagi rivoyatiga asoslanadigan bo'lsak (miloddan avvalgi VII-VIII asrlar), Qora va Kaspiy dengizlarini birlashtirib turadigan yo'l

⁶ Balaxvansev A. S. Xorazmning Ahamoniylar saltanatidan ajralib chiqish vaqti haqidagi masalaga doir: manbaashunoslik tahlili // ZVORAO. Yangi turkum J. II. (XXVII). Cph, 2006. 376 b.

⁷ Lordkipanidze Otar, Qadimiy Gruziya merosi. Tbilisi, 1989. 219-256 b. Kolxida shahr ibodatxonasi. M., 1978.

mavjud bo'lgan. Mana shu paytda Amudaryodan (Xorazm) to Kaspiy dengiziga qadar O'zboy orqali suv yo'li amal qilib turgan.

Zamonaviy tadqiqotchilar ushbu masalaga doir taxminlarda, Amudaryo va Kaspiy orqali aloqalar O'zboy orqali o'tgan, o'sha paytlarda va to eramizning X asrlarigacha u ancha suvga to'la bo'lgan va Kaspiy dengiziga borib quyilgan, shuningdek u orqali kemalar xarakatidan ham foydalanishning imkoni bo'lgan. Jumladan, Xorazm arxeologo-etnografik ekspeditsiyasi va Turkman arxeologi X.Yusupov tomonidan O'zboyning ikkala qirg'og'i miloddan avvalgi I ming yillik-eramizning I asr boshlarida manzil-makon aylanganligi dalillar bilan tasdiqlangan, bu yerda Parfiyaliklarning Igdi qal'asi borligi ham aniqlangan. U Parfiya davlatining uzoq Shimoliy chekkasida bunyod qilingan bo'lib, X. Yusupovning fikricha, O'zboy orqali o'tadigan suv yo'lini nazorat qilish uchun bunyod etilgan.⁸ Oxirgi paytlarda Ichontepa va Qal'ali Gir qo'rg'onlarida olib borilgan qazishma ishlarida Kavkaz hunarmandchilik markazlariga taalluqli sopol buyumlar topilgan, bu ham Markaziy Osiyodan Oks orqali Kaspiy dengizini suzib o'tib, Kavkazga chiqadigan va u yog'iga Kura va Fasisu bo'ylab Qora dengizga olib chiqadigan suv savdo yo'lining mavjud bo'lganligini dalillar bilan tasdiqlaydi.⁹

Yuqorida keltirib o'tilganlarning barchasi, menimcha, Buyuk Iskandarni Kolklar va Evkin dengiziga tomon yurish qilishga taklif qilgan Xorazm shohi Farasman bu o'rinda, Xorazmdan cho'lu biyobonlar orqali aylanma og'ir yo'llar bilan Kaspiy dengizini yonlab, Shimoliy Kavkazga chiqish va undan Kavkaz tizma tog'lari orqali Kolxidaga chiqishdek murakkab yo'ldan ko'ra, ancha oson va qulay yo'l bo'lgan – Kaspiy dengizi va Kavkazorti orqali Qora dengizga chiqishni ko'zda tutgan bo'lishi mumkin.¹⁰ Bu ma'lumotlar shuningdek, miloddan avvalgi I ming yillik o'rtalaridayoq O'rta Osiyodan Kavkazorti orqali Qora dengiz va yanada uzoqroqqa borishdek Buyuk suv yo'li mavjud bo'lganidan dalolat deradi.

⁸ Yusupov X. O'zboyning arxeologik yodgorliklari va Hindistondan Kaspiygacha bo'lgan suv yo'lining muammolari // Turkmaniston ilk temir davrida. Ashxobod, 1984. 77-97 b.

⁹ Vainberg B. V. The kalali-Gir II. Rituak center in Antient Khorezm // bulletin of Asia Institute. New series IV. P. 67-81.

¹⁰ Balaxvansevning fikri bu munosabatda ancha ahamiyatli bo'lib, u "Farasmaning so'zi arxeologik manbalar bilan bir qatorda, miloddan avvalgi IV asrning ikkinchi yarmidayoq, Xorazmni Oks-O'zboy, Kura va Fasisu-Rion bo'ylab bog'laydigan Kaspiy suv yo'li mavjudligidan dalolat deradi" deb hisoblaydi. Qarang. Balaxvansev A. S. Yunon-Batriya tangalarining Tifiss xazinasi va Kaspiy suv yo'lining muammolari // tangashunosalrning (numizmatlar) Butunrossiya 13 anjumani. Ma'ruzalar tezisi va xabarlar. M., 2005. 36 b.

MUNDARIJA

So'z boshi	5
Tarixiy madaniy viloyatlar	7
Tarixiy Arxeologik ocherk	37
Bronza va ilk temir (jez) davriga oid arxeologik madaniyatlar	41
Ilk temir (jez) davri.....	54
O'rta Osiyo Ahamoniylar shohligi tarkibida	56
Moddiy va ma'naviy madaniyat.....	57
Antik davr	63
Makedoniyalik Iskandarning yurishi.....	65
O'rta Osiyo Iskandardan so'ng(miloddan avvalgi IV-II asrlar oxiri)	72
O'rta Osiyo Salavkiylar saltanati tarkibida	75
Yunon-Baqtriya podshohligi	76
Osiyo rekonkistasi. Parfiya va Kushon podshohligi	81
Parfiyona shohligi.....	83
Kushonlar saltanati	87
Madaniyat	95
Buyuk Ipak yo'li	100
O'rta asrlar	117
Eftalitlar	119
Turklar	125

Erta O'рта asrdagi hukmronliklar	126
Yozuvlar tizimi	129
Diniy e'tiqodlar	132
Arablar istilosi	139
Rivojlangan va kechki O'рта asrlar	143
Barmakiylar	144
Tohiriylar	149
Somoniylar	151
Qoraxoniylar	154
G'aznaviylar	154
Saljuqiylar	162
Xorazmshohlar-Anushteginiylar	163
Mo'ng'ul sulolalari hukmronligi ostida	166
Amir Temur va Temuriylar davlati	168
O'zbek xonliklari	176
O'рта asrlarda Buyuk Ipak yo'li.....	179
O'zbekistonning O'рта asrlarga oid tangashunosligi (numizmatika) ...	189
Qoraxoniylardan Amir Temurgacha.....	193
Amir Temur va Temuriylar	196
Shayboniylardan Mang'itlargacha	198
O'zbek xonliklarining tangalari.....	201
Asosiy tarixiy voqealar solnomasi	203
Adabiyotlar	228
Ilova	
O'zbekiston va Gruziya aloqalarining eng qadimiy guvohnomasi	234

Edvard Vasilevich Rtveladze

O'zbekistonning tarixiy o'tmishi

To'ldirilgan, ikkinchi nashri

“San'at Jurnalı” nashriyoti

Muharrir N. N. Normatov.

Asl-maket “Mir INFROM” MChJ
texnik va dasturiy vositalari negizida tayyorlangan

Direktor S. A. Mirgorodskiy.

Tarjimon M. Miraliyev.

Musahhih Malohat Mirjalol qizi.

Kompyuterda asl-maket tayyorlaganlar

N. D. Ro'ziboev, A. S. Popov,

A. O. Buntov, P. N. Shilovskiy.

Sahifalovchi va dizaynchi T. M. Gez, A. A. Gez.

Bosishga topshirildi 07.08.2009. Formatı 70x100¹/₁₆

15 bosma toboq. Garnitura Arno Pro.

Adadi 300 nusxa. Buyurtma 158.

“KO'HI-NUR” MChJ bosmaxonasida bosilgan.

Toshkent shahri, “Mashinasozlar” mavzesi, 4.